

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hasan Kendirci

Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne *Kopuş ve Süreklilikler*

KitapYAYINEVI

MECLİS-İ MEBUSAN'DAN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE

KİTAP YAYINEVİ – 211
AKADEMİK DÜNYA DİZİSİ – 12

MECLİS-İ MEBUSAN'DAN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE / HASAN KENDİRCİ

© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD.

YAYINA HAZIRLAYAN
İNCİLAY YILMAZYURT

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
KASIM 2009, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-42-3

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne

Kopuş ve Süreklilikler

HASAN KENDİRCİ

KitapYAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

KISALTMALAR 9

TABLO LİSTESİ 10

GİRİŞ 11

I- OSMANLI DEVLETİ'NDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE

PARLAMENTONUN GELİŞİMİ 22

1876 KANUN-U ESASISİNDE MECLİS-i MEBUSANIN KONUMU VE

SİYASAL KATILMA 23

MECLİS-i UMUMİDEN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNE 31

1924 ANAYASASINDA YASAMANIN KONUMU VE SİYASAL KATILMA 46

II- MECLİS-i MEBUSAN KÖKENLİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ÜYELERİ 51

SAYILARLA MECLİS-i MEBUSAN KÖKENLİ ÜYELER 53

MECLİS-i MEBUSAN KÖKENLİ ÜYELERİN SİYASAL TUTUMLARI 57

MEŞRUTİYET DÖNEMİ 57

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ 60

CUMHURİYET DÖNEMİ 68

SINIFSA/MESLEKİ SÜREKLİLİKLER 84

MEKTEPLİLİK VE MEDRESELİLİK 92

YERELLİKLER 95

İHTİYAR "GENÇ TÜRKLER" 98

III- MECLİS-i MEBUSAN KÖKENLİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

ÜYELERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ 101

SONUÇ 158

NOTLAR 164

KAYNAKÇA 202

DİZİN 212

ÖNSÖZ

Türkiye tarihine ilişkin incelemelerde Meşrutiyet ile Cumhuriyet dönemleri arasındaki süreklilik ve kesintinin boyutları canlılığını koruyan bir sorun olarak durmaktadır. Bu sorun bazen akademik zeminlerde de tartışılabilmektedir.

Tartışmaların özünde İkinci Meşrutiyetin Türkiye tarihindeki yeri, önem derecesi ve Cumhuriyete katkılarının oranına ilişkin yaklaşım farklılıkları yatmaktadır. Her tarih çalışmasının belli bir siyasal öneriyi içerdiği dikkate alındığında tartışmaların arka planında yer alan güdülerin çeşitliliği ve bunların sorunu daha çetrefilli yaptığı da anlaşılır. Bu aynı zamanda belirtilen sorunun akademik çalışmalara daha çok mal edilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki siyasal, ekonomik vb. süreklilikler bu eserde de bolca yararlanılan bazı incelemelere konu olmuştur. Ancak her iki dönemin parlamentoları ve parlamenterleri arasındaki benzerlik ve süreklilikler işlenmemiştir. Oysa toplumdaki iktidar ilişkilerinin ve bu ilişkilerdeki değişim oranının somut olarak gözlenebildiği kurumların başında parlamento gelmektedir. Bu nedenle Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin parlamento yaşamları arasındaki benzerliklerin ve Meclis-i Mebusandan Türkiye Büyük Millet Meclisine kişi sürekliliklerinin ele alınmasının yukarıda belirtilen tartışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmüştür. Elinizdeki eser bu düşüncenin sonucunda girilen akademik bir çabanın ürünüdür.

Bu çalışmada irdelenen konunun kuramsal yönünün ağır basması ve içeriğin siyasi seçkinlerle ilgili oluşu daha çok inceleme ve biyografik eserlerin kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Öğrencisi olmakla gurur duyduğum Prof. Dr. Fevzi DEMİR'in katkıları olmasaydı bu eser ortaya konulamazdı; Yüksek lisans tez çalışmamın bazı düzeltme ve eklemeler yapılmış hali olan bu eserin konusunu önermekle kalmayıp tez sürecinin da-

nışmanlığını üstlendi ve zaman ayırma konusundaki cömertliğini hep sergiledi. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Lisans ve lisansüstü öğrenimim boyunca kendilerinden çok şey öğrendiğim değerli hocalarım Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE, Prof. Dr. Şerife YORULMAZ ve Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE'ye de en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu eserin yazım ve noktalama yönünden incelenmesi zahmetine katlanan Okt. Erdinç KAPLAN'a ve yayına hazırlama aşamasındaki titiz çalışmaları nedeniyle editör İncilay YILMAZYURT'a ve Kitap Yayınevi'ne ayrıca teşekkür borçluyum.

HASAN KENDİRCİ

Mersin, Ağustos 2009

KISALTMALAR

a. g. e.	Adı geçen eser
a. g. m.	Adı geçen makale
a. g. t.	Adı geçen tez
ARMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ay. es.	Aynı eser
BG	Birinci Grup
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Fırkası/Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
DP	Demokrat Parti
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan, yayına hazırlayan
HİF	Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İG	İkinci Grup
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
OMM	Osmanlı Mebusan Meclisi
S.	Sayı
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
t.y.	Basım tarihi yok
TBMM GCZ	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM ZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TPT	Türk Parlamento Tarihi
vd.	ve diğerleri
Y.	Yıl
yay.	Yayınevi/Yayıncılık/Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Etnik/Dinsel Dağılım	28
Tablo 2. Siyasal Tutumlarına Göre Meclis-i Mebusan Üyeleri	30
Tablo 3. Meclis-i Mebusan Üyelerinin Bölgelere Göre Dağılımı	38
Tablo 4. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin TBMM’de Bulundukları Dönemler	54
Tablo 5. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Meclislerinde Görev Yaptıkları Dönemler	55
Tablo 6. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Döneminde Siyasal Tutumları ve Buna Göre Seçildikleri Dönemler	58
Tablo 7. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Dönemindeki Siyasal Tutumlarına Göre TBMM’ye Seçildikleri Toplam Dönem Sayısı	59
Tablo 8. Birinci Grup–İkinci Grup Kutuplaşmasında Meclis-i Mebusan Kökenliler	65
Tablo 9. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Tutumlarına Göre Birinci Grup–İkinci Grup Kutuplaşmasında Meclis-i Mebusan Kökenliler	66
Tablo 10. İkinci TBMM’de Muhalif Meclis-i Mebusan Kökenliler ve Önceki Siyasal Tutumları	71
Tablo 11. Serbest Cumhuriyet Fırkasında Meclis-i Mebusan Kökenliler	76
Tablo 12. Dördüncü TBMM’ye Bağımsız Seçilen Meclis-i Mebusan Kökenliler	78
Tablo 13. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Sınıfsal/Meslekî Durumları	85
Tablo 14. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Öğrenim Durumları	93
Tablo 15. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Doğum Yerleri	96
Tablo 16. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Temsil Ettikleri Bölgeler	98

GİRİŞ

Çağdaşlarının genellikle “10 Temmuz İnkılâbı”, “İlan-ı Hürriyet”, “İnkılâb-ı Azim” ifadeleriyle andığı 10 Temmuz 1324’te (23 Temmuz 1908) meşrutiyet rejimine ikinci geçişin nasıl adlandırılacağı; devrim mi yoksa sıradan bir hükümet darbesi mi olduğu Türk tarihçiliğinde tartışmalıdır. 1908-1918 arası değişimlerin 18. yüzyıldan bu yana süren klasik Osmanlı ıslahat mantığının devamı mı olduğu yoksa daha kapsamlı ve sarsıcı bir ilerlemeyi mi ifade ettiği sorusuna da farklı yanıtlar verilmiştir. Bu iki tartışma daha güç bir soruyu doğurmuştur: Türkiye’nin siyasi hayatının Birinci Dünya Savaşı öncesiyle (Meşrutiyet Dönemi) sonrası (Cumhuriyet Dönemi) arasında kopuş mu yoksa süreklilik mi vardır? Bu çalışmanın konusu sonuncu tartışmayla ilgili olmakla birlikte, kopuş-süreklilik tartışmalarında ilk iki soru da belirleyici olduğundan bunlara ilişkin görüşlere de yer verilmeye çalışılacaktır.

Türkiye tarihi üzerine çalışan bazı önemli isimler Meşrutiyete geçiş sürecini Osmanlı bürokrasisi içerisindeki hiziplerden birinin “darbe”si olarak görmektedir. Örneğin Tarık Zafer Tunaya’ya göre olay Rumeli’deki İkinci ve Üçüncü Ordu subaylarının ve onlara katılan diğer sivil memurların ürünü bir hükümet darbesidir.² Sina Akşin de Meşrutiyetin ilanını, Rumeli’deki mektepli subayların faaliyetlerine bağlamaktadır.³ Feroz Ahmad, Emre Kongar gibi araştırmacılar da olayın gerçekleşme aşamasını darbe olarak isimlendirir; öyle ki Kongar, Meşrutiyetin ilanını “iki cinayet ve birkaç telgraf”la gerçekleşen bir olay şeklinde yorumlamaktadır.⁴ Bu örnekler, sözü edilen olayın tabandan gelmeyen bir hareket olduğunu anlatan; ancak aşağıda inceleneceği üzere karşı tezlerini de üreten yaklaşımları yansıtmaktadır.

Olayı darbe olarak yorumlayan araştırmacıların nezdinde 1908-1918 dönemindeki değişiklikler ne ifade etmektedir? Çoğuna göre anılan zaman dilimindeki değişiklikler, toplumu dönüştür-

mek niyetinde olmayan, zaten öyle bir tabandan da yoksun İttihatçıların “devleti kurtarmak” için denedikleri ama sonuç alamadıkları girişimlerdir. Daha çok siyasal amaçlara yönelen İttihatçıların iktidarında toplum düzeninde köklü değişiklikler olmamıştır.⁵ Örneğin Ahmad’a göre İttihatçıların amacı “...otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş olan bir anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı. [...] İttihat ve Terakki 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Genç Osmanlılar’ın çizgisinin bir uzantısı...” idi.⁶ Bu yazarların gözünde Meşrutiyet Dönemi uygulamaları mevcut düzeni sarsmakla birlikte köklü dönüşümlere uğratamamış, ancak Cumhuriyet Dönemi için bir “siyaset laboratuvarı” işlevi görmüştür.⁷ Akşin de Meşrutiyetin laboratuvar görevine gönderme yapmakla beraber, başka bir değerlendirmesiyle buraya kadar anılanlardan bir noktada ayrılmaktadır. Ona göre Meşrutiyet Dönemi değişiklikleri önceki ıslahat hareketlerinden daha köktenci bir deneyim olduğundan “dönüşüm, inkılap, devrim” gibi sıfatlarla nitelenmelidir.⁸

Bu görüşler özetle 1908’i Osmanlı bürokrasisi içerisindeki farklı kesimlerin çekişmesinin ürünü olarak görür. Bir bütün olarak, devleti kurtarmak isteyen bürokratlar farklı reçeteler önerdiklerinden aralarında çatışmalar çıkmıştır ve 23 Temmuz 1908’de meşrutiyetçi kanat galip gelmiştir. Bu grup ideolojik olarak burjuva zihniyetine sahiptir; ama köken olarak o sınıftan değildir, zaten o dönemde böyle bir sınıfın varlığı da hissedilmemektedir.⁹ Dolayısıyla 1908 geniş tabanlı olan sınıfsal bir olay değildir.

Oysa Mehmet Turhan ve Kudret Emiroğlu’nun gözünde; sivil ve askeri bürokraside meşrutiyet için mücadele eden mektepli İttihatçılar “Abdülhamit ve kapıkulları karşısında bir alt sınıf”¹⁰ ve “...mevcut konumları ve harekete geçirdikleri kişiler açısından kategorik olarak ‘halk’tan kişiler”di.” Bu yüzden, Turhan’a sorulacak olursa “ilk Türk siyasal devrimi” 1923’te değil 1908’de olmuştur ve toplumda karşılığını da bulmuştur.¹²

Zafer Kars da meşrutiyetin tabandan gelen bir hareket olduğunu iddia etmiş ve “1908 Devrimi’nin halk dinamiği”ni açıkla-

maya girişmiştir.¹³ Kars, 1908'den birkaç yıl önce konulan "Vergi-yi Şahsi" ve "Hayvanat-ı Ehliye Vergisi"¹⁴ adlı iki verginin İmparatorluğun çeşitli yörelerinde yol açtığı ve kitleselliği hakkında bilgi olmayan bazı ayaklanmaları, buna ek olarak Hamidiye Alayları'nın baskılarından şikâyetçi Doğu Anadolu halkının tepkilerini meşrutiyetin tabanı sayarak konuya yeni bir boyut kazandırmıştır.¹⁵ O ve 1908'in devrim olduğuna inanan birçok araştırmacı bunlar içerisinde hakkında en çok bilgi sahibi olunan; ayrıca zamanla vergi ayaklanması olmaktan çıkıp istibdat rejimine karşı meşrutiyetçi kimliğe büründüğü iddia edilen Erzurum Ayaklanması'nı oldukça önemsemektedir. Böylece en uzun süreli ayaklanmalardan olan Erzurum'daki ön plana çıkarılarak "1908 Devrimi"nin aslında seçkinler arası kavganın değil toplumdaki sosyal, ekonomik gelişmelerin veya sorunların ürünü olduğu sonucuna varılmıştır.¹⁶

1908'in bürokratik seçkinler arasındaki çekişmelerin sonucu olduğunu ileri sürenlere reddiye niteliği taşıyan bu tezlerin sahipleri bir noktada daha farklılaşmaktadır: Zafer Kars ve Aykut Kansu, Rumeli'deki subayların rolünün abartıldığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre maaşlarının ödenmemesi ve askerlik koşullarının ağırlığı nedeniyle erat da huzursuzdu. Bu huzursuzluğun neden olduğu itaatsizlikleri onları da "devrimci" aktörler arasına sokmuştu.¹⁷ Rumeli'deki olayların dışında 1906-1907 vergi ayaklanmalarının ve erat arasındaki huzursuzluğun 1908'de Meşrutiyetin ilanında önemli birer faktör olduğu fikri yabancı bir yazarca da destek bulmuştur. A. L. Macfie, Kars ve Kansu'nun görüşlerini benimsemiş görünmektedir.¹⁸

Erat arasındaki huzursuzluğun, Erzurum, bir ölçüde Trabzon ve Van'daki ayaklanmaların vergi konusunu aşır anayasal, parlamenter sistem taleplerine dönüşmesini sağlayanlar olarak da Jön Türkler sahneye çıkarılmaktadır. Buna göre ayaklanmaların çıktığı bölgelerdeki Jön Türkler ve buralara Paris'ten gelenler genellikle yayın yoluyla propaganda yaparak toplumun birçok katmanında görülen bunalımdan özgürlükçü bir akım yaratmıştır. Bu

akım İstanbul'u sıkıştırmış, sonucunda Meşrutiyete geçilmiştir.¹⁹ Propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinin yürütücüsü olarak Muammer Demirel ve Orhan Türkoğlu Jön Türklerin adem-i merkeziyetçi, Kansu ise İttihatçı kanadını ön plana çıkarmaktadır.²⁰

Halkın, kendisi için çabalanan bir nesne değil bizzat çabalayan özne olduğunu ispatlamada veya 1908'in seçkinlerin ürünü olduğu görüşünü "çürütmede" Meşrutiyetin ilanından sonra Anadolu ve Rumeli'deki sevinç gösterileri de kanıt sayılmıştır.²¹ Hatta 1905'te Rusya'da ve 1906'da İran'da kurulan meşrutiyet rejimlerinin Osmanlı'da hem aydınları hem de halkı etkisi altına aldığı söylenmiş; 1908'de ilan edilen Meşrutiyetin 20. yüzyılın başında görülen gecikmiş burjuva devrimleri kuşağının parçası olduğu ileri sürülmüştür.²² 1908'in sınıfsal çözümlemesine girişenlerden bazıları, bu hareketi 19. yüzyılda filizlenmeye başlayan ve artık güçlendiğini söyledikleri burjuvazinin 1906-1907'deki "kitle eylemleri"ni kullanarak arzuladığı parlamenter sistemi elde ettiği olarak görmektedir.²³ Özellikle Kansu bu konuyu çok önemsemiştir. Ona göre: Rus, İran ve Osmanlı meşrutiyetleri, 1789 Fransız Devrimi'ni örnek alan, mutlakiyet karşıtı, yalnızca meclise karşı sorumlu hükümet modelini yerleştirmeyi amaçlayan, eski rejimin kapitalist gelişimi kontrol eden her türlü yasal engeline karşı mücadeleyi hedefleyen, Avrupa'nın çevresindeki az gelişmiş ülkelerde görülen "geç kalmış burjuva devrimleri"dir.²⁴ Her ne kadar konjonktürel olarak 1905 Rus ve 1906 İran devrimlerinden etkilenmişse de "1908 Devrimi"nin esas ilham kaynağı 1789 Fransız Devrimi idi. Bu devrim "Türkiye'de siyasette rol oynamak isteyen ve ekonomik haklarını liberal bir hukuk düzeni içeren bir anayasal çerçevede garanti altına almak isteyen burjuva sınıfının istemlerini ön plana çıkarmaktaydı."²⁵

1908'de Meşrutiyete geçiş toplumsal tabanı olan bir devrim olarak görülünce, olayın hak ettiği önemi bulmadığı fikri de beraberinde gelişmiştir. 1908'in devrimci niteliğini irdeleyen ve yukarıda özetlenen görüşlerden çokça yararlanan Kansu'nun 1908 *Devrimi* isimli çalışmasında bunu görmek mümkündür. Ona gö-

re 1876 deneyimi liberal devrim niteliğinden uzak bir girişim, mutlak padişah ile bürokrasi arasındaki çekişmenin sonucuydu. Ama bu kısa deneyimin çok ötesinde olan 1908'deki olay halk tarafından da arzulanan, tabana dayanan bir “devrim”di.

Bu nedenle, 1908 Temmuzunda başlayan yeni döneme, sanki otuz yıllık ‘tatil’den sonra kalındığı yerden tekrar başlanıyormuş gibi, ‘İkinci Meşrutiyet’ adı konularak Devrim’in küçültülmesi son derece yanlıştır. [...] 1908 Devrimi’ne ‘İkinci Meşrutiyet’ adını koymak ve tarih kitaplarında, sanki monarşist düzen, tamamiyle yıkılacağı ve ortadan kaldırılacağı 1 Kasım 1922 tarihine kadar kesintisiz devam etmişmiş gibi bir tarih dışı anlatım sürdürmek [...] bilimsel değil ideolojik bir konumu belirlemektedir. Anayasa hukuku açısından, monarşist rejim –yani, ancien regime– 1908 yılı Temmuzunda ‘tarih’ oldu. Yerine kurulan rejim bir meşruti monarşi idi ve liberal demokratik bir yönetim geleneği yerleştirmeye çalışıyordu.²⁶

Türkiye’nin demokratikleşme tarihinde 1923’ü dönüm noktası olarak alan araştırmacıları “modernleşme kuramcıları” ve “bağımlılık kuramcıları” olarak ikiye ayıran Kansu, bunları da kendi içinde “kopuş” ve “süreklilik” teorisyenleri olmak üzere toplam dört grupta toplamaktadır. Kansu “modernleşme kuramcıları”nı devrim ve çatışmayı görmek istemedikleri, karizmatik önderlikle bürokrasiye abartılı yer verdikleri; “bağımlılık kuramcıları”nı ise olayları hep ekonomik faktörlere ve dünya konjonktürüne bağlı yorumlayarak iç dinamikleri göz ardı ettikleri için eleştirmiştir. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri arasında süreklilik olduğunu benimseyenler bile, 1923’ü bir kırılma noktası gördükleri için Kansu’nun bu eleştirilerinden nasiplerini almışlardır.²⁷ Çünkü ona göre esas kırılma “yanlış” bilindiği üzere 1923’te değil 1908’de yaşanmıştır:

Tarihçiler 1908 değil de 1923 yılını çağdaş Türkiye'nin siyasal ve ekonomik tarihine başlangıç olarak kabul ederler. Eğer geçmişle bir karşılaştırma yapılırsa –ki bu pek alışılmış değildir– bu yalnızca 1908-öncesi Ondokuzuncu Yüzyıl monarşist/mutlakîyetçi düzenle 1923-sonrası Kemalist cumhuriyet düzeni arasında yapılmaktadır. Çoğunlukla, 1908 ile 1923 yılları arasındaki dönem inceleme kapsamı dışında bırakılmaktadır. Bir bakıma, çağdaş Türkiye'nin tarihi, 1923 yılı ile birlikte başlatılmaktadır. Basmakalıp tarihçilikte, yaşanmamış sayılan Yirminci Yüzyıl'ın ilk onyılları tamamiyle ihmâl edilmiştir.²⁸

Kansu, 1908'in gerçekleşme şekline ve devamındaki değişmelere devrim dediği için “devleti kurtarmak” tezini de geçersiz saymıştır. Çünkü “yapılan, eski bir devlet düzeninin yıkılmasıydı, devletin kurtarılması değil[di].”²⁹

Fevzi Demir, 23 Temmuz 1908 değişikliğinin Cumhuriyetin ilanının ilk on yılına uzanan bir süre içerisinde inkılap, ihtilal gibi büyük bir dönüşümü anlatan terimlerle ifade edildiğini ve milli bir bayram³⁰ olarak kutlandığını, ancak daha sonra 1789'u karşılayan dönüşümlerin 1919 sonrası değişmeler için kullanıldığını hatırlatmaktadır. Ona göre de “Fransız Devrimi'nin ilk yansımasını 1923 yerine 1908'de aramak; Türkiye'de cumhuriyete yönelen bir saldırının aracı olma tehlikesi bir yana bırakılırsa, [...] daha doğru”dur. Çünkü Meşrutîyetin ilanı siyasallaşma sürecini başlatmış, dernekleşmenin, partileşmenin önünü ve toplumsal hayatta çokseslilik dönemini açmıştır. İlk kez geniş halk kitlelerinin sandık başına getirildiği bu dönemde, Türk tarihinde birden fazla siyasal partinin katıldığı ilk seçimler yapılmıştır.³¹

Peki, 1922'de saltanatın tasfiyesi ve 1923'te Cumhuriyetin ilanı 1908'e göre daha radikal bir kopuş değil midir? Kansu'ya göre İttihatçılar Saltanatın tamamen kaldırılması meselesini zamana yaymalarına karşın; bu makamın içinin boşaltılarak meşruti

monarşilerdeki sembolik konumuna getirilmesini iktidarı ele geçirdikleri andan itibaren istiyorlardı. Hatta “1908 sonrası yurttaşlık bilgisi kitaplarında hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ‘cumhuriyet’ övülmekte ve nihai amacın bu olduğu belirtilmekteydi.”³² Ancak cumhuriyet rejimine geçilmesi için Saltanat makamının itibarını tamamıyla kaybetmesinin beklenmesi gerekiyordu. Bu olayın gerçekleşmesi Almanya, Avusturya ve Rusya’da olduğu gibi, Türkiye’de de Birinci Dünya Savaşının kalıcı sonuçlarından biri olarak ortaya çıkmıştı: “1922 yılına gelindiğinde Osmanlı sülalesi kalan itibarının tümünü yitirerek geride hiçbir iz bırakmadan tarih sahnesinden silindi ve 1908’den beri düşlenen ‘cumhuriyet’ için öndeki en büyük engel –saltanat– ortadan kalkmış oldu.”³³

Sonuç olarak süreklilik-kopuş tartışmaları içinde Kansu’ya göre Meşrutiyet ile Cumhuriyet dönemleri arasında sadece savaşla bölünmüş bir kesinti vardır. Cumhuriyet bir ölçüde Meşrutiyet deneyimine ve kazanımlarına bir tepki olarak biçimlenmiştir. Savaş öncesi “Osmanlı Devleti” ve sonrası “Türkiye Cumhuriyeti” şeklinde; onun deyimiyle “modernleşme kuramcılarının” ve “bağımlılık kuramcılarının” anladığı şekliyle bir kopuş yoktur.³⁴ Ona göre İttihatçıların dönemi olarak “1908-1918” Osmanlı tarihine uymayan bir süreçtir, dolayısıyla Osmanlı tarihinin 1923’e kadar getirilmesi bir hatadır. 1908, yeni bir dönemin açılış tarihidir. 1908’le başlayan dönemde Türkiye’nin anayasal düzeninin kurulmasına ve sosyoekonomik politikalarının liberalleştirilmesine vurgu yapan Kansu’ya göre “rejim değişikliği 1923’te olmuş gibi anlatılıyor. [...] Halbuki rejim değişikliği 1908’de oluyor. 1908-1922 arasında mutlakiyetçi monarşi değil, meşruti monarşi yaşıyor. Başında ha cumhurbaşkanı ha padişah olmuş bir şey fark etmiyor. [...] Çünkü meclis üstünlüğü önemlidir.”³⁵ Ona göre 1923 tarihi “bütün özgürlüklerden, parlamento üstünlüğünden bir geriye dönüş”ün, parlamenter rejimin yok edildiği bir sürecin başlangıcıdır.³⁶ 1908’de meşrutiyete geçi-

şin ve sonrasında yapılan düzenlemelerin devrim olduğuna dair kanıtlar ve görüşlere ilişkin eleştirilerle kopuş-süreklilik tartışmaları devam etmiştir.

Eleştirilen görüşlerin başında 1906-1907’de Anadolu’daki eylemlerin kitleselliği ve katılanların siyasal bilinç düzeyleri gelmektedir. Örneğin Cemil Koçak “benzer tarihlerde yaşanan devrim süreçlerinde yığınların rolünü gösterir karşılaştırmalı incelemeler olmaksızın 1908 Devrimi’nin halka dayandığını belirtmenin...” bilimsel değil, siyasi/ideolojik bir tarz olduğunu düşünmektedir.³⁷ Mete Çetik de 1906-1907 olaylarına ilişkin sınırlı bilgilerin genellikle ikinci el kaynaklardan derlendiğine işaret etmektedir.³⁸ Esasen Kansu’nun kendisi de hem İstanbul’daki hem de taşradaki 1908 öncesi olaylara ilişkin “hemen hemen hiçbir bilgi yok” demektedir.³⁹ Durum böyle olunca konuya ilişkin yorumların abartılı olduğuna ve aceleciliğine dikkat çekilmiştir.⁴⁰

1908 öncesinde kitlesel eylemlilikten söz etmenin zorluğuna benzer bir güçlük, iddia edilen devrimin sınıfsal niteliğine ve burjuvazinin rolüne ilişkin olarak da karşımıza çıkmaktadır. Meşrutiyetin ilanından sonra sivil idarecilere karşı girilen hareketler, eski rejime duyulan tepkileri yansıtmaya karşın Anadolu’da yeni bir rejime geçiş için devrimci ya da bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi “burjuva devrimci” bir ruhun estiğini kanıtlamada yetersizdir. 20. yüzyılın başlarında, Osmanlıda siyasal taleplerle iktidarı zorlayan bir burjuvaziden söz etmek ne derece doğrudur? Talep edilenler burjuva ideolojisinin ürünüdür; ama talep edenler köken olarak burjuva değildir. Bu durumda yine mektepli subayların rolü hatırlatılmıştır:

Halkın ve erlerin, Arnavutluk’un bazı yerleri ve Arap ülkeleri dışında, Meşrutiyet’in coşkusuna katıldıkları doğrudur. Ama Edirne’de askerin hareketin Padişaha karşı olabilmesi olasılığı karşısında nasıl direnişe geçtiğini, İTC’nin Hürriyet savunucusu diye Rumeli’den İstanbul’a getirdiği avcı

taburlarının nasıl 31 Mart'ı yaptıklarını galiba Kansu görmezlikten gelmeğe çalışıyor. Çünkü Kansu, devrimde subayların payını küçültmeğe çalışıyor. [...] Şunu da belirtelim, Anadolu'daki 1906-7 vergi ayaklanmalarına karşın, Hürriyet yalnız Rumeli'de İTC tarafından ilân edilebildi. Bunun olası nedeni Rumeli'de bir mektepli subay yoğunluğunun olması, Anadolu'da ise olmamasıdır. [...] Yoksa Anadolu'da da Hürriyetin ilânı 1906-7 ayaklanmalarının doğal bir bütünleyicisi ve sonucu olurdu. Yani, yine mektepli subayların ağırlığına gelmiş oluruz.⁴¹

Kansu'nun sürekli olarak vurguladığı 1908'in Türk tarih yazımında önemsizleştirilmeye çalışıldığı iddiası Koçak'ın da belirttiği gibi tartışmalıdır:

1908'in bir dönüm noktası/dönemeç ve 'Cumhuriyetin laboratuvarı' olduğu tezi, sanırım Tarık Zafer Tunaya'nın bizden önceki nesle aktardığı en önemli görüştü. Bu görüş çerçevesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve iktidarı ile ilgili epeyce ciddi araştırmalar yapıldı. Sina Akşin'in ve Şükrü Hanioglu'nun çalışmaları ilk akla gelenler. Zafer Toprak'ınki ise, iktisat tarihi alanında... Bu suretle, Cumhuriyet öncesi ve sonrası tarih, bir ölçüde birleştirilmiş oldu. Bugün için ciddiye alınabilecek türden çalışmalar, bu yaklaşımın birer ürünü olarak kabul edilebilir. 1908'in önemi ve değeri, Cumhuriyet öncesi ve sonrası üzerindeki her türlü etkisi, sanırım, zaten anlaşılmıştı. Aksini düşünmenin, artık bugün için ciddiye alınabilmesinin mümkün olmadığını düşünüyorum.⁴²

Tunaya'nın ve kendisinin çalışmalarında 1908'in önemini zaten vurguladıklarını dile getiren Akşin, ayrıca Meşrutiyetle Cumhuriyet arasındaki sürekliliği işleyen Erik Jan Zürcher ve Feroz Ah-

mad'ın da Kansu tarafından çok dikkate alınmadığına işaret etmektedir.⁴³ Akşın bunu söylerken konu hakkında ne düşündüğünü de ifade etmiştir: “gerek II. Meşrutiyet, gerekse Cumhuriyet devrimleri [...] birbirinin devamı olan demokratik-ulusçu hareketler” olmasına karşın Cumhuriyet daha köktencidir ve Meşrutiyet gibi saltanatla, hilafetle, şeriatla bağdaşmaya, onlarla bir arada yaşamaya çalışmamıştır.⁴⁴ Niyazi Berkes de Meşrutiyetin önemini teslim etmekle beraber, Cumhuriyeti Tanzimattan bu yana süren değişim hareketlerinin son ve en radikal aşaması olarak yorumlamaktadır.⁴⁵ Bu ve benzer görüşlerle ayrı düşen Ahmet Kuyaş ise, tarih ders kitaplarında 1908'in öneminin Cumhuriyet Döneminde giderek azaltılmasını eleştirirken, “başlangıcı 1908'de olan tek bir Türk Devrimi'nden” söz edilebildiği zaman ders kitaplarında İkinci Meşrutiyete hak ettiği yerin verilmiş olacağına inanmaktadır.⁴⁶

Çalışmasının girişinde 1923'ü kırılma noktası olarak alan incelemeleri Kemalist ideolojinin egemen olduğu “baskın tarihçilik anlayışının”⁴⁷ birer örneği sayan Kansu'nun da kaçınılmaz olarak ideolojik bir tutum sergilediği öne sürülmüştür. Örneğin Atatürkçülük adına Oktay Gökdemir, “1908 Devrimi” teziyle birlikte Kansu'nun Kemalizm karşıtlığı ve Kemalist tarihçiliğe eleştirilerini de yanıtlama gereği duymuştur.⁴⁸ Kansu'nun görüşlerinin özgün ama aynı zamanda ideolojik görülen yanlarından birisi de Kemalistleri eleştirirken İttihatçıları yüceltmesidir. Örneğin Mete Çetik'e, “Şimdiye kadar hiçbir resmi tarih karşıtı araştırmacı Kemalizme ve CHP'ye saldırırken İttihatçıları savunma görevi üstlenmemiştir”⁴⁹ dedirten, Kansu'nun İttihatçıların gerçekleştirdiği suikastları bile neredeyse haklı gösteren tutumudur.⁵⁰ Oysa Akşın'ın dediği gibi “Atatürk dönemine olumsuz bakanlar, İTC dönemine de öyle bakarlar.”⁵¹ Kansu'nun alışılmadık bu tarzı, resmi tarihin eleştirisi adına “gayr-i resmî tarihin resmî tarihi”ni⁵² yazmak yoluna gitmesinin sonucu olsa gerektir.

Bu çalışmada, yukarıda özetlenen tartışmalara katkısı olacağı düşünüldüğü, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Osmanlı Me-

busan Meclisi (OMM) kökenli üyeleri incelenmiştir. Bu çerçevede hem OMM’de hem de TBMM’de mebusluk yapmış kişiler, sürekliliklerini sağlayan siyasi ve toplumsal koşullarla birlikte konu edilmiştir. Araştırmamızda OMM kökenli mebusların TBMM’de 1960’a kadar süreklilik gösterdikleri saptanmıştır. Ama sayısal ağırlıkları ancak 1950’ye kadarki meclislerde anlamlı çıkarımlar yapmaya elverdiğinden çalışmada girişilen kuramsal değerlendirmeler de bu tarihle sınırlandırılmıştır. Buna karşın, yapılan genel istatistiki değerlendirmelerde sonucu etkilemedikleri, hem de görmezden gelinemeyecekleri için 1950’den sonra seçilen OMM kökenliler de hesaplanmıştır.

Çalışmanın Birinci Bölümü’nde OMM’den TBMM’ye görülen kurumsal süreklilik ve kopuş noktaları irdelenmiştir. İkinci Bölüm’de ise biyografik eserlerden yararlanılarak OMM kökenlilere ilişkin elde edilen sonuçlar sunulmaya çalışılmıştır. Sayıları, Meşrutiyetten Cumhuriyete siyasi tutumları, sınıfsal/mesleki durumları, öğrenim düzeyleri vb. yönleriyle ele alınan OMM kökenlilerin sürekliliklerini sağlayan koşulların neler olduğunun belirlenmesine girişilmiştir. Bu noktada ortaya çıkan sonuçlar, incelenen dönemle ilgili araştırma eserlerden yararlanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Üçüncü Bölüm’de ise OMM kökenlilerin özgeçmiş bilgilerine yer verilmiştir.

OSMANLI DEVLETİNDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİNE PARLAMENTONUN GELİŞİMİ

Batıda anayasacılık hareketlerinin yoğunlaştığı 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl, burjuvazinin artan gücünü yazılı kurallar yoluyla garanti altına alma ve siyasal iktidara ortak olma çabalarının hız kazandığı bir dönemdir. Batıdaki anayasal, parlamenter sistemler toplumsal yapı değişikliklerinin ürünü ve burjuvazinin siyasal iktidara ortak olmasıyla ilişkili olduğu halde Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldaki hareketlerin belirleyicisi ekonomik sınıflardan ziyade, yönetim kadroları olmuştur.⁵³ Tanzimat, onu izleyen Meşrutiyet düşüncesi ve uygulamaları, Osmanlı Devletinin bekası tartışmaları içinde bürokrasi kökenli dar bir grubun düşünebildiği ve genellikle Batı'dan aktardığı çarelerden ibarettir. Bu gelişmelerde bir aktör olarak devlet yönetimini ele geçirmek isteyen burjuvazinin varlığı ve ağırlığı yoktur. Endüstrileşmenin gecikmesi, bu sürecin ürünü toplumsal sınıfların oluşmamasını açıklamaktadır. Ticaret ve sanayi ile uğraşan Hristiyanlar ise devlet yönetimine katılmaktan çok ulusçuluk akımına yönelmiştir. Bu nedenle Osmanlıdaki modernleşme hareketlerinin öncülüğünü, İmparatorluğun "geleneksel güçlü grubu (o dönem için belki de 'sınıf') merkezi bürokrasi"⁵⁴ üstlenmiştir.

Bürokrasinin, Hristiyan unsurların ulusçu yönelimlerini durdurarak İmparatorluğu dağılmaktan kurtarma ve azınlıklara daha fazla ilgi duymaya başlayan Avrupa kamuoyu üzerinde iyi etkiler yapma amacı Osmanlıdaki anayasacılık hareketlerinde belirleyiciydi.⁵⁵ Ayrıca 19. yüzyılda, Osmanlı aydınınca kabul edilen gelişmişlik ölçütünün Batı kurumları olduğu görüşü ve Tanzimat Döneminde başlayan yerel temsil uygulamaları da Meşrutiyetin

kuruluşunda etkiliydi.⁵⁶ Buna karşın 1876 Anayasası, hazırlayıcıları tarafından; yığınların seçimlerini, özlemlerini yansıtmaktan çok meclisi kuran, halkın yasama etkinliklerine sınırlı katılımına imkân veren ve padişahın yetkilerini daraltan bir belge olarak görülmüştür.⁵⁷

Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimini gerçekleştiremeyince toplumun kaderci, gelenekçi siyasal tutum ve alışkanlıkları anayasacılık hareketlerine rağmen sürmüştür.⁵⁸ Padişahın yetkilerini azaltmayan 1876 Anayasası, sahiplenecek bir burjuvazi sınıfı veya örgüt olmadığı için kolaylıkla yürürlükten kaldırılabilmiş, otuz yıllık aradan sonra yeniden işlerlik kazandığında; bu kez, padişahın ve yürütmenin yetkilerini genişleten düzenlemelerle İttihatçıların iktidarlarını sürdürmede bir araç durumuna gelmiştir.⁵⁹ 1876'dan 1924'e kadar yürürlükte kalan Kanun-u Esasi⁶⁰ "bu süre içinde Padişahçı bir meşrutiyeti, otokratik bir rejimi, parlamenter bir meşrutiyeti çatısı altında toplamıştır."⁶¹

1876 KANUN-U ESASISİNDE MECLİS-İ MEBUSANIN KONUMU VE SİYASAL KATILMA

Bir kurucu meclisin hazırlamadığı 1876 Kanun-u Esasisi, padişahın tek yanlı işleminden doğmuş bir "ferman anayasa"dır.⁶² Bu anayasa kuramsal olarak halkın da katılacağı bir siyasal iktidarı, meşruti monarşi rejimini öngörmesine karşın, sistemin başı ve odağı olarak Padişahlığı korumuştur.⁶³

Kanun-u Esasi, yasama yetkisini Meclis-i Umumiye vermiştir. Bu meclis, halkın temsilcilerinden oluşan Meclis-i Mebusanı ve padişah tarafından ömür boyu görev yapmak üzere atananlardan oluşan Meclis-i Ayanı içermektedir.⁶⁴ Yürütme erki ise padişahça, doğrudan veya atama ve azil yetkisi kendisine verilmiş vekiller aracılığıyla kullanılmaktadır. Sadrazam ve şeyhülislamı atama yetkisi eskiden olduğu gibi padişahıdır.⁶⁵ Padişahın ve atadığı vekillerin yetkileri ve meclise karşı sorumsuzluğu yürütmenin yasamaya üstünlüğünü doğurmuştur. Padişahın rütbe ve memuriyet tevcihi,

para çıkarma, devletlerle anlaşma yapma, savaş ve barış kararı verme, savaş halinde kara ve deniz kuvvetlerine kumanda etme, “ah-kâm-ı şer’iye ve kanûniyenin icrası”, en önemlisi Meclis-i Mebusanın feshi gibi yetkileri vardır.⁶⁶ Ayrıca yargı organlarının oluşturucusu olan padişah Divan-ı Âli üyelerinin seçimini onaylamakta ve Şura-yı Devlet üyelerini atamaktadır.⁶⁷ Kendisinde toplanmış olan bu yetkilere rağmen padişah “gayr-i mes’ul” tutulmuş ve malları, ölünceye dek mali tahsisatı ve özgürlüğü genel güvence altına alınmıştır.⁶⁸ Bu kurallarıyla 1876 sistemi, sorumsuz bir padişaha sonsuz yetkiler tanımış, yetkilerini sınırlamak yerine, adeta iktidarını kurumlaştırmak amacına yönelmiştir. “Son söz –çoğu zaman da ilk söz– padişahın...” olmuştur.⁶⁹

Heyet-i Vükelâ da Meclis-i Mebusana değil, kendisini atayan padişaha karşı sorumlu tutulmuştur ve halkın seçtiği kişilerden oluşan Meclis-i Mebusan karşısında ayrıcalıklıdır. Örneğin aralarında bir uyuşmazlığın çıkması halinde seçimlerin yenilenmesi şartıyla Meclis-i Mebusanın feshi veya Heyet-i Vükelâ üyelerinin değiştirilmesi yürütmenin başı olan padişahın yetkisindedir.⁷⁰ Ayrıca Mebusanın kanun önerme ve yapma hakkı sınırlandırılmış ve güçleştirilmiştir.⁷¹ Yasa önerme konusunda Heyet-i Vükelâ Mebusan Meclisinden daha yetkili kılınmış,⁷² kanunları yorumlama yetkisi ise Heyet-i Ayâna tanınmıştır.⁷³ Meclis-i Mebusanın yürütmeyi denetleme yetkisi, yine yürütme lehine azaltılmıştır: Örneğin bütçedeki gelir ve gider miktarlarına hükümet ile birlikte karar verebilmektedir.⁷⁴ Ayrıca meclisin tatilde olduğu dönemlerde hükümet geçici kanun yapma yetkisine sahiptir.⁷⁵ Bu hak ve yetkiyi İkinci Meşrutiyet Döneminde yürütmeyi “Merkez-i Umûmi” yoluyla denetleyerek isteklerini daha çabuk yerine getirmek isteyen İttihatçılar da sıklıkla kullanmıştır.⁷⁶

Anayasanın Meclis-i Mebusanca değiştirilebilmesi de güçleştirilmiştir: Ayan, Mebusan ya da Vükelâ tarafından getirilebilen anayasa değişikliği önerileri sırasıyla Mebusanın ve Ayanın üçte iki çoğunlukla kabulü ve padişahın oluruyla yürürlüğe girebilecekti.⁷⁷

Meclis-i Mebusanın demokratik kural ve yöntemlerle oluşturulmasında da anayasal sorunlar bulunmaktadır. Demokratik siyasal katılmanın önemli önkoşullarından fikir ve toplantı özgürlüğü, dernek kurma hakkı, basın özgürlüğü konularında Kanun-u Esasi eksikliklerle doludur. “Kanun dairesinde serbestlik”, “kanunen muayyen olan ahvale göre”, “muayyen olan kanuna tebaiyet şartile” gibi terimlerle dile getirilen kamu hak ve özgürlüklerinin kullanım serbestliği belirsiz bırakılmıştır.⁷⁸ Kanun yapım tekniğinde kısıtlayıcı anlam taşıyan bu ifadelerle⁷⁹ muğlak bırakılan hak ve özgürlükler sistemini sifıra indiren ise ünlü 113. Madde’dir. Hükümete “idare-i örfiye” ilan yetkisi tanıyan bu maddeye göre, polis soruşturması sonucunda hükümetin güvenliğini bozucu eylemlerde bulunduğu kanıtlanan kişileri “memâlik-i mahrusa-i şâhaneden ihraç ve teb’id etmek” padişahın yetkisindedir.⁸⁰

Bu anayasada İkinci Meşrutiyet Döneminin başlarında, özellikle 1909 yılında, hem Meclis-i Mebusanın konumunu hem de kamu hak ve özgürlüklerini iyileştiren önemli fakat kısa ömürlü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Örneğin, meclisi padişah karşısında güçlendiren anayasa değişiklikleri 1912 yılında, padişahı denetlemenin meclisi denetlemekten daha kolay olacağını gören İttihatçılar tarafından geriye alınmıştır.⁸¹

1909 değişiklikleriyle dernek kurma, toplantı, fikir ve basın özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi yolunda yeni rejimin ilk yıllarında olumlu bir ortam da olmuştur. Bu doğrultuda sansür kaldırılmış, padişahın sürgün yetkisi, 113. Maddede yapılan değişikliklerle iptal edilmiş, anayasal güvenceye alınmamasına karşın toplanma ve dernek kurma hak ve özgürlükleri gerçekleştirilebilmiştir.⁸² Ne var ki meşrutiyetin ilk aylarından 1918’e kadar devam eden, sıklıkla başvurulmuş sıkıyönetim rejimi her türlü siyasi amaçlı toplanma, dernek ve parti faaliyetlerini sınırlamış ve hatta çoğu zaman fiilen ortadan kaldırmıştır.⁸³

Osmanlı Anayasası etnik ve dinsel özelliklerine vurgu yapmaksızın nüfusa ve idari bölümlere göre oluşturulacak bir

Meclis-i Mebusan öngörmektedir: Seçimler iki derecelidir. Seçme seçilme hakları erkeklere tanınmıştır. Ayrıca seçmek ve seçilebilmek için birilerinin hizmetinde bulunmamak, emlak sahibi olmak, vergi vermek gibi koşullara sahip olmak gerekiyordu.⁸⁴ 1912’de çıkarılan ve 1914 seçimlerinde uygulanan bir kanunla emekli veya silah altında bulunmayan ihtiyat subayları dışındaki askerlerin de oy hakkı engellenmiştir.⁸⁵ Bu sınırlamalarıyla Osmanlı seçim sistemi Kansu’nun da vurguladığı gibi liberal ama demokratik değildi.⁸⁶

Demokratik bir kültürün eksikliği seçim uygulamalarına da yansımıştır. Birinci Meşrutiyet Döneminde İstanbul dışındaki bölgelerde yapılan seçimlerde idare meclislerindeki üyeler ikinci seçmen kabul edilerek halk sürecin dışında bırakılmıştır. İkinci Meşrutiyet Döneminde görece yaşanan siyasallaşmaya rağmen İttihatçıların Tanzimat bürokrasisinin seçkin tutumunu devam ettirmesinden ötürü tablo çok değişmemiştir. Bütün özgürlükçü söylemlerine karşın İttihatçılar için demokratik temsil, demokratikleşmenin değil, devletin kurtuluşu programının öğeleri olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla iktidara odaklanan İttihatçıların gözünde halk, eğitilmesi gereken ve kültür düzeyi yükseldikçe kendilerine katılacak yığındır.⁸⁷

Demokrasi rejiminde hükümetin ilk temeli intihâbdır. İntihâbât tamamen hür ve müstakil olmadıkça hükümeti halk idare ediyor denilebilir mi? Halbuki Osmanlı İmparatorluğu’nda İttihat ve Terakki intihâbatı nasıl hür bırakabilirdi?... Koyu bir cehalet ve taassub içinde, karanlıklara gömülü bir halde yaşayan halk serbest bir intihâba bırakılsa Meclis-i Mebusan’a en koyu mürtecileri, sırf başlarında sarık olduğundan dolayı yollamayacaklar mıydı? Hangi taraftan bakılırsa ve muhakeme edilirse edilsin, başlar memleketin hürriyet rejimi için henüz olgun bir halde bulunmadığı hakikatine çarpıyordu. İşte bu vaziyet karşısında Meş-

rutiyet-i idarenin temeli olan intihâbât sırf bir gösteriş ve oyuncak haline düşmüştü. İntihâbâtın bütün gayesi ortaya İttihat ve Terakki'nin emin olabileceği bir ekseriyet çıkarmaktı. Bu gayeyi temin için ne yapılmak lazımdı? Hükümet nüfuzunu kullanacaktı. İttihat ve Terakki'nin bütün valileri, mutasarrıfları, kaymakam, jandarma ve polisleri ekseriyeti İttihat ve Terakki namzedlerine temin için çalışacaklardı. İcab ederse sandıkları açacaklar, reyleri bildikleri gibi teşviş edeceklerdi... Bu çıkmaz yola ancak imparatorluğun vahdetini ve Türkün hâkimiyetini muhafaza gayesiyle sapılmıştı...⁸⁸

Hüseyin Cahit'in vurguladığı “gaye”, azınlıklardan gerici hareketlere kadar farklı unsurları barındıran, türdeş olmayan muhalefete İttihatçıların hoşgörüsüyle yaklaşmaması sonucunu doğurmuş, bu yaklaşım doğal olarak seçimlere de yansımıştır.⁸⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamit rejimini yıktıktan sonra Merkez-i Umûminin iktidarını kurma ve sürdürme, çoğulcu siyasi hayata son vererek tek parti rejimine yönelme biçiminde gelişmiş; giderek bir kısım sivil ve asker bürokratların oligarşisine dönüşmüştür.⁹⁰ Bu ortamda, bir seçim kurulunun ve bağımsız yargı denetiminin yokluğu İttihatçıların güdümündeki yürütmenin seçimlere müdahalesine olanak tanımıştır.⁹¹

Bu tablonun nedenlerini parlamentonun oluşturulma “gaye”sinde aramak gerekir. Osmanlıda parlamento önceden değinildiği gibi, demokrasinin değil, etnik unsurların temsili yoluyla devleti dağılmaktan kurtarmanın aracı kabul edilmiştir. Bu nedenle hukuksal düzlemde eşit Osmanlı vatandaşlığından bahsedilmekle, başka bir deyişle etnik veya dinsel anlamda bir temsil işleyişi kanun metinlerinde yer almamakla birlikte ilk Osmanlı meclislerinde cemaat esasına dayalı bir mebus dağılımı olmuştur.⁹² İkinci Meşrutiyet Döneminde de aynı durum devam etmiş, Anayasa ve seçim kanunu cemaate göre temsili ön-

görmediğinden hangi topluluğun kaç mebus çıkaracağı da siyasi olarak çözümlenmiştir.⁹³ İkinci Meşrutiyetin başlarında Osmanlılık düşüncesine bağlılığını açıklayan İTC, etnik ve dinsel grupların örgütlerinden başka bir muhatap bulamadığından cemaatlerle pazarlıklara göre mebusların dağılımını oluşturmuştur.⁹⁴

Sonuçta, Tablo 1’de görüldüğü üzere, genellikle etnik ve dinsel kimlikleriyle tanınan ve tanımlanan isimlerden oluşan bir parlamento oluşmuştur. Bu sonuçlarda devleti kurtarmaya çalışan ve Osmanlıcı yaklaşımını Meşrutiyetin ilk yıllarında devam ettiren İTC’nin büyük payı vardır.⁹⁵ İTC’nin belirleyiciliği, bazı azınlık gruplarının I. Dönemde Cemiyete muhalif saflara kaymaları nedeniyle 1912 seçimlerinde daha az mebus çıkarmalarından da anlaşılmaktadır.⁹⁶

Tablo 1. İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Etnik/Dinsel Dağılım⁹⁷

Dönemler	Etnik Köken										
	Türk	Arap	Arnavut	Kürt	Çerkez	Rum	Ermeni	Bulgar	Sırp	Ulah	Musevi
I											
(1908-1912)	169	68	31	6	-	25	12	4	3	1	4
II											
(1912)	176	48	17	4	-	15	10	5	2	1	4
III											
(1914-1918)	176	73	-	7	-	16	15	-	-	-	3
IV											
(1920)	159	-	-	6	2	-	-	-	-	-	1

Balkan Savaşlarındaki kayıplara rağmen, çokulusluluk İmparatorluğun bir özelliği olmaya devam etmiştir. Bu savaşlarda yaşanan toprak kayıplarından sonra İTC her ne kadar Türkçülüğe ve İslamcılığa yönelmişse de “İttihad-ı Anasır” politikasını da sürdürmeye çalışmıştır. Rum temsilci sayısının II. Dönemle aynı tu-

tulması İTC'nin son ana kadar Rumlarla bağlarını koparmak istemediğinin kanıtıdır. Ermeni çabalarının Doğu Sorununun bir parçası olarak yeniden gündeme getirildiği 1914'te, Ermeni temsilcilerin sayısı II. Dönemdekinden daha fazla tutulmuştur. Aynı dönemde Arap mebusların sayısında da artış olmuştur. Bu durum, Osmanlılık ideolojisinin sonunu getiren Makedonya'nın kaybının, İTC'yi Türk olmayan diğer unsurları elde tutmaya yöneltmiş olmasıyla açıklanabilir. Ancak İTC'nin bu tavrının sonuçsuz kaldığı Birinci Dünya Savaşında çıkan Arap ayaklanmasıyla anlaşılabacaktır.⁹⁸

Mütareke koşullarında yapılan 1919 seçimlerine Türkler, Wilson Prensiplerinden yararlanarak topraklarını korumak için yoğun bir ilgi göstermiştir. Ancak ileri sürdükleri demografik çoğunluk iddialarını riske atmak istemeyen Rumlar ve Ermeniler seçimleri boykot etmiştir.⁹⁹ Aralarında Rumlar ve Ermenilerle hareket edenlere karşın Musevilerin eğilimi seçimlere katılmak yönünde olmuştur. Avram Galanti İstanbul'da ve Mişon Ventura İzmir'de Musevilerin adayı ilan edilmiş, Kasım ayı başlarında on üç Musevi İstanbul seçimlerinde müntehib-i saniliğe seçilmiştir. Oy verme işlemlerine katılan ve aday gösteren tek gayrimüslim grup olan Musevilerden yalnızca Mişon Ventura son Meclis-i Mebusana seçilebilmiştir.¹⁰⁰

Son Meclis-i Mebusanda ülkenin siyasi deneyimlerinin etnik dağılımında yarattığı değişikliğe rağmen değişmeyen bir durum vardır. O da Tablo 2'de görüleceği üzere, İttihatçıların, yandaşı sivil ve askeri bürokrasinin desteğiyle sağladığı üstünlüktür.

1908'de İTC'nin yanı sıra seçimlere giren tek parti Ahrar Fırkasıydı. 14 Eylül 1908'de kurulan bu partinin seçimlere kadar örgütlenecek zamanı olmadığından çıkarabildiği tek mebus Ankara'dan adaylığını koyan Mahir Sait Bey'di.¹⁰¹ Ancak Ahrar ve devamı Hürriyet ve İtilaf Fırkası mecliste muhalefetin artmasından sonra güçlenmeye başlamıştır.¹⁰²

Tablo 2. Siyasal Tutumlarına Göre Meclis-i Mebusan Üyeleri¹⁰³

Dönem	İttihatçı	Liberal	Sosyalist	Siyasal Tutumlar	
				Bağımsız/ bilinmeyen	Toplam
I	129	72	5	117	323
II	199	24	1	57	282
III	192	11	-	87	290
IV	60	6	2	100	168

1912 seçimlerine muhalefet saflarında katılarak meclise girmeyi başaran birkaç mebus dışında seçilenlerin çoğunluğu İTC'nin onayladığı kişilerdi. Ancak Türk olmayan unsurlarla pazarlıklar sonucu belirlenen mebusların çoğunun Cemiyetle ilişkilerinin zayıf olduğu ya da hiç olmadığı ve İTC'nin denetiminin daha az olduğu taşrada eşraf ve derebeylerin bölgesel güçlerini kullanarak meclise girdiği görülmüştür. Bu nedenle İTC'nin muhalifleri seçtirmemek için başvurduğu bütün çarelere rağmen¹⁰⁴ diğer dönemlerde de “Liberaller” bulunabilmiş, ama sayıları sürekli azalma eğilimi göstermiştir. İlk üç meclisteki iktidar-muhalefet ilişkilerinin şekillenmesinde sosyoekonomik çatışmalardan çok etnik farklılıklar belirleyici olmuş ve muhalefet çoğunlukla azınlık gruplarınca temsil edilmiştir.¹⁰⁵

Mütareke koşullarının gölgesinde kalmakla beraber, 1919 seçimlerinin yapıldığı ortamdaki tartışma konuları öncekilerden farklı değildir. Örneğin, Saray ve İTC arasındaki sürtüşme gene su yüzüne çıkmıştır. Padişah, Aralık 1918'de İTC'nin çoğunlukta olduğu meclisi dağıtmış, kabinelerdeki etkinliğine de son vermeye başlamış ve iktidarı yeniden Saraya mal etmeye çalışmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası tekrar canlandırılmıştır. Damat Ferit'in kurduğu ilk iki hükümette mensuplarına bakanlık görevi verilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Saray tarafından İttihatçılara karşı müttefik seçilmiştir.¹⁰⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve aynı çizgideki parti ve dernekler, seçimlerde İTC'nin etkinliğini ileri sürerek katılma kararı almışsa da birer aktör olarak siyaset sahnesinde varlık-

ları görülmüştür.¹⁰⁷ Sonradan boykot kararı almakla beraber Rum-
lar ve Ermeniler önceki seçimlerin klasik talepleri arasında olan
nisbi temsili yine gündeme getirmişler, hatta hükümetlerle me-
bus sayıları konusunda pazarlığa bile girmişlerdir.¹⁰⁸

Millî Beyannamesi mütteliklerin bu meclise olumsuz bakışlarını güçlendirmişti. Meclise yönelik baskı, İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden sonra fiili saldırıya dönüşecekti.¹¹²

18 Mart 1920'de İtilaf kuvvetleri Meclis-i Mebusana girerek bazı mebusları tutuklamış ve Malta'ya sürmüştü. Aynı gün, Rıza Nur, Tahsin, Zeki, Osman Nuri, Tunalı Hilmi, Ali, Halil ve Hüsrev Beylerin işgal altındaki bir meclisin özgür iradesiyle iş göremeyeceğini belirten ve daha güvenli bir ortam oluşuncaya kadar meclis çalışmalarına ara verilmesini isteyen önergesi oybirliğiyle kabul edilmiştir.¹¹³

Ertesi gün, Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa yayınladığı bildiriyle Ankara'da yeni bir meclis açılması çalışmalarını başlatmıştır. Bildiride sıralanan ilkeler doğrultusunda yapılan seçimlerden sonra, Meclis-i Mebusandan gelebilenlerin de katılımıyla Ankara'daki meclis 23 Nisan 1920'de açılmıştır.¹¹⁴

18 Mart 1920 tarihli birleşiminde Meclis-i Mebusan, kendini feshetmemiş, sadece çalışmalarına ara vermiştir. Fesih işlemi, İstanbul'da çalışmalarını erteleyen Meclis-i Mebusanın toplantılarına Ankara'da devam etmesini önlemek için 11 Nisan 1920 tarihli padişah buyruğuyla, dört ay içinde yapılacak seçimle yenilenmek üzere gerçekleşmiştir.¹¹⁵ Ne var ki bu fesih işlemi Anadolu hareketinin temsilcilerince tanınmadığı için, Mebusanın kendi erteleme kararına dayanarak çalışmalarına Ankara'da devam ettiği düşüncesi birçok mebusun zihninde yer etmiştir. Bu tutum da, meclisin niteliği ve ismi konusunda tartışmalara yol açmıştır.

Örneğin Celalettin Arif Bey, açılacak meclise katılmak üzere Ankara'ya geldiğinin ertesi günü, 10 Nisan'da "Meclis-i Mebusan Reisi" imzasıyla, İstanbul'daki milletvekillerini Ankara'ya davet eden bir beyanname yayınlamıştı.¹¹⁶ Açılacak meclis, Celalettin Arif Bey'in nezdinde, İstanbul'dakinin devamından başka bir şey değildi; orada çalışmasına olanak bırakılmayan Meclis-i Mebusan, seçilecek yeni üyelerin katılımıyla Ankara'da devam edecekti.¹¹⁷ Seçildiği TBMM ikinci başkanlığı görevinden hoşnut kalmaması,

Celalettin Arif Bey'in bu beklentisinden kaynaklanmaktaydı.¹¹⁸ Son Meclis-i Mebusanın başkanı iken ölen Reşat Hikmet Bey'in çocuklarının devletçe okutulmasını konu alan bir önerge üzerine söz alan Celalettin Arif Bey: "Takrirden bir nokta var. Onun istirdadını talep ediyorum. Mefsup Meclisi Mebusan diyorlar, halbu ki Meclisi Âliniz İstanbul'daki meclisin mefpuhiyetini tanımıyor onun için tayyını talep ediyorum" demekteydi. Meclis başkanı Mustafa Kemal Paşa da "kendilerine tashih ettiririz" diyerek, benimsemediği bu tutuma şimdilik itiraz etmemişti.¹¹⁹ İstanbul'da güvenliğinin zedelenmesi nedeniyle çalışmalarına ara veren Meclis-i Mebusanın Ankara'da devam ettiği fikri başka mebuslarca da paylaşılmıştı. Örneğin İstanbul Hükümetince yapılmış ve yapılacak uluslararası antlaşmaların kabul edilip edilmeyeceği görüşülürken söz alan Manisa temsilcisi Refik Şevket Bey, önceki meclisler zamanında yapılan antlaşmaları saymamanın yine kendilerince tamamlanmış bir şeyin bozulmaya çalışılması olduğunu söyleyerek Meclis-i Mebusanın Ankara'da devam ettiği düşüncesini açığa vuruyordu.¹²⁰ Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey'in konuşmasında da benzer izlere rastlanır:

Meşrutiyet ile idare olunan memleketlerde ittihaz edilecek mukarrerat umumiyetle Mecalisi Umumiyyeden geçmedikçe mabihüttatbik olamaz, biz vaziyete hâkim ve nâmütenahi kudrete mâlik bulunuyoruz. Binaenaleyh Meclisimizin kabulüne istikbalde iktiran etmiyecek olan muahedat memleketimizde cayı tatbik bulamıyacaktır.¹²¹

Milletvekilliği ile memurluğun bir kişi üzerinde toplanıp toplanamayacağı TBMM'de görüşülürken söz alan Niğde mebusu Abidin Bey, Kanun-u Esasinin hâlâ yürürlükte olduğunu ve meclisin de "Meclis-i Mebusan" olduğunu söylemiştir.¹²² Sinop mebusu Rıza Nur, Maarif vekili seçilirken aldığı oyları az bulmuş, –vazgeçirilmeseydi– istifa etmeyi düşünmüştür. İstifaya niyetlenmesi-

nin gerekçesini açıklarken: “Ben meşrutiyet usullerine bağlıyım. Bu, meşrutiyetle yönetilen birçok ülkede olağandır” diyordu.¹²³ Meşrutiyetin ve Meclis-i Mebusanın devam ettiği düşüncesi bazı yerlerde o kadar güçlüydü ki; Şebinkarahisar mebuslarının seçim tutanaklarına “Meclis-i Mebusanın çağrılışı niteliğinde olmamak ve o yolda toplanacak mebusların yetkisine sahip bulunmamak” kaydını koyan mutasarrıf hakkında kovuşturma yapılmıştır. Oltu mebuslarının seçimlerinden söz eden ve Ankara’ya gönderilen yazının başlığında “İstanbul Meclis-i Mebusanı Başkanlığına” denilmesine rağmen bu deyim TBMM’de aynen okunmuş ve yadırganmamıştır.¹²⁴

Aslında Mustafa Kemal Paşa, seçimlerin yapılmasını isteyen bildirisinin müsveddesinde Ankara’da toplanacak meclis için “meclis-i müessisan” sıfatını kullanmıştı. Daha sonra bu müsveddeyi, görüşlerini almak üzere vali ve kumandanlara, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) heyet-i merkeziyelerine göndermiştir.¹²⁵ 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa ve 3. Kolordu komutanı Selahattin Paşa’nın “meclis-i müessisan” sıfatının tepki yaratacağı uyarıları üzerine 19 Mart’ta yayınladığı bildiride “meclis-i müessisan” yerine “salâhiyat-ı fevkaladeye haiz bir meclis” sıfatını kullanmıştır.¹²⁶ Konjonktürün gerektirdiği temkinlilik meclisin konumunun açıkça ifade edilmesine engel olmuş, bu da yukarıda özetlenmeye çalışılan yaklaşım farklılıklarına yol açmıştır. Buna rağmen Kırşehir mebusu Müfit Bey gibi meclisin hukuki statüsünü çözümleme konusunda net olanlar da vardı. Mebuslukla memurluğun bir kişi üzerinde toplanıp toplanamayacağı görüşülürken söz alan Müfit Bey’in konuşması, Birinci TBMM’nin konumunu açıklayıcıdır:

Bu günkü bu meclisin namı nedir? Meclisi Mebusan mıdır, Meclisi müessesan mıdır? Kanunu esasiye muvafık bir meclis midir? Orasını halledemiyor. Çünkü elde bulunan kanunu esasiye tevfiği muamele lâzımgelse bu mecli-

lisin kararlarında ve Hıyanet-i Vatan Kanunu'nda kullanılan "Büyük Millet Meclisi" adının kendilerince benimsendiğini ifade etmiştir.¹³⁵ Hıyanet-i Vatan Kanunu ve "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun"la da¹³⁶ "Büyük Millet Meclisi" ismi netleşmiş ve yasallaşmıştır.

İlk Heyet-i Umumiye Kararı'nda meclisin adı önüne "Türkiye" kelimesi eklenmişse de, sonradan bazı kanun ve kararlarda "Devlet-i Âliye", "Memaliki Osmaniye", "Memaliki Mahruse-i Şahane" terimlerinin kullanıldığı da olmuştur.¹³⁷ Hatta Osmanlının ilk başkenti Bursa'nın Yunan işgaline uğraması üzerine verilen ve Meclis Başkanlığı kürsüsünün siyah örtü ile örtülmesini talep eden 18 Temmuz 1920 tarihli önerge kabul edilmişti. Bu örtü, Bursa'nın Yunan işgalinden kurtuluşuna dek kürsüde kalmıştır.¹³⁸ 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 3. Maddesinde bu tarz kullanımlar terk edilmiş ve "Türkiye" kelimesi anılmıştır. Fakat meclisin ismi önüne getirilmemiştir: "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti 'Büyük Millet Meclisi Hükûmeti' unvanını taşır."¹³⁹ 1 nolu Heyet-i Umumiye Kararından sonra BMM adının başına "Türkiye" kelimesi ilk defa 8 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesinde eklenmiştir.¹⁴⁰ TBMM adının anayasaya ilk defa girişi ise 29 Ekim 1923 tarihli "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun"la olmuştur: "Türkiye Reisiscumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur..."¹⁴¹

Meclisin açılışından önce ve sonra hukuki statüsüne ilişkin yaşanan karmaşa, görülüyor ki adının konulmasında da yaşanmıştır. Ancak yönetim şeklinin netleşmesine paralel olarak TBMM adı da giderek yerleşmiştir. Bu isim, sadece rejim değişikliğini değil Balkan Savaşlarından bu yana yaşanan toprak ve nüfus kayıplarından ve Birinci Dünya Savaşı içindeki Arap isyanından sonra geriye kalan bir coğrafyayı ve toplumu içermektedir.

Osmanlının Meşrutiyet Döneminde yaşadığı coğrafi daralma ve nüfusunun giderek türdeşleşmesi, meclislerindeki etnik ve dinsel dağılımı doğrudan etkilemiştir. Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhakıyla başlayan kayıplar 1911 Trablusgarp Savaşıyla sürmüştür. Geri çekiliş, sonuçları itibariyle parlamentonun görüntüsünü asıl etkileyecek Balkan Savaşlarıyla farklı bir boyut kazanmıştır:¹⁴²

Bu kayıplar, hiçbir abartmayı gerektirmeyecek kadar önemlidir. Yalnızca alan ve nüfus olarak hesaba vurulduğunda Türklerin, 3 milyon km²'lik bir alanın 1.100.000 km²'sini ve 24 milyonluk nüfusun 5 milyonunu yitirdikleri görülür. Tek başına yeterince büyük olan bu kayıplar, Rumeli'yi de kapsadığından daha da önemli olmaktadır. [...] İmparatorluğa çokuluslu niteliğini kazandıran Rume-
li'deki topraklardı. Bu toprakların kaybedilmesinin Jön Türkler'in ideolojisi üzerindeki etkisi, ağırlık merkezinin Anadolu'ya kayması olmuştur. Makedonya'nın bu denli önem taşımasına karşın, doğma büyüme Makedonyalı olan İttihatçılar'ın, üstelik giriştikleri hareketin de beşiği olan bu toprakların kaybedilmesine fazla tepki göstermemeleri ve yeniden İmparatorluğa katmak için harekete geçmemeleri oldukça şaşırtıcıdır.¹⁴³

Bu kayıplar sonucunda, 1914 seçimlerinde Arnavutların ve Slavların temsili sorunu kendiliğinden ortadan kalkmıştı. Kayıpların yarattığı boşluk geri kalan unsurların temsilci sayılarının artırılmasına yol açmıştır. Rumlara ve Ermenilere bir önceki dönemin de üstünde mebusluk verilmiştir. Arap mebusların sayısında görülen artış daha dikkate değerdir. Bu tablo, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının bir arada bulunduğunu kanıtlaya da önemli olan bunların bütüne katkı oranıydı. Toprak kayıpların-

dan sonra Türklerin sayıca İmparatorluğun en önemli ögesi haline gelmeleri, Türkçülüğe daha fazla önem verilmesini doğurmuştu. Balkan Savaşlarından sonra ön plana çıkan Türkçülük düşüncesi ilk başlarda Turancılıkla iç içe geçmekle beraber 1914'te Anadolu'yu esas alan Türkçülüğün tohumları atılmıştı; ancak filiz vermeye başlaması için Turancılıkla Osmanlıcılığın gerçekçi olmadığının anlaşılmasını ve Birinci Dünya Savaşının yenilgilerini beklemek gerekecekti.¹⁴⁴ Meşrutiyet Döneminde seçim bölgeleri ile mebus sayılarında görülen değişme ve azalmada bu serüveni takip etmek mümkündür:

Tablo 3. Meclis-i Mebusan Üyelerinin Bölgelere Göre Dağılımı¹⁴⁵

Yıl	Arnavutluk, Makedonya ve Adalar	Günümüz Türkiyesi	Arap Eyaletleri	Trablusgarp	Toplam
1908	66	173	72	7	323
1912	47	163	63	9	282
1914	-	196	94	-	290
1919	-	168	-	-	168

İlk iki meclis İmparatorluğun dinsel açıdan kozmopolit yapısını somut olarak yansıtırken 1914'te Anadolu ve Ortadoğu ağırlıklı bir görüntü vardır. 1919 seçimlerinin alanı ise tamamen günümüz Türkiye sınırlarını kapsamaktadır.¹⁴⁶ Bu durum, kayıplardan sonra yeni sınırlar konusunda Anadolu hareketince varılan sonuçla uyumludur.

Erzurum Kongresinde, 30 Ekim 1918'deki sınırları esas alan bir mücadele anlayışı netlik kazanmış ve Sivas Kongresinde de tekrarlanmıştır; Ergil'e göre sözü edilen coğrafya bugün haritada Türkiye olarak görülen yerlerdir.¹⁴⁷ Her ne kadar Misak-ı Milli'de bu tanıma Arap toprakları eklenmişse de, bu coğrafya için hal-koyuna başvurmak koşulu bulunmaktadır. Aynı durum Elviye-i Selase ve Batı Trakya için de geçerlidir.¹⁴⁸ Yeni vatanın coğrafyasına ilişkin kararı belirleyen, meşrutiyet deneyiminin yanı sıra Wil-

son'un 8 Ocak 1918'de duyurduğu, sınırların "Milliyetler İlkesi"ne göre düzenlenmesini isteyen "on dört nokta"sının dünya kamuoyundaki çekiciliği idi.¹⁴⁹

Son Meclis-i Mebusan, temsil edilen coğrafi alan bakımından ilk kez Erzurum Kongresinde yapılan yeni vatan tanımına uygunluk göstermektedir. Bu yönüyle sanki TBMM'nin prototipidir. Ayrıca bu son Mebusan Meclisini TBMM'ye bağlayan Misak-ı Milli Beyannamesi gibi ideolojik bir köprü de vardır.¹⁵⁰

Beyanname, bağımsız bir Devlet için gerekli bütün unsurları nazara almış ve bu devletin dayanacağı ideolojik ilkelere: Ulusçuluk, batıcılık, ulus ve kişi hakları (demokrasi) gibi ilkelerden çıkarmıştır. Bu ilkelerden hareket edildiği takdirde, varış noktasının teokratik bir saltanatın canlandırılmasından tamamen farklı bir devletin kuruluşuna yol açılacağını tahmin etmek yersiz olmayacaktır. Misak-ı Milli Beyannamesi, aslında yeni, ulusal ve bağımsız bir Devlet kurmak üzere harekete geçmiş olan Türklerin akdettikleri, birlikte yaşamak üzere anlaştıkları koşulları içeren 'ictimai mukavele'dir. Yeni Devlet bu sözleşmenin içerdiği koşullara dayanacaktır.¹⁵¹

Yeni sınırlardaki insan unsuruna ilişkin bakış da Erzurum Kongresinde şekillenmeye başlamış ve giderek netlik kazanmıştır. Ulusun niteliği önceleri belirsizdir. Misak-ı Milli'de etnik ve dilsel türdeşlikten ziyade Müslümanlık üzerinden yapılan bir tanımlama ve birliktelik vurgusu bulunmaktadır. Örneğin Şerif Paşa ile Boğos Nubar Paşa'nın Paris'teki Kürt-Ermeni devleti kurma projelerine destek veren Ayan üyesi Seyit Abdülkadir'in Kürtleri bir ulus olarak gören açıklamalarına Meclis-i Mebusanda gösterilen tepkiler de bu yöndedir. Bu konuşmalarda Kürtlerle Türkler arasında eskilere dayanan birlikte yaşama kültürü ve dinsel yakınlık vurgulanıyor ve her iki unsurun birbirilerinden ayrılmazlığı dile

getiriliyordu.¹⁵² Bu yaklaşım Türk olmayan diğer Müslüman unsurlar için de geçerliydi.

Erzurum ve Sivas kongrelerinin metinlerinde ve Misak-ı Milli'de gayrimüslimlere siyasal ve sosyal dengeyi bozacak ayrıcalıklar verilmemesi, ancak Müslümanlarla eşit hakların tanınması gereği benimsenmiş¹⁵³ ve "kapitülasyon zihniyeti" terk edilmiştir.¹⁵⁴ Toprak kayıplarıyla ve 19. yüzyıldan itibaren Kafkasya ve Balkanlar'dan aldığı içeri doğru, buna eşlik eden dışarı göçlerle Anadolu nüfusu giderek türdeş hale gelmişti.¹⁵⁵ Ayrıca İTC, 1913'te Bulgaristan'la imzaladığı İstanbul Antlaşmasındakine benzer bir mübadeleyi¹⁵⁶ Yunanistan'a da önermiş ve bu konuda 1914'te anlaşmaya varılmıştı; ancak iki devlet arasındaki nüfus değişimiavaş sebebiyle 1923'e kadar ertelenmişti.¹⁵⁷ Lozan'da imzalanan ve ek bir protokolle İstanbul Rumlarıyla Batı Trakya Türklerini bu değişimin dışında tutan antlaşma tarafların ulus-devlet tasarılarına uygun olarak hayata geçirildi.¹⁵⁸ Anadolu'da Rum ve Ermeni devleti kurma yönündeki çabaların sonu olan Lozan, aynı zamanda Misak-ı Milli'de çizilen ve Kurtuluş Savaşı sürecinde antlaşmalarla belirlenen Türkiye sınırlarının da büyük ölçüde kesinlik kazandığı bir antlaşma olmuştur.

Meşrutiyetin başından itibaren yaşanan coğrafi ve demografik daralmanın sonucunda parlamento, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Birinci TBMM örneklerinde görüldüğü gibi devleti ayakta tutma amacıyla etnik taleplerin çarpıştığı bir kurum olmaktan çıkmıştır.¹⁵⁹ Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu I. TBMM'de bundan sonra temsilin neye göre olacağı tartışmalarında 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu taslağında önerilen mesleki temsil sistemi de kabul görmemişti. Bunun yerine coğrafi yakınlık esasına dayalı seçim çevrelerinden temsilcilerin yer alacağı ve milli egemenlik ilkesine göre oluşturulan parlamento fikri kabul görmüş, Teşkilat-ı Esasiye Kanununa konulmuştur.¹⁶⁰ 1924 Anayasasına konulan "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlâk olunur"¹⁶¹ tanımı yeni temsil an-

layışını tamamlayarak hayata geçirmiştir. 1919'dan beri seçimlere katılmayan gayrimüslimler, bu tarihten sonra ilk defa 1935 seçimlerinde adaylıklarını koyduklarında yeni temsil anlayışına uygun bir tutum takınmışlardır. 1935'te adaylıklarını koyan ve seçilen gayrimüslimlerden Rum asıllı Dr. Abravaya Marmaralı (Niğde), Nikola Taptas (Ankara), İstemat Zihni Özdamar (Eskişehir) ve Ermeni asıllı Berç Keresteciyan Türker (Afyon), seçimlerden önce verdikleri demeçlerde ve yayınladıkları bildirilerde azınlık temsilcisi değil Türk yurttaşı olarak seçimlere girdiklerini vurgulamışlardır.¹⁶² Örneğin İstemat Zihni Özdamar oy isterken şunları söylüyordu:

Öteden beri göttüğüm mefkure ve gaye peşinde yürürken, engel olacak azınlık mümessili değil ulusun sayılabilecekleri olarak seçilmek istiyorum. Mecliste de bu gayeyi takip edeceğim. Koyu Milliyetperver Türk ortodoksu, Türk yurttaşım. Cumhuriyetçi olmakla beraber devletçi, halkçı, laik ve inkılapçıyım. Bütün emelim sırf Türklüğe Türk Cumhuriyeti'ne bütün kudretimle çalışmaktır. Ta küçüklüğümden beri büyüdüğüm Türk mekteplerinde ve Türk topraklarında aldığım vatan ve Türk duygularını rehber yaparak daima ulu önderimizin çizdiği hatlar ve çizgiler içinde vakfı nefsetmeği namus borcu bilirim.¹⁶³

Hukuksal Süreklilikler ve Kopuş

Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine geçişi ifade eden Birinci TBMM rejimi, son Meclis-i Mebusanla arasında hukuki, ideolojik ve siyasal süreklilikler bulunduğundan “Üçüncü Meşrutiyet” olarak nitelendirilmiştir.¹⁶⁴ Çünkü Müdafaa-i Hukuk hareketi, krizi Osmanlı anayasal kurumlarına dayalı hukuki bir zeminde çözmeye çalışmıştır; Heyet-i Temsiliyenin İstanbul Hükümetini seçimleri yapmaya zorlayarak Meclis-i Mebusanı açtırma çabaları buna örnektir. Müdafaa-i Hukuk hareketinin “meş-

ruiyetini Meşrutiyetle açıklama çabası”, Birinci TBMM açıldıktan sonra da sürecektir.¹⁶⁵

Birinci TBMM’nin oluşturulma şekli, kurumsal devamlılıkla ihtilalin hukukunun aynı potada eritmeye çalışıldığının kanıtıdır. Her şeyden önce bu meclis için yapılan seçimlerde de 1877’de hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanunu uygulanmıştır. 19 Mart 1920 tarihli Heyet-i Temsiliye bildirisinde seçim kanununa ve 1876 Anayasasına aykırı olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i merkeziyeleri ve yerel yönetim meclislerindeki üyeler ikinci seçmen kabul edilmiştir; ama 1919’da belirlenen ikinci seçmenlerin de 1920 seçimlerine katılmaları sağlanmıştır.¹⁶⁶ Aynı bildiride çalışmalarını erteleyen Meclis-i Mebusan üyelerinin de TBMM’ye katılabilecekleri vurgulanmıştır. Bu yönüyle bildirinin içeriği “Osmanlı Anayasal düzenine sonsuza kadar sadakat gösterildiği (eski mebusların vekâletlerinin devam ettiği) ancak Anadolu İhtilalinin bir meşru müdafaa halinin tezahürü olduğunu (yeni mebusların seçilme zorunluluğu) göstermektedir.”¹⁶⁷

Seçim uygulamasındaki benzer ikili durum anayasa konusunda da kendini göstermiştir. 1921 Anayasasında ve TBMM kararlarında lağvına ilişkin bir hükmün bulunmayışından ötürü, Kanun-u Esasinin yürürlüğü konusunda birçok mebusun tutumu ikircikli olmuştur.¹⁶⁸ Örneğin Londra Konferansına birlikte katılma konusu Ankara ile İstanbul hükümetleri arasında tartışıldığı sırada Mustafa Kemal Paşa Sadrazam Tevfik Paşa’ya 20 Ocak 1921’de çektiği bir telgrafta İstanbul Hükümetini tanımalarına imkân olmadığını açıklamaya çalışırken “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun mevadd-ı esasiyesini berveç-i âti aynen tebliğ ediyorum” der ve 1921 Anayasası’nın ilk dokuz maddesini sayar, ancak bunlara bir de Anayasada olmayan 10. madde ekler: “Kanun-u Esasînin işbu mevad ile tearuz etmeyen ahkâmı kemakân meriyülicradır.”¹⁶⁹ Oysa 1921 Anayasası hazırlanırken böyle bir madde konulması önerildiği halde, kendisi bunu engellemiştir.¹⁷⁰ Bu çelişkiye

rağmen 1921 Anayasasında eksik bırakılan temel hak ve özgürlükler, parlamenter ayrıcalıklar, anayasanın değiştirilmesi gibi bazı kavram ve kurumlar 1876 Anayasasına göndermede bulunarak açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Ukrayna Hükümeti ile imzalanan anlaşmanın onanmasıyla ilgili tartışmada Mersin mebusu Selahattin Bey, Kanun-u Esasinin 7., Dahili Nizamnamenin 76. maddesi uyarınca anlaşma hükümlerinin tek tek oylanamayacağını, topluca ret veya kabul edileceğini belirtmiş ve herhangi bir itirazla karşılaşmamıştır.¹⁷¹ Başkumandanlık Kanunu'nun 1. Maddesinde mebusların yasama dokunulmazlığı "vezaifinden her birinin Kanun-i Esasi ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriiyesi tabiatıyla mahfuz" ibaresiyle belirtme gereği duyulmuş, kanunun her yenilenmesinde bu kayıt aynen kullanılmıştır.¹⁷² Birinci TBMM'de zaman zaman gündemi meşgul eden 1876 Anayasası'nın yürürlükte olup olmadığı tartışmaları İkinci Meclise de taşınmıştır. İcra Vekilleri Heyeti reisi Ali Fethi Bey 2 Ekim 1923 günü mecliste bu konuyu tartışırken "Bittabi Kanunu Esasînin Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle ilga edilmemiş olan hukuku esasiyeye taallûk eden maddeleri mer'idir. Şüphesiz başka türlü olmaz" demiştir.¹⁷³ Bu açık veya örtük kabullere ek olarak, Kanun-u Esasinin ancak 1924 Anayasasının 104. Maddesiyle kaldırılmış olması da en azından bu tarihe kadar hukuken bu Osmanlı Anayasasının yürürlükte olduğunu göstermektedir.¹⁷⁴

Birinci TBMM, kuruluşu, yeni bir anayasa yapması ve diğer çalışmalarıyla ihtilalci bir karakter sergilemekle beraber hukuksal sürekliliğe son derece özen göstermiş, çalışmalarında Osmanlı parlamento birikiminden gelen yöntem ve esaslardan en üst düzeyde yararlanmıştır. 26 Nisan 1920'de, Meclis-i Mebusan içtüzüğünün günün şartlarına uymayan maddelerinin değiştirilerek TBMM'de uygulanmasının kabul edilmesi bu sürekliliğe uygundur.¹⁷⁵ TBMM'nin sonraki dönemlerinde yeni içtüzükler hazırlanmakla birlikte çalışma ve işleyiş biçimlerinde Osmanlı parlamento mirasının izleri sürmüştür.¹⁷⁶

7 Haziran 1920 tarihli bir kanunla TBMM, 16 Mart 1920'den itibaren İstanbul Hükümetince yapılmış, ancak kendisince onanmayan bütün ulusal ya da uluslararası işlemleri hiç olmamış kabul ederken aslında İstanbul'daki hükümeti tamamen yok saymamış; sadece kendi onayından geçmeyenleri yok sayacağını söylemiştir.¹⁷⁷ Her ne kadar bu kuralı koymuşsa da TBMM'nin İstanbul Hükümetince yapılmış bir işlemi onayladığı da olmamıştır. Bu yönüyle TBMM rejimi İstanbul'dan hukuksal düzeyde tamamen kopmamakla birlikte uygulamada yasama, yürütme ve yargı erklerini bünyesinde toplayarak kendi içinde oluşturduğu kurullar aracılığıyla kullanmış, faaliyetlerinin hiçbirinde Meclis-i Ayanın ve padişahın onayına başvurma ihtiyacı duymamıştır. Bu iki kurumun anayasal sistemdeki yetkileri ve etkinlikleri TBMM'nin açılışıyla fiilen sona ermiştir.

Meclis-i Ayan, Mebusan dağıldıktan sonra, sonuncusu 5 Nisan 1920'de gerçekleştirilen beş toplantı daha yapmış, son toplantısında Başkan Tevfik Paşa hiçbir şey olmamış gibi, gerek görüldüğünde bir daha toplamak üzere birleşimi kapamıştır. 5 Nisan 1920'den sonra bir daha toplanmayan bu meclisin üyeleri 1922 yılına kadar maaşlarını almışlardır.¹⁷⁸ Saltanat makamı ve İstanbul Hükümeti hukuki olarak da tasfiye edilince Ayan Meclisinin konumu TBMM'de tartışılmıştır. TBMM rejimi açısından İstanbul'da kalan kurumlardan hangilerinin meşru kabul edildiği Çorum mebusu Ferit Bey tarafından açıklığa kavuşturulmuştur: "bütçede zikredilip yanına sıfır konulanlar". Bunlar arasında Ayan Meclisi yoktur. Böylece, Ayan Meclisinin 1876'da başlayan öyküsü Ankara Hükümeti adına Refet Paşa'nın Ayan başkâtibi Seyit Bey'i makamına kabul ederek, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Ayanın olmadığını ve TBMM tarafından tanınmadığını bildirmesiyle sona erecek; ama Ayan üyelerinin kazanılmış emeklilik hakları saklı tutulacaktır.¹⁷⁹

Vahdettin'in 11 Nisan 1920'de ilan ettiği Mebusanı fesih iradesinin tanınmaması Meşrutiyetin fiili sonuna işaret etmektey-

di;¹⁸⁰ ama görüldüğü gibi yeni rejimi yaratma yolunda eskinin kurumlarına başvurulması nedeniyle, başında bir monark olmamasına rağmen “Üçüncü Meşrutiyet” olarak nitelendirilen Ankara’daki meclis, giderek kendi hukukunu yaratarak TBMM rejimine dönüşecektir. Gelişmelerin milli bir devlet ve cumhuriyetçi yönüne oturmasıyla devlet başkanlığı vb. karmaşalar çözülecektir.

Birinci TBMM yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde bulunduran bir kuruluş olarak doğmuştur. 2 Mayıs 1920 tarihli “İcra Vekillerinin Suret-i İmtihabına Dair” yasayla icra vekillerinin, meclisin kendi üyeleri arasından yine meclisin mutlak çoğunluğuyla seçilmesine karar verildi. İcra vekilleri arasında çıkacak anlaşmazlıkları da meclis çözecekti. Meclis, vekilleri her zaman değiştirebilir, onlara yön gösterebilirdi. Buna karşılık hükümetin meclise karşı fesih ya da meclis seçimlerinin yenilenmesi gibi yetkileri yoktu.¹⁸¹ 4 Kasım 1920’de icra vekilleri yasasında yapılan değişikliklerle vekil adaylarının yürütmenin de başı olan meclis başkanınca önerilmesi benimsendi.¹⁸² 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanununda Heyet-i Vekile üyelerinin kendi aralarından birini başkan seçmeleri yöntemi getirildi; ama meclis başkanı Heyet-i Vekilenin doğal başkanı olmayı sürdürecekti.¹⁸³ Meclis, icra vekillerini doğrudan doğruya seçmekte ısrar ettiği için 8 Temmuz 1922’de çıkarılan bir yasayla, meclis başkanının aday göstermesi uygulamasından vazgeçilerek eski yönetime dönüldü. Aynı kanunla doğal başkan sayılan meclis reisinin dışında, önceleri bakanların kendi aralarında seçtiği icra vekilleri reisinin de diğer vekiller gibi gizli oyla ve mutlak çoğunlukla seçilmesi kararlaştırıldı.¹⁸⁴ 14 Nisan 1923 tarihli “Heyet-i Vekile Reisinin Vazife ve Mes’uliyetleri Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı”yla Heyet-i Vekile reisinin İcra Vekilleri Heyeti ile TBMM arasında bir aracı ve vekillerin danışma makamı olduğu ve kararlardan reisin vekillerle birlikte siyaseten sorumluluğu belirtildi. Bu düzenlemeler kuşkusuz günümüzün Başbakanlık tanımına uygun bir gidişi göstermektedir. Adı konulmasa da Başbakanlık oluşmuştur.¹⁸⁵ 29 Ekim

1923 tarihli “Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tav-
zihan Tadiline Dair Kanun”la yaratılan Cumhurbaşkanlığı mak-
amı yürütmeyi yasamadan bir nebze ayırmaktaydı. Cumhurbaşka-
nı meclis üyeleri arasından Heyet-i Vekile reisini seçecek, reis de
meclis üyeleri arasından öbür vekilleri seçtikten sonra Bakanlar
Kurulunun tamamı cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına
sunulacaktı.¹⁸⁶ Bu şekilde yasama ve yürütme gücünün mecliste
toplanması ilkesi korunmuşsa da cumhurbaşkanı ve başbakanın
başkanlığındaki yürütme organının bağımsızlığı yolunda atılan
bir adımla “Meclis Hükümeti”nden “Parlamentar Hükümet” sis-
temine doğru bir gelişme olmuştur. Yürütmenin doğal başkanı ol-
duğu gibi, gerektiğinde meclise de başkanlık eden cumhurbaşka-
nının bu ikili rolüyle karma bir sistem ortaya çıkmıştır.¹⁸⁷ Cumhu-
riyetin ilanından sonra 3 Mart 1924’te Halifeliğin kaldırılması ve
1924 Anayasasıyla yeni rejim netleşmiştir.

1924 ANAYASASINDA YASAMANIN KONUMU VE SİYASAL KATILMA

1876 Kanun-u Esasisi, yürütmeye tanıdığı yetkilerle bu or-
ganın meclise hükmetmesine olanak sağlamıştı. Ancak yürütme-
nin üstünlüğünü sağlayan Meşrutiyet Dönemi düzenlemelerinin
aksine 1924 Anayasası kuramsal olarak “meclis üstünlüğü” fikri-
ni esas almıştır. Örneğin yürütme de meclisin yetkilerindendir ve
meclis adına mebuslar arasından atanan vekiller bu yetkiyi kullan-
maktadırlar. Başbakanca atanan ve cumhurbaşkanınca onaylanan
Heyet-i Vekilenin göreve başlayabilmesi için, ulusal egemenliğin
biricik temsilcisi sayılan meclisin güvenoyunu alması gerekmektedir.¹⁸⁸ meclisin hükümeti her an denetleyip düşürme yetkisi de
vardır. Buna karşın meclisin hükümetçe dağıtılması olanaksızdır.
Dört yıllık dönem tamamlanmadan meclisin yenilenmesi, yine
kendi kararıyla mümkündür. Üstelik meclisin doğrudan sahip ol-
duğu yetkiler arasında yürütme ve yargıya ilişkin olanlar da vardır.
Cumhurbaşkanının temsil ettiği Başkumandanlık bile meclisin
manevi kişiliğinde “mündemiç” sayılmıştır.¹⁸⁹ Meclisin yanında,

Meşrutiyet Dönemindeki gibi bir senatonun oluşturulması fikrinin reddedilmesi de meclis üstünlüğü fikrinin yansımasıdır.¹⁹⁰ Ancak, anayasal düzenlemeler meclis üstünlüğü tezine uyum göstermekle beraber uygulamada aynı sonuç alınamamıştır. Kuramsal olarak Meşrutiyet Döneminden farklı görünen sistem, uygulamada onu aşma becerisi gösterememiştir. Meclise egemen olan partinin ileri gelenlerinden oluşan yürütmenin karar ve politikaları kolaylıkla parti grubuna ve meclise mal edilebilmiştir. Bu nedenle 1924 Anayasası döneminde, kuramsal olarak meclise tanıyan üstünlük, uygulamada parti aracılığıyla yürütmeye geçmiştir.¹⁹¹ Normal koşullarda meclise karşı sorumlu olan yürütmenin uygulamadaki üstünlüğü 1924 Anayasası dönemi cumhurbaşkanlarının güçlü konumlarıyla da perçinlenmiştir. Anayasada yürütmenin siyasi sorumluluk taşımayan kanadını oluşturan cumhurbaşkanı, yasaları geciktirici veto yetkisinin dışında seramonyal görevlere sahiptir.¹⁹² Ancak bu dönemin cumhurbaşkanları, Kurtuluş Savaşını başarıya ulaştırmış olmalarının ve parti liderliğinin kendilerine kazandırdığı saygınlıkla, meclisi denetimlerine almayı başarmışlardır. Öyle ki; 1924 Anayasası döneminin cumhurbaşkanları Anayasanın kendilerine verdiği, yasaları tekrar görüşmek üzere geri gönderme yetkisini bir kez olsun kullanma ihtiyacı duymamışlardır.¹⁹³

Siyasal katılma konusunda Anayasada düşünce, basın, dernek kurma ve toplantı özgürlüklerine yer verilmiştir.¹⁹⁴ Fakat Meşrutiyet Döneminde olduğu gibi, bunların ve diğer kamusal hakların güvence altına alınması konusunda fazla ayrıntıya inilmemiştir.¹⁹⁵ Siyasal partilerin de dâhil edildiği dernek kurma özgürlüğü konusunda, Meşrutiyet Döneminde yapılan İçtimaat-ı Umumiye Kanunu, Tecemmüat Hakkında Kanun-u Muvakkat gibi metinler 1924 Anayasası Döneminde de uzunca süre yürürlükte kalmıştır.¹⁹⁶ Ancak herhangi bir engel olmadığı halde 1924 Anayasası döneminin 1923-1945 kesitinde iki kısa süreli deneme dışında hiçbir parti kurulamamıştır. Böylece 1908'de başlayan çok

partili yaşama ara verilmiştir. Çok partili yaşam 1945'ten sonra yeniden başladığında, Meşrutiyet Döneminin sorunlarından biri yine Türk siyasetinde kendisini göstermeye başlamıştır: İktidarın muhalefete tahammülsüzlüğü.¹⁹⁷

Siyasal katılmanın can damarlarından olan seçim işlemlerinde, Meşrutiyet Dönemindeki iki dereceli sistem 1946'ya kadar korunmuştur. Meclis-i Mebusanda dönem dönem bazı mebuslarca gündeme getirilen tek dereceli sisteme geçilmesi önerisi, her defasında halkın seçim uygulamalarında tecrübesiz olduğu iddiasıyla reddedilmişti. Tek dereceli sisteme geçilmesi isteği birçok kez Cumhuriyet Döneminde de dile getirilmiş, ama Meşrutiyet Dönemindeki gerekçenin aynısı ileri sürülerek yine reddedilmiştir.¹⁹⁸ İki dereceli sistemde ısrar edilmesinin nedenlerinden biri, ikinci seçmenleri denetlemenin kolaylığı sayesinde sonuçlara müdahale imkânı tanınması olmuştur. İkinci neden ise Mustafa Kemal Atatürk'ün aşağıdaki sözlerinden anlaşılacağı üzere, kitlelerin siyasal bilinç açısından beklenen seviyeye ulaşamadığı düşüncesidir:

Uysal ve Asyaî itikatlara bağlı, sinsi ve sindirici hurâfeler, köstekleyici yanlış itiyatlarla inhisarcı kuvvetlerin tesirine sürüklenebilecek yığınlarda iyi inkılâplar için plebisit yapılamaz... Esasen millet irâdesiyle milleti temsil edenler münevverler olacaktır. [...] Bugün iki kere sekiz onaltıdır. Bunu on kişi böyle dese ve yüz kişi de on diye ısrar etse yüz kişinin dediğini mi kabul edeceğiz?..¹⁹⁹

Bu bakış açısı, iki dereceli seçim sistemini esas alan ve 1877'de hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanununun, bazı değişikliklerle 1942'ye kadar yürürlükte kalmasında etkili olmuştur. Değişikliklerin en önemlileri 3 Nisan 1923'te birinci ve ikinci seçmen olabilmek veya mebus seçilebilmek için vergi şartının kaldırılması, 1934'te seçim kanununda ve Anayasada yapılan değişikliklerle kadınlara da seçme ve seçilme hakları verilmesidir.²⁰⁰ Ancak Meşrutiyet

Döneminin ordu-siyaset ayırımı çabalarında, 1912’de askerlere getirilen oy kullanma yasağı 1961’e kadar sürmüştür.²⁰¹ Bu uygulamaya ek olarak 19 Aralık 1923’te çıkarılan bir kanunla ordu mensuplarının mebusluğa adaylıklarını koyabilmeleri, görevlerinden istifa veya emekliliklerini istemeleri koşuluna bağlanarak 1912’de başlayan askerleri siyasal sürecin dışında tutma gayretleri başka bir uygulamayla tamamlanmıştır.²⁰² 14 Aralık 1942 tarihli Mebus Seçimi Kanunuyla 1877 İntihab-ı Mebusan Kanunu, ekleri ve değişiklikleri kaldırılmakla beraber iki dereceli sistem aynen devam etmiştir.²⁰³ 1946 ve sonrasında yapılan seçimler, 5 Haziran 1946 tarihli yeni seçim kanununa uygun olarak tek dereceli olmuştur.²⁰⁴

1923’teki seçim kanunu değişikliği görüşülürken “kanunun icrasına TBMM yetkilidir” teklifi yerine “kanunun icrasına icra vekilleri memurdur” hükmü kabul edilmiştir. Ayrıca Meşrutiyet Döneminin de en büyük eksikliklerinden olan bağımsız bir seçim kurulunun ve yargı denetiminin yokluğu 1950’ye kadar sürmüştür. Bu nedenle yürütmenin seçimlere müdahalesi, yargı denetiminde geçen ilk seçimlerin yapıldığı 1950’ye kadar sürmüştür. Bu tarihe kadar İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti gibi ARMHC/CHP’ye muhalif örgütlerin programlarında seçim güvenliği ve tek dereceli seçim talepleri her zaman yer almıştır.²⁰⁵

İki dereceli sistem ve mebus adaylarının belirlenmesinde izlenen yöntem sonucunda tek parti döneminde seçimler, belirlenmiş adaylara oy vererek onaylamak, rejimin meşruiyetini sağlamak-tan öte anlam taşımamıştır.²⁰⁶ İTC’nin Merkez-i Umumisinin mebus adaylarını belirlemedeki etkinliğine benzer bir durum CHP’de de görülmüştür. Seçim zamanında adaylar Parti Başkanlık Divanınca belirlendikten sonra genel başkanın onayıyla kesinleşmektedir.²⁰⁷ Bu uygulama, tek parti döneminde mebusların “seçilmiş”ten çok “atanmış” olduğu yorumlarına da kaynaklık etmiştir.²⁰⁸

1946’da uzunca bir aradan sonra Türkiye’de ilk defa çok partili seçim yapıldı. Bu, aynı zamanda Türkiye’deki ilk tek derece-

li seçimdi. Sonucunda CHP'nin elde ettiği çoğunluğu demokratik olmayan yöntemlerle sağladığı iddiaları DP tarafından çokça dile getirildi. Bu iddialara CHP'den hiçbir yanıt gelmemesi DP'nin iddialarının güçlü bir kanıya dönüşmesine neden oldu. Türk siyasal yaşamında bağımsız bir seçim kurulunun denetiminde geçen ve yargı güvencesinin olduğu, partilerin eşit şartlar altında girdiği ilk seçimler 1950'de yapıldı ve DP'nin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Muhalefetteyken CHP'nin çeşitli engellemelerine maruz kalan DP, 1924 Anayasasının yürütmenin fiili üstünlüğüne yol açan sistemi sayesinde elde ettiği gücü önceki iktidarlara gibi muhaliflerini sindirmede kullandı. Böylece Meşrutiyetten bu yana süregelen klasik iktidar partisi rolünü eksiksiz yerine getirdi.²⁰⁹

Özetlenmeye çalışılan düzenleme ve uygulamalardan edinilen izlenim Türk siyasal yaşamında 1876'da başlayan parlamentolu sistemin bir türlü parlamenter sisteme dönüşemediğidir. 1909'daki anayasa değişikliklerini fazla demokratik bulan İttihatçılar, bunları daha sonra yaptıkları başka düzenlemelerle ortadan kaldırmışlardır. Geçiş döneminin özelliklerini taşıyan 1921 ve yeni rejimin 1924 anayasaları kâğıt üzerinde meclis üstünlüğünü öngörmüşse de uygulamada yürütmenin belirleyiciliği hem CHP'nin tek parti iktidarında hem de DP Döneminde sürmüştür. Meşrutiyetin siyasal hak ve özgürlükleri sağlamadaki eksiklikleri, dolaylı temsile yol açan seçim kanunu ve iki dereceli sistem tek parti döneminin karakteristik özelliği olmaya devam etmiştir. Türkiye'de 1876'dan itibaren parlamento kurumunda meydana gelen en radikal değişim, son Mebusan Meclisinden itibaren etnik/dinsel grupların temsil edildiği bir mekân olmaktan çıkmış olmasıdır. Bu durum, ulus-devlet hedeflerine uygun olduğu için yeni iktidar kadrosunca da devam ettirilmiştir. Cumhuriyetin kurulması ve padişahın atadıklarından oluşan Ayan Meclisinin tasfiyesi diğer kopuş noktaları olarak belirmiştir. Ancak yukarıda da görüldüğü gibi, bu değişiklikler de sarsıcı ve kanlı olmayan yumuşak bir geçiş süreciyle tamamlanmıştır.

MECLİS-İ MEBUSAN KÖKENLİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ÜYELERİ

Osmanlı Mebusan Meclisi'nden TBMM'ye yumuşak geçiş kurumsal ve hukuksal benzerlikleri oluşturduğu gibi temsilde ve temsilcilerin yapısında da bir ölçüde devamlılık sağlamıştır. Son OMM bu yumuşak geçişin ara elemanı olmuş; temsil coğrafyası ve yeni dönemin üye yapısı belirginleşmeye başlamıştır. Bu geçiş sürecinde TBMM'nin milli niteliğine uygun olarak OMM'nin Müslüman ve ayrılıkçı olmayan unsurları yeni mecliste de yer alabilmişlerdir. Bu çerçevede OMM'nin bir veya birkaç dönemine katılan oldukça çok sayıda mebus TBMM'de de bulunmuştur. Bu süreklilik son OMM ile ilk TBMM arasındaki doğrudan geçişle sınırlı değildir. Sonraki TBMM'lerde de OMM'nin bir veya birkaç döneminde bulunan ve yeniden seçilen mebuslar vardır. OMM kökenli mebusların TBMM'de de sürdürdükleri parlamenterlik yaşamları, doğal olarak yeniden seçilme yetkinlikleriyle mümkün olmuştur. Ancak son OMM üyelerinin I. TBMM'ye seçimsiz, doğrudan katılmaları istisnadır.

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1919 tarihli bildirisinde İstanbul'dan Ankara'ya gelebilen mebusların da yeni Meclisin çalışmalarında yer alacağını belirtmişti.²¹⁰ Bu, son OMM üyelerinin mebusluk statüsünün devam ettiğini gösteriyordu. Son OMM üyelerinin I. TBMM'ye doğrudan geçiş hakkı TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihli oturumunda aldığı 1 sayılı "Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu kerre intihap edilen azalarla İstanbul Meclisi Meb'usanasından iltihak eden azalardan müteşekkil bulunması..." kararıyla yinelenmiştir.²¹¹ Bu karara rağmen son OMM üyelerinin I. TBMM'ye doğrudan katılmaları, 9 Mayıs 1920 tarihli gizliçe-

sede tartışmalara konu olmuştur. Tartışmalar o tarihe kadar TBMM'ye katılmayanlarla ilgilidir. Celalettin Arif Bey ve altı arkadaşı bu toplantıda, İstanbul'un işgali üzerine yapılan davete rağmen Ankara'ya gelmeyen mebusların bundan böyle meclisin ancak üçte iki çoğunluğuyla kabul edilmesini öngören bir kanun teklifi vermiştir.²¹² Bunun üzerine söz alan ve İstanbul Meclisi üyelerinin TBMM'ye katılımlarının durdurulmasını isteyen Muhiittin Baha Bey (Bursa), Mustafa Kemal Paşa (Ankara) gibi isimlerin konuşmalarından teklifin neden verildiği de anlaşılmaktadır: O tarihe kadar Ankara'ya gelmeyenler İngiliz yandaşı olmayı seçmiştir. İstanbul Hükümeti ve İngilizler bunlardan bazılarını TBMM'ye sokarak meclis çalışmalarını karıştırabilir, mebuslar arasında fesat çıkarabilirdi. Yeni gelenler, o tarihe kadar neden TBMM'ye katılmadıkları konusunda üyeleri ikna etmek zorundaydılar.²¹³ Teklifin üzerine söz alan Refik Şevket (Saruhan), Hakkı Hami (Sinop) ve Hüseyin Avni (Erzurum) gibi kişiler, verilen teklife göre mebusların kabul edilmeme seçeneğinin de olduğunu, buna kimsenin hakkı olmadığını söyleyerek karşı çıkmıştır. Bunlara göre bir mebusun meclise kabul edilmemesi, azledilmesi söz konusu olamazdı. Kişinin bu statüsünü kaybetmesi ancak kanunda açıkça yazılı sebeplere dayanabilirdi. Eğer bunlar içerisinde vatana ihanet edenler varsa veya edecekler olursa bunun için çıkarılmış bir kanun vardı ve bu çerçevede yargılanıp cezalandırılabilirlerdi.²¹⁴

Sonuç olarak İstanbul Meclisi üyelerinin mebusluk statülerinin devamına karar verilmiştir. Bunların TBMM'ye katılmalarında izlenecek yöntem olarak, Celalettin Arif ve arkadaşlarının üçte iki oy çoğunluğunu sağlama şartına itibar edilmemiş, Celal Bey'in (Saruhan) daha kolaylaştırıcı teklifi kabul edilmiştir. Buna göre İstanbul'dan gelecek mebuslar, İcra Heyetiyle görüştüktan sonra yine bu heyetçe meclise takdim edilerek göreve başlayacaklardı.²¹⁵ Bu şekilde hem güvenlik sorunu aşılmış, hem de mebus hak ve ayrıcalıklarından oluşan hukuk korunmuştur. Daha sonra 27 Ekim 1920 tarihli

TBMM birleşiminde, İstanbul'dan gelecek yeni üyelerin kabul edilmeyeceği muhalif seslere rağmen kararlaştırılmıştır.²¹⁶ Dolayısıyla Nisan 1920'den Ekim 1920'ye değin son OMM'nin birçok üyesi TBMM'ye doğrudan katılabilmektedir.

SAYILARLA MECLİS-i MEBUSAN KÖKENLİ ÜYELER

OMM ve TBMM'nin yapısına ilişkin kaynak ve inceleme eserlerden anlaşıldığına göre, Osmanlı mebuslarından TBMM'nin değişik dönemlerinde temsilci seçilen 173 kişi bulunmaktadır.²¹⁷

OMM kökenli mebusların sayıca en fazla olduğu dönem TBMM I. Dönemidir. Son OMM'den I. TBMM'ye doğrudan geçişle ilgili bu duruma rağmen, sonraki dönemlerde tekrar seçilme oranları ve buna bağlı olarak sayısal ağırlıkları 1950'ye kadar dikkat çekici düzeydedir. Süreklilik gösterenler Tablo 4'te görüleceği üzere son OMM üyeleriyle sınırlı değildir. OMM'nin değişik dönemlerinde bulunmuş 173 mebus farklı tarihlerde en az bir veya birkaç dönem TBMM'ye seçilmişlerdir.

Bunların TBMM'deki sayısal durumlarının yorumlanmasına geçilmeden önce Meşrutiyet Dönemindeki toplam mebus sayısı içerisindeki ağırlıklarına ve OMM deneyimlerine değinmekte yarar vardır: Tablo 5'te görüldüğü üzere 173 mebusun 165'i Türk, 5'i Kürt, 2'si Çerkez, 1'i Arnavuttur. Türk, Kürt ve Çerkezlerin Meşrutiyet Dönemindeki temsilci sayıları sırasıyla 473, 17 ve 2'dir. Arnavut temsilci göz ardı edildiğinde Osmanlı parlamentosunun Türk, Kürt ve Çerkez mebuslarının % 35'inin TBMM'nin değişik dönemlerinde görev yaptıkları anlaşılmaktadır.²¹⁸

Aynı grupların Meşrutiyet Dönemindeki toplam temsilci sayısından 1920'de hayatta olmayanlar çıkarıldığında süreklilik gösterenlerin oranı daha da artar: Bu grupların OMM'lerdeki toplam 492 üyesinden 280'inin ölüm tarihi belirlenebilmiştir. Türk, Kürt ve Çerkez OMM üyelerinden 1920'de hayatta olmayan 35 kişi tespit edilmiştir. Bu tarihte hayatta olmayanlar çıkarıldığında TBMM'ye katılanların oranı % 38'e yükselmektedir. Bu oran Meşrutiyet ve

Tablo 4. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin TBMM’de Bulundukları Dönemler²¹⁹

	TBMM DÖNEMİ										
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
OMM Deneyimi	(1920–(1923–	(1927–	(1927–(1931–	(1931–(1935–	(1935–(1939–	(1939–(1943–	(1943–(1946–	(1946–(1950–	(1950–(1954–	(1954–(1957–	(1957–(1960–
I	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II	1	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-
III	7	12	13	12	12	8	6	2	1	-	-
IV	62	38	26	23	19	18	17	11	2	2	1
I, II	2	3	1	-	-	1	1	-	-	-	-
I, III	-	-	1	1	1	1	1	2	1	-	-
I, IV	4	3	1	1	1	1	1	1	-	-	-
II, III	4	13	7	5	6	6	7	2	-	-	-
II, IV	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III, IV	3	7	5	4	4	2	2	1	-	-	-
I, II, III	1	8	2	4	5	5	5	3	1	-	-
I, II, IV	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
I, III, IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II, III, IV	2	2	1	2	2	2	-	-	-	-	-
I, II, III, IV	5	6	3	1	2	1	-	-	-	-	-
OMM Kökenliler											
Toplam	103	93	61	53	54	45	40	22	5	2	1
TBMM Toplam											
Üye Sayısı	437	333	333	348	444	470	492	499	494	537	602

Cumhuriyet dönemlerinin siyasal seçkinleri arasındaki sürekliliği güçlü bir şekilde yeniden ortaya koymaktadır.²²⁰ OMM’lerde bulundukları dönemlerin I.’den IV.’ye kadar hepsini kapsaması, Cumhuriyetin siyaset laboratuvarından gelen bu 173 mebusun sürekliliğini daha ilginç kılmaktadır:

I. Dönem OMM’den 39, II.’den 51, III.’den 70 ve IV.’den 105 mebus en az bir dönem olmak üzere TBMM’de de bulunmuştur. Bunların toplamının 173’ü aşması, bazı mebusların OMM’de birkaç dönem görev yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Tablo 5’te görüldüğü üzere OMM kökenlilerin 113’ü bir, 34’ü iki, 20’si üç ve 6’sı dört dönem Meşrutiyet meclislerinde bulunmuştur.

Tablo 5. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Meclislerinde Görev Yaptıkları Dönemler²²¹

OMM'ye Seçildiği Dönemler	Mebus Sayısı
I	5
II	5
III	24
IV	79
I, II	4
I, III	2
I, IV	4
II, III	14
II, IV	3
III, IV	7
I, II, III	14
I, II, IV	3
I, III, IV	1
II, III, IV	2
I, II, III, IV	6
Toplam	173

OMM'nin diğer dönemlerine oranla son döneminden daha çok mebusun TBMM'de bulunmuş olması biyolojik nedenlerle açıklanabilir. Kronolojik olarak TBMM'ye yakın OMM dönemlerinden gelen üyelerin tekrar mebus seçilme şansının yüksek olduğu söylenebilir. Ama biyolojik sebeplerin ötesinde önemli siyasal etkenler de vardır. Örneğin ilk mebusluk deneyimini IV. OMM'de yaşayıp da sonradan I. TBMM'ye geçen 62 üyeden 58'i 1923 seçimlerinde hayattadır. Ancak bunlardan sadece 33'ü yeni dönemlerde seçilebilmiştir. Yaşlanma ve ölüm gerçeği OMM kökenlilerin TBMM'deki sayılarının giderek azalmasında şüphesiz daha belirleyicidir.

173 Osmanlı mebusunun 103'ü Meşrutiyetten Cumhuriyete geçişi ifade eden I. Dönemde bulunmuştur. İlk TBMM'nin yaklaşık dörtte birini Osmanlı parlamentosundan gelenler oluşturmuştur. Bunların 83'ü son OMM'ye seçilip katılan ve I. TBMM'ye

doğrudan geçenlerdir. Diğer 20 mebus ise ilk üç OMM'nin bir veya birkaçında bulunup da son OMM'ye seçilmeyen, ama I. TBMM için yapılan seçimlerde meclise girmeyi başaranlardır. Son OMM'den I. TBMM'ye doğrudan katılan 83 üyeden de 21'i önceki Meşrutiyet meclislerinin birine veya birkaçına seçilmiştir. Böylece ilk üç OMM'nin birinde veya birkaçında bulunanların I. TBMM'deki toplam sayısı 41 olmaktadır. Bu 41 kişi yeni rejimin temellerinin atıldığı I. TBMM'de parlamenterlik deneyimi bakımından en kıdemli grubu oluşturmıştır.

I. TBMM'den sonra, tek parti meclislerinde OMM kökenli üyelerin sayısında (V. Dönem hariç), yumuşak seyir izleyen genel bir azalma eğilimi gözlemlenmektedir. Örneğin ARMHC'nin denetiminde geçen 1923 seçimleri sonucunda oluşan II. TBMM'de, OMM kökenlilerin sayısında, I. TBMM'ye oranla çok büyük bir azalma olmamıştır; I. TBMM'de OMM kökenlilerin sayısı 103 iken II. Dönemde 93'e düşmüştür. Tek parti döneminde OMM kökenlilerin sayısında meydana gelen en şiddetli düşüş TBMM'nin II. ve III. dönemleri arasında olmuştur: II.'de OMM kökenlilerin sayısı 93 iken III.'de 61'e inmiştir; bu da % 33'lük bir azalma demektir. II. Dönemdeki TCF muhalefeti ve 1926'da Atatürk'e suikast girişiminden yargılananlar arasında mebusların da bulunması 1927 seçimlerinde CHP'yi aday belirlemede daha seçici davranmaya itmiş görünmektedir. Çok partili döneme geçiş sürecinde ise OMM kökenlilerin sayısında meydana gelen düşüşler daha şiddetli olmuştur. Örneğin 1943 seçimlerinde meclise girmeyi başaran OMM kökenlilerin sayısı 40 iken 1946 seçimlerinde 22'ye inmiştir; başka bir deyişle VII. ve VIII. dönemler arasında OMM kökenlilerin sayısında % 45'lik bir düşüş gerçekleşmiştir. DP'nin iktidara geldiği 1950'de ise OMM kökenlilerin sayısal ağırlığı yok denecek noktaya inmiştir. TBMM'ye girmeyi başaran OMM kökenlilerin sayısı 1946 seçimlerinde 22 iken 1950 seçimlerinde % 78'lik bir gerilemeyle 5'e düşmüştür. Bu ise OMM kökenlilerin TBMM'deki sayılarında meydana gelen en büyük azal-

madır. Oysa 1950 seçimleri yapılırken önceki TBMM’lerde bulunmuş OMM kökenlilerden 48’i hayattaydı ve biraz yaşlı olmaları dışında yeniden seçilmeleri için hiçbir engel yoktu.

Görüldüğü gibi Türkiye’de çok partili seçimlerin yeniden başlamasıyla OMM kökenlilerin sayılarında, tek parti dönemindekilere oranla daha şiddetli düşüşler gerçekleşmiştir. Tek parti dönemi boyunca seçimleri CHP’nin onayına bağlı OMM kökenliler, ileride değinileceği üzere 1946’dan sonra da partilerine büyük ölçüde bağlı kalmışlardır. CHP isteseydi, kendi denetiminde geçen 1946 seçimlerinde de OMM kökenlilerin sayısını yüksek tutabilirdi. Oysa 1946’da, 1943 seçimlerine oranla OMM kökenlilerin sayısındaki azalma, CHP’nin aday belirleme politikalarında değişikliğe gittiğini gösterir. Bilindiği gibi bu dönemde DP’nin geleneksel/dinsel değerlere gönderme yapan politikaları karşısında tutunmaya çalışan CHP’nin laiklik, devletçilik söylemlerinde bir yumuşama söz konusudur. Bu politika değişikliği ile OMM kökenlilerin sayısındaki azalma arasındaki ilişki bu üyelerin siyasal tutumlarına bakıldığında daha açık görülebilmektedir.

MECLİS-İ MEBUSAN KÖKENLİ ÜYELERİN SİYASAL TUTUMLARI

Meşrutiyet Dönemi

OMM kökenli üyelerin Meşrutiyet Dönemindeki siyasal tutumları çok sayıda kaynak ve incelemelerden izlenmeye çalışılmıştır. Ne var ki veriler arasında görüş birliği yoktur. Bu durumun hem araştırmaların yetersizliğinden hem de siyasal tutumların belirsizliğinden ve değişkenliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, siyasal tutumu hakkında bilgi farklılığı olan mebusların konumlarının tespitinde büyük ölçüde, Meşrutiyet Dönemi seçimleri ve sonuçları üzerine yapılan en son kapsamlı çalışma olduğunu düşündüğümüz Demir’in eseri dikkate alınmıştır.²²²

Osmanlı mebuslarının listelerini ve TBMM’ye geçen üyelerin özgeçmişlerini içeren kaynak ve incelemelerden hareketle

elde edilen Tablo 6 İttihatçılığın geçiş dönemindeki ağırlığını yansıtmaktadır.

TBMM’lerde görev yapan OMM kökenli 173 üyeden 111’i İttihatçıdır. Bunlar, OMM’de tekrar seçilme oranı en yüksek gruptur. İttihatçı OMM kökenlilerden 59’u Osmanlı parlamentosuna bir, 28’i iki, 18’i üç ve 6’sı da dört dönem seçilmiştir. Liberal 7 mebus-tan 4’ü bir, 2’si iki dönem OMM’de bulunabilmiştir. Üç dönem OMM’de bulunabilmiş liberal mebus sayısı ise 1’dir.

Tablo 6. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Döneminde Siyasal Tutumları ve Buna Göre Seçildikleri Dönemler²²³

OMM’ye Seçildiği				Bağımsız/ bilinmeyen	Toplam
Dönemler	İttihatçı	Liberal	Sosyalist		
I	2	-	-	3	5
II	5	-	-	-	5
III	23	-	-	1	24
IV	29	4	1	45	79
I, II	3	1	-	-	4
I, III	2	-	-	-	2
I, IV	2	1	-	1	4
II, III	13	-	-	1	14
II, IV	3	-	-	-	3
III, IV	5	-	-	2	7
I, II, III	14	-	-	-	14
I, II, IV	1	1	-	1	3
I, III, IV	1	-	-	-	1
II, III, IV	2	-	-	-	2
I, II, III, IV	6	-	-	-	6
Toplam	111	7	1	54	173

Siyasal tercihi bilinmeyen veya bağımsız olan 54 mebusun 45’i ilk defa son OMM’ye seçilenlerden oluşmaktadır. Bu durum, son Osmanlı meclisinin oluşturulması sırasında egemen olan parti tartışmalarından uzak isimler seçilmesi anlayışından kaynaklanmıştır. Bu seçimler sırasında İttihatçılarca desteklenen, ancak İttihatçı kimliğinden uzaklaşmak durumunda olan

ARMHC'nin etkinliği nedeniyle yeni ve bağımsız isimler seçilebilmiştir. OMM kökenlilerin Meşrutiyet Dönemindeki siyasal tutumlarına göre TBMM'ye seçildikleri toplam dönem sayıları İttihatçıların üstünlüklerini tekrar ortaya koymaktadır:

Tablo 7. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Meşrutiyet Dönemindeki Siyasal Tutumlarına Göre TBMM'ye Seçildikleri Toplam Dönem Sayısı²²⁴

TBMM'ye Seçildiği Dönem Sayısı	İttihatçı	Siyasal Tutumlar			Toplam
		Liberal	Sosyalist	Bağımsız/bilinmeyen	
1	38	5	1	30	74
2	21	2	-	6	28
3	11	-	-	9	21
4	13	-	-	2	15
5	6	-	-	2	8
6	10	-	-	2	12
7	5	-	-	3	8
8	6	-	-	-	6
9	-	-	-	-	-
10	-	-	-	-	-
11	1	-	-	-	1
Toplam	111	7	1	54	173

İttihatçıların tekrar seçilme oranlarının yüksekliği, sayısal çokluklarından ve CHP'yle yakınlıklarından kaynaklanmaktadır. Liberal mebuslar Osmanlı parlamentosunda olduğu gibi TBMM'de de azdır. 7 liberal mebusun tamamı I. TBMM'de bulunmuştur. Ancak bunların 6'sı da son OMM'den doğrudan katılanlardan oluşmaktadır. Sadece 1'i son OMM'de yer almayıp I. TBMM'ye seçimle girebilmiştir. Bu 7 liberal mebustan 5'i, ilk TBMM dışında bir daha seçilememiştir. Yine II. TBMM'ye seçilebilen Meclis-i Mebusan kökenli 2 liberal mebus da bir daha seçilemeyecektir. Tablo 7, "Bağımsız/bilinmeyen"lerin TBMM'nin I. Döneminden VIII. Dönemine yayıldığını göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi bunların çoğu da son OMM üyelerindendir.

Hiç şüphe yok ki mebusların tekrar seçilmesi veya seçilmemesi Meşrutiyet deneyiminin yanı sıra yeni dönemdeki etkinliklerine de bağlı olmuştur.

Milli Mücadele Dönemi

Mondros Ateşkesinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılışına Kadar

OMM kökenlilerin çoğunun İttihatçı olması nedeniyle Milli Mücadele Dönemindeki siyasal faaliyetleri İttihatçılığın seyrine bağlı olmuştur.

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra Türk siyasal yaşamında meydana gelen önemli değişikliklerden biri, İTC'nin iktidardan düşmesidir. Ancak, Cemiyetin kendini resmen feshi İttihatçılığın sonu olmamıştır. Tam tersine, III. Dönem OMM'de hâlâ çok büyük bir İttihatçı çoğunluğu vardı. Sivil ve askeri bürokrasi büyük ölçüde İttihatçılardan oluşuyordu. İTC vilayetlerde de hâlâ hâkim siyasal gücü ve savaş sonrası ortamda üyelerini ve örgütünü korumak ve gerektiğinde bir ulusal mücadelenin temellerini atmak için tedbirler almıştı. Yürütme erkini elinde bulunduramayacak olması, Mütareke Döneminde İTC için belki tek ciddi kayıptı. İktidarın geçici olarak Saraya ve HİF'e geçtiği bu süreçte İTC, liderlerinin ülkeyi terk etmesinden sonra, Kasım 1918'de yaptığı son kongresinde kendisini feshetmişti. Ancak bu fesih kararını alanlar, aynı kongrede İTC'nin devamı olarak Teceddüt Fırkası adıyla yeni bir parti kurmuşlardı.²²⁵ Teceddüt Fırkasının kuruluş sürecinde bulunan İttihatçıların büyük bir kısmına TBMM'de de rastlanacaktır. Örneğin Yunus Nadi (Abaloğlu), İhsan (Sağlam), Faik (Kaltakkıran), İsmail (Canbolat), Galip Bahtiyar (Göker) beyler; Reşit (Ronabar) Paşa ve Mustafa Feyzi (Sarıhan) Efendi gibi İttihatçılar yeni dönemin de adamları olacaktır.²²⁶ Aynı şekilde İTC'den fesih öncesinde kopanlardan oluşan Hürriyetperver Avam Fırkasının kurucuları arasında Cumhuriyet Dö-

neminde TBMM’de de bulunacak ve hatta başbakanlık yapacak OMM kökenli bir mebus, İTC’nin eski kâtib-i umumisi Ali Fethi (Okyar) Bey bulunmaktadır. Son OMM’ye Erzurum mebusu seçilecek olan Mustafa Kemal Paşa da, Aralık 1918’de İstanbul’a geldiğinde Ali Fethi’nin partisine katılmış, parasal yönden de destek olduğu partinin gazetesi *Minber’e* yazılar yazmıştır. Yine bu dönemde İttihatçıların birleşik bir siyasal cephe oluşturma girişimi olan Milli Kongrenin İdare Heyetinde OMM kökenli mebuslardan, İTC’nin eski kâtib-i umumisi Mithat Şükrü (Bleda) Bey de görünmektedir.²²⁷

OMM kökenlilerin Mütareke Döneminde yer aldıkları bir başka oluşum da, İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmeden önce temellerini attıkları söylenen Karakol Cemiyetidir.²²⁸ Bu örgütün kurucu başkanı, son OMM’de ve I. TBMM’de Sivas mebusu olan Kara Vasıf (Karakol) Bey’dir. Cemiyetin on iki kişilik ana kadrosunda, Vasıf dışında, Ali (Çetinkaya), Dr. Adnan (Adıvar) beyler gibi başka OMM kökenliler de vardır.

İttihatçı OMM kökenlilerden bazıları İttihatçılığın “teceddüt” sürecinde yer alırken bazıları da Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası, Millî Ahrar Fırkası gibi HİF çizgisindeki liberal partilere yönelmişlerdi. Örneğin OMM kökenli TBMM üyelerinden Bekir Sami (Kunduh) ve Celalettin Arif beyler Millî Ahrar Fırkasının kurucularındandı. Aynı partinin kurucu kadrosundaki bir başka OMM kökenli Cami (Baykut) Bey daha sonra Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkasının da yöneticilerinden biri olacaktı.

OMM kökenli mebusların bir kısmı İstanbul’daki siyasal faaliyetlerle uğraşırken bazıları da Anadolu’da Milli Mücadeleye aktif destek verme yoluna gitmişlerdi. Bir kısmı yöresindeki milis kuvvetlerin başında işgalcilerle doğrudan savaşıyor, kimileri verdiği vaazlarla, gazetesinde yazdığı yazılarla halkı Milli Mücadeleye davet ediyor, kimileri de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kuruyor ya da yönetiyordu. Milli Mücadeleye ilişkin önemli kararların alındığı, yeni rejimin siyasal felsefesinin de büyük ölçüde şekillendiği

üç durak olan Amasya, Erzurum ve Sivas'taki toplantı ve kongrelere, dikkate değer sayıda OMM kökenli mebus da katılmıştı. Hatta Erzurum ve Sivas kongreleri sonucunda oluşan on altı kişilik Heyet-i Temsiliyenin yedi üyesi OMM kökenliydi. Doğal olarak Milli Mücadelenin birçok aşamasında rol alan OMM kökenliler arasında İttihatçılar başı çekiyordu. Bu durum Zürcher'in İttihatçılığın Birinci Dünya Savaşından sonra bitmediği, mensuplarının Milli Mücadelede yoğun bir şekilde yer aldığı tezini doğrular göstermektedir.²²⁹

Mütareke Döneminde çoğunluğu İttihatçı olan OMM kökenliler İstibdat Döneminde muhalif olmanın sıkıntılarının benzerlerini bu dönemde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bunlar arasında Abdülhamit Döneminde İttihatçılıkla suçlanıp tutuklananlar, sürgüne gönderilenler olduğu gibi, İTC'nin iktidarı döneminde, siyasi tutukluların alıkonulduğu ünlü Bekirağa Bölüğünde "misafir" edilen Rıza Nur gibi muhalifler de vardır. Türk siyasal yaşamında iktidarın, muhaliflerini sindirmede sıkça başvurduğu tutuklama, sürgün vb. yöntemler Mütareke Döneminde de sürmüştür. Sarayın, Damat Ferit Hükümetlerinin ve Müttefiklerin hedefi haline gelen İttihatçılar Birinci Dünya Savaşı yenilgisinde, Ermeni Tehcirindeki olaylarda sorumlulukları oldukları iddiasıyla vb. nedenlerle tutuklama ve kovuşturmalara uğramış, bazıları da Bekirağa Bölüğünde alıkonulmuştur.²³⁰ Bu siyasi eziyetlere uğrayıp, yolu Bekirağa Bölüğünden zorunlu olarak geçenlerin arasında OMM kökenliler de bulunmaktadır. Mütareke Döneminde tutuklama, sorgulama, kovuşturma evrelerini genellikle İngilizler tarafından Malta'ya sürülme takip ediyordu. Çoğu zaman Malta'ya sürmek sorgulama ve yargılama olmaksızın yapılabiliyordu. Böyle bir ortamda Malta'ya sürülen yüzün üzerinde isim arasında yirmi dört OMM kökenli mebus da vardı.²³¹

Görülüyor ki, Mütareke Döneminde OMM kökenli mebuslar Saray-HİF-İtilaf Devletleri blokunun karşısında Müdafaa-i Hukuk çizgisini takip etmişlerdir. Bu Osmanlı mebuslarının da

yer aldığı Müdafaa-i Hukuk örgütleri, İstanbul'u zorlayarak 1919 seçimlerinin yapılmasını ve Aralık 1918'de feshedilen OMM'nin yeniden açılmasını da sağlamışlardı. Bu seçimler sırasında ne Teceddüt Fırkası ne de Hürriyetperver Avam Fırkası faaliyeteydi. Buna rağmen İttihatçılar, ARMHC içindeki etkinlikleriyle, siyasal kimliklerini inkâr pahasına son OMM'de de çoğunluğu elde etmeyi başarmışlardı.²³² İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden iki gün sonra İngiliz askerlerinin meclisi basmalarının ve bazı mebusları Malta'ya sürmelerinin önemli bir nedeni de İttihatçılıktı. Ne var ki bu sert uygulamalar da Osmanlı mebuslarının siyasal etkinliklerini sona erdirememiştir. Birçoğu TBMM'ye geçmiş, Malta'ya sürülenler de serbest kaldıkça Ankara'ya gelmiş ve parlamenterliklerini burada sürdürmüşlerdir.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Meclis-i Mebusan Kökenliler

Bu süreçten de anlaşılacağı üzere I. TBMM üyelerinin çoğu İkinci Meşrutiyet ortamından etkilenmiş, o mücadelelere katılmış, taraf tutmuş kimselerdi. Örneğin bu mecliste bulunan OMM kökenli 103 üyenin 58'i eski İttihatçıydı. Ayrıca İTC muhalifi HİF'in kuruculuğunu yapmış Rıza Nur da OMM kökenli bir mebus olarak TBMM'de bulunmuştu. Kendisiyle aynı yolu izleyen 6 mebus daha mecliste yer almıştı. Yine son Osmanlı meclisinin sosyalist üyesi Numan (Ustalar) Efendi gibi isimlere de I. TBMM'de rastlanabiliyordu. Fakat yeni mecliste bu siyasal akımlardan hiçbirine yandaş olmamış kişiler de vardı. Çünkü Milli Mücadelenin her aşamasında olduğu gibi 23 Nisan 1920'de açılan I. TBMM'de de fırkacılık reddedilmiş, siyasal görüşleri ne olursa olsun bütün I. TBMM üyeleri fırkalar üstü kabul edilen ARMHC'nin üyesi sayılmıştı.²³³ Ama ARMHC'nin homojen olmadığı kısa bir süre içinde ortaya çıkacaktı. 1920 ortalarından itibaren Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Halk Zümresi, Islahat Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi gibi kümeleşmeler oluşmuş, bu yılın sonlarına

doğru komünist parti ve örgütler de görünmeye başlamıştır.²³⁴ Fakat bu kümeleşmeler gevşek ve sabit değildi. Bu nedenle OMM kökenli mebusların bu grupların hangilerinde ve ne oranlarda yer aldığını eksiksiz belirlemek zordur.²³⁵ Üyeleri bilinen Halk Zümresi ve Tesanüt Grubu içinde üçer OMM kökenli mebus bulunmaktadır. Halk Zümresindeki OMM kökenlilerin tamamı, Tesanüt Grubundakilerin de birisi İttihatçıdır. Halk Zümresinin OMM kökenli üç mebusu aynı zamanda bu grubun bağlantılı olduğu komünist oluşumlarda da rol almıştır. Bu komünist oluşumlar içinde ayrıca iki İttihatçı OMM kökenli mebus da bulunmaktadır. OMM kökenlilerin resmi ve gizli olarak da bölünen²³⁶ sosyalist oluşumlardan resmi olanını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. OMM kökenli mebuslar arasında doğal olarak anti-komünistler de bulunmaktaydı. Örneğin eski İttihatçı Hoca Raif (Dinç) Efendi bunlardan biriydi. Bu sıralarda Hoca Raif'in Erzurum'da kurduğu Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti komünizmi sert bir şekilde eleştiriyor ve saltanat-hilafet yanlısı bir tutum takınarak muhafazakârlık ediyordu.²³⁷ Ancak 1921'in ilk aylarında Hoca Raif'in muhalefet ettiği ne komünist örgütler ne de diğer gruplar faaldi.²³⁸ ARMHC'nin dağılması ve oluşan grupların belirsizliği Mustafa Kemal'i meclis çalışmalarında dayanacağı yeni ve daha geniş çaplı bir oluşum yaratmaya yöneltmiştir. Mustafa Kemal bu küçük kümeleşmelerin üyeleriyle teker teker veya toplu görüşerek yeni grubunun üyelerini belirlemeye çalışmıştır. Sonuç 10 Mayıs 1921'de Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasıdır. Dışlananlar ise 1922 Temmuzunda İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurmuşlardır.²³⁹ Tablo 8'de görüleceği gibi bu yeni gruplaşmada Osmanlı mebusları çoğunlukla Birinci Gruba katılma eğilimi göstermişlerdir.

Birinci Grup (BG) kurulduğunda TBMM'nin başlangıçta 437 olan üye sayısı daha önce değinilen nedenlerden 355'e indiğinden, toplam OMM kökenlilerin sayısı da 90 olmuştur. Bu 90 OMM kökenli üyenin 59'u, Birinci Grubun en sadık 202 üyesi

arasında yer almıştır. Birinci Grupla bir şekilde ilişkisi olan OMM kökenli 9 üye de bu sayıya eklendiğinde 90 Osmanlı mebusundan 68'inin iktidar grubuna kalıcı veya geçici destek verdiği ortaya çıkar. Kalan 22 OMM kökenli üyeden 16'sı da doğrudan İkinci Gruba (İG) destek vermiş, hatta bunlardan 6'sı grubun kurucu üyeliğini yapmıştır. İkinci Grubun kurucu üye sayısının 7 olduğu dikkate alınırsa meclis içindeki muhalefeti örgütleyenlerin neredeyse tamamının OMM kökenliler arasından çıktığı anlaşılır.²⁴⁰

Tablo 8. Birinci Grup-İkinci Grup Kutuplaşmasında Meclis-i Mebusan Kökenliler²⁴¹

	Toplam Üye	OMM Kökenli
Siyasal Tutumlar	Sayısı	Üyeler
Birinci Grup Üyeleri	202	59
Birinci Gruba Kayıtlı Olmakla Birlikte Bağımsız Hareket Edenler	35	5
Birinci Grup Kurulduğunda İçinde Yer Alan		
Sonra Ayrılıp Bağımsız Kalanlar	8	2
Birinci Gruptan Ayrılıp Bağımsız Kalmakla Birlikte		
İkinci Gruba Yakınlık Duyanlar	10	2
İkinci Grup Üyeleri	63	16
Birinci Grupla İlişkisi Olmayıp İkinci Gruba		
Yakınlık Duyan Bağımsızlar	16	4
Her İki Grupla da Hiç İlişkisi Olmayan Bağımsızlar	21	2
Toplam	355	90

Birinci ve İkinci gruplarda yer alan OMM kökenliler arasında yine İttihatçılar çoğunluktadır. TBMM'deki İttihatçılar gibi liberaller de çoğunlukla Birinci Grupta yer almıştır. Meşrutiyet Döneminin zıt siyasi akımlarından gelen kişilerin önemli bir kısmı bu defa ittifak halinde görünmektedir. İttihatçıların sayıca dikkat çekici bir kısmı da İkinci Gruba yönelmiştir. Aynı siyasal gelecekte beslenen kişilerdeki bu farklı yönelimlerin temel nedeni yeni rejimin niteliğine ilişkin tartışmalardır. Ayrıca Milli Mücadele sürecinde Mustafa Kemal'e taraftar veya muhalif olmak şeklin-

de somutlaşan liderlik tartışmaları da Osmanlı mebuslarının siyasal tercihlerinin farklılaşmasında belirleyici olmuştur. Bu tercihler bütün I. TBMM üyeleri gibi OMM kökenlilerin de sonraki dönemlerde tekrar seçilme veya seçilememe durumlarında önemli rol oynamıştır.

Tablo 9. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Tutumlarına Göre Birinci Grup-İkinci Grup Kutuplaşmasında Meclis-i Mebusan Kökenliler²⁴²

TBMM'de Siyasal Tutumlar	Meşrutiyet Dönemi Tutumları				
	İttihatçı	Liberal	Sosyalist	Bağımsız/ bilinmeyen	Toplam
Birinci Grup Üyeleri	36	4	1	18	59
Birinci Gruba Kayıtlı Olmakla Birlikte					
Bağımsız Hareket Edenler	2	-	-	3	5
Birinci Grup Kurulduğunda İçinde Yer Alan					
Sonra Ayrılıp Bağımsız Kalanlar	2	-	-	-	2
Birinci Gruptan Ayrılıp Bağımsız Kalmakla Birlikte İkinci Gruba					
Yakınlık Duyanlar	1	-	-	1	2
İkinci Grup Üyeleri	10	1	-	5	16
Birinci Grupla İlişkisi Olmayıp İkinci Gruba Yakınlık Duyan Bağımsızlar	1	1	-	2	4
Her İki Grupla da Hiç İlişkisi Olmayan					
Bağımsızlar	-	1	-	1	2
Toplam	52	7	1	30	90

Birinci Grup üyelerinden oluşan hükümetin, ARMHC'nin ve Mustafa Kemal'in kişisel denetiminde yapılan 1923 seçimlerinde İkinci Grup tamamen tasfiye edilmiştir. 1923'te Mustafa Kemal'in başkanlığındaki ARMHC'nin karşısına muhalif bir örgüt de çıkmadığından veya çıkamadığından iki istisna dışında iktidarın adayları seçilmiştir.²⁴³ Bu seçimlerde II. TBMM'ye tekrar girebilen 125 I. TBMM üyesinden 114'ü Birinci Grup üyesi, 6'sı

Birinci Grup öncesinde meclisten ayrılan, 5'i de bağımsız kalanlardandı. Birinci Grup üyeleri sadece II. TBMM'ye değil, sonraki dönemlere de tekrar tekrar seçilmiştir. Ayrıca bu grubun II. TBMM'ye giremeyen 9 üyesi de değişik dönemlerde meclise girmeyi başarmıştır. Buna karşılık İkinci Grup üyelerinden hiçbiri II. TBMM'ye girememiş, mensuplarından ancak 6'sı II. Dönemden sonraki TBMM'lere, yalnızca birer dönem olmak üzere seçilebilmiştir. I. TBMM'de bağımsız kalıp da II. Dönemde seçilemeyenlerden ancak 4'ü sonraki dönemlerde seçilme şansı bulmuştur.²⁴⁴

I. TBMM'deki OMM kökenli üyelerin siyasal tutumlarına göre tekrar seçilme durumları da yukarıda verilen rakamlarla uyumludur: Birinci Grup üyesi olup II. TBMM'ye de seçilen 114 mebusun 44'ü OMM kökenlidir. I. TBMM'de Birinci Grup üyesi olup da II. TBMM'ye giremeyen ama sonraki dönemlerde seçilen 9 mebustan da 3'ü OMM kökenlidir. Böylece Birinci Grup üyesi 59 OMM kökenli mebustan I. TBMM sonrası dönemlerde de meclise girmeyi başaranların sayısı 47 olmaktadır. İkinci Grup üyesi olup da II. TBMM'ye giremeyen ama sonrakilere seçilmeyi başaran 6 mebustan da 4'ü OMM kökenlidir ve bunlardan üçü İkinci Grubun İttihatçı üyeleridir. I. TBMM'deki bağımsız OMM kökenlilerden II. TBMM'ye veya sonrakilere seçilen hiç kimse yoktur.

Böylece yeni rejimin siyasal kadrosunun tamamını, içinde Osmanlı mebuslarının da yer aldığı Birinci Grup üyeleri ve II. TBMM'ye ARMHC çatısı altında yeni seçilenler oluşturmuştur. ARMHC'nin adını Eylül 1923'te Halk Fırkası olarak değiştirmesiyle II. TBMM'deki mebuslar doğrudan bu partinin üyesi olmuşlardır. Dolayısıyla bu tarihte mebus olan veya sonraki dönemlerde TBMM'ye giren Osmanlı mebuslarının siyasal yaşamlarıyla CHP'nin ideolojik ve örgütsel yaşamı arasında organik bir bağ vardır.

Cumhuriyet Halk Partisinde Meclis-i Mebusan Kökenliler

Modern Türkiye'nin yaratılmasında başrolü oynayan iki örgüt olan İTC ile CHP arasındaki süreklilikler, çoğu İttihatçı olan OMM kökenlilerin Cumhuriyet Dönemi tek parti meclislerine girmelerini de kolaylaştırmıştır.

Her şeyden önce CHP örgütü, Mondros'tan sonra kendini fesheden İTC'nin devamıdır. Çünkü fesihten sonra İTC'nin taşra örgütleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin çekirdeğini oluşturmuştur.²⁴⁵ Bu Kuvva-yı Milliyeci örgütler Sivas'ta ARMHC adıyla birleştirilmiş; partileşme yolunda ilk adım atılmıştır. Milli Mücadele Döneminde fırkacılık reddedildiği için bu sıfat yerine İTC'nin Meşrutiyet Döneminde yaptığı gibi, daha mistik çağrışımı olan “cemiyet” nitelemesi bir süreliğine kullanılmıştır. Oysa İttihatçı jargonunda “cemiyet” zaten parti demekti.²⁴⁶ Dolayısıyla Eylül 1923'te Halk Fırkasının kuruluşu bir isim değişikliğinden ibarettir.²⁴⁷ Bu şekilde İTC'nin örgütsel mirasını devralan CHP onun siyasi ruhunu da barındırmıştır. Örneğin CHP de İTC gibi kitle örgütü olmayıp kapalı elit partileri modeline daha yakın olmuştur. Partinin örgütlenmesinde İttihatçı bilinçaltı o kadar etkilidir ki, Ali (Çetinkaya) Bey o dönemin günlük basınında çıkan bir demecinde eski Hürriyet ve İtilafçıların partiye üye olamayacaklarını söylemiştir.²⁴⁸

İTC ile CHP kadrolarının toplumsal kökenlerinde de süreklilik vardır: Büyük toprak sahiplerinin, paşaların çocuklarına da, memurların ve tüccarların çocuklarına da her iki örgütte rastlanabilir. Ama bu örgütlerin kadrolarındaki isimleri birleştiren iki ortak özellik eğitim ve meslektir. Çoğu, Osmanlıdaki bürokrat ve subay yetiştiren okullardan mezun, genellikle bir yabancı dil bilen kişiler olup bazıları da Avrupa'da eğitim görmüştür. Mesleki köken olarak da asker veya sivil bürokratlar ağırlıktadır.²⁴⁹

Bunlara “İttihatçılıktan Kemalizme”²⁵⁰ aktarılan ideolojik süreklilikler de eklenince bu akımlar arasındaki sürekliliğin bo-

yutları anlaşılır. Zürcher bu süreklilikler dolayısıyla İTC ve CHP kadrolarının hepsini “Jön Türk” olarak nitelemektedir. Yaptığı “İttihatçı-Kemalist” ayırımı ise Jön Türklerin farklı dönemlerde iktidar olmuş gruplarını tanımlar. İttihatçı terimini 1918’e kadarki iktidar blokunu, Kemalist deyimini ise bu tarihten sonrakileri anlatmak için kullanmaktadır. Ona göre İttihatçılarla Kemalistlerin iktidarlara da benzer evrelerden geçmiştir: “Direniş evresi (1906-1908 ve 1919-1922), çoğulcu evre (1908-1912 ve 1922-1925) ve diktatörlük evresi (1913-1918 ve 1925-1945).”²⁵¹

Bu süreçleri benzer şekilde yaşayan İTC ile CHP arasındaki sıkı bağlar, kadrolarındaki ortak isimlerin varlığıyla daha da güçlenmiştir. Çeşitli incelemelerde Mustafa Kemal Atatürk,²⁵² İsmet İnönü, Celal Bayar, Tevfik Rüştü Aras, Ali Fethi Okyar, Recep Peker, Şükrü Kaya vb. on-on beş eski İttihatçı örneğine gönderme yapılmaktadır.²⁵³ Elitin içindeki eliti ifade eden bu isimlerin yedisekiz katı kadar OMM kökenli İttihatçı mebus da uzun dönemler CHP’den TBMM’ye seçilmiştir.

Doğal olarak CHP’de kendilerine yer bulanlar, OMM kökenliler de dahil Milli Mücadeleden itibaren başlayan iktidar mücadelesinde Mustafa Kemal’in yanında yer alan, Zürcher’in deyişiyle Jön Türklerin Kemalist kanadına girenlerdir. Yeni siyasal otoriteyi tanıyan OMM kökenliler CHP’den TBMM’ye birçok dönem seçilmekle kalmamış, ülke yönetimini elinde bulunduran esas organ olan yürütmede de kendilerine yer bulabilmişlerdir. Yaklaşık otuz OMM kökenli mebus I. TBMM ve tek parti dönemi hükümetlerinde çeşitli bakanlıkların başına getirilmiş, aralarında Celal Bayar, Fethi Okyar, Şemsettin Günaltay gibi başbakanlık yapanlar da olmuştur.²⁵⁴ Buna karşın Mustafa Kemal’in liderliğine ve partisine alternatif oluşturmaya çalışan İttihatçılar ise zamanla tasfiye edilmiştir ve bunların içerisinde de OMM kökenliler vardır. İkinci Grup örneğinde somut olarak görülen tasfiye ediliş, II. TBMM’de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına (TCF) katılanlar için de geçerli olmuştur.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasında Yer Alanlar

Mustafa Kemal'in giderek tartışmasız hale gelen liderliği altında gerçekleştirilen 1923 seçimlerinde İkinci Grupta yoğunlaşmış muhalefet meclis dışında bırakılmıştı. Ama sürmekte olan tartışmalar, biri hariç tüm üyeleri ARMHC/CHP'li olan II. TBMM'de de bu partiden istifa edenlerden oluşan bir muhalefet grubu doğurmuştur. CHP'den ayrılan bazı mebuslar 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurarak bu partiye ve uygulamalarına muhalefet etmiş, bazıları da bağımsız kalmayı tercih etmiştir.²⁵⁵

II. TBMM'de muhalefetin açığa çıkmaya başladığı sıralarda CHP'den istifa edip TCF'ye katılan mebus sayısı 28'dir. II. TBMM'ye bağımsız seçilen OMM kökenli Gümüşhane mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'in de katılımıyla TCF'nin üye sayısı 29 olmuştur. Bu sıralarda 15 mebus CHP'den istifa etmiş, TCF'ye de katılmayarak bağımsız kalmıştır. Hem 29 TCF'li mebus arasında hem de CHP'den istifa edip bağımsız kalan 15 kişi arasında OMM kökenliler de vardır; II. TBMM'deki toplam 93 OMM kökenliden TCF'ye geçenlerin sayısı 10'dur. OMM kökenli olup da II. TBMM'de bulunmayan 4 kişi de partinin örgütlenmesinde görev almak vb. şekillerde muhalefete destek vermişlerdir: I. TBMM'de olup da II. Döneme seçilemeyen Hüseyin Avni (Ulaş) ve Süleyman Necati (Güneri) beyler partinin İstanbul il örgütlenmesinde rol almışlar; Kara Vasıf (Karakol) Bey de genel sekreterliğini üstlenmiştir. TBMM'ye ilk defa IV. Dönemde girecek olan başka bir OMM kökenli Halil (Menteşe) Bey de II. TBMM Dönemindeki ara seçimlerde TCF'den adaylığını koymuşsa da parti kapatıldığı için seçilememiştir. Böylece meclis içinde ve dışında TCF'yle ilişkisi olan OMM kökenlilerin sayısı 14 olmuştur. CHP'den istifa edip bağımsız kalan 15 mebustan da 5'i OMM kökenlidir:

I. TBMM'de İkinci Grubun kurucularının çoğunun OMM kökenli olmasına benzer bir durum TCF'de de görülmüştür. OMM kökenli Adnan (Adivar) Bey ve Rauf (Orbay) Bey partinin

Tablo 10. İkinci TBMM’de Muhalif Meclis-i Mebusan Kökenliler ve Önceki Siyasal Tutumları²⁵⁶

II. TBMM Döneminde		Meşrutiyet Döneminde Siyasal	
Durumu	Adı	Tutumu	I. TBMM’de
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına Katılanlar	Adnan (Adivar) Bey	İttihatçı	Birinci Grup
	Ahmet Muhtar (Çilli) Bey	Bağımsız/bilinmeyen	Yok
	Ahmet Şükrü Bey	İttihatçı	Yok
	Bekir Sami (Kunduh) Bey	Liberal	Birinci Grup
	Halet (Sağiroğlu) Bey	İttihatçı	Yok
	Halil (Menteşe) Bey	İttihatçı	Yok
	Hoca Kamil (Miras) Efendi	İttihatçı	Yok
	Hüseyin Avni (Ulaş) Bey	İttihatçı	İkinci Grup
	İsmail Hakkı (Canbolat) Bey	İttihatçı	Yok
	Kara Vasıf (Karakol) Bey	İttihatçı	İkinci Grup
	Osman Nuri (Özpay) Bey	Bağımsız/bilinmeyen	Birinci Grup
	Rauf (Orbay) Bey	İttihatçı	Birinci Grup
	Süleyman Necati (Güneri) Bey	İttihatçı	İkinci Grup
Bağımsız Kalanlar	Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey	Bağımsız/bilinmeyen	Yok
	Mehmet Vehbi (Bolak) Bey	İttihatçı	Birinci Grup
	Ömer Şevki Bey	İttihatçı	Yok
	Rahmi (Katoğlu) Bey	Bağımsız/bilinmeyen	Yok
	Hoca Raif (Dinç) Efendi	İttihatçı	Yok
	Pirinççizade Feyzi (Pirinççioğlu) Efendi	İttihatçı	Birinci Grup

“Reis-i Sani”leridir. Ayrıca İsmail Hakkı (Canbolat), Ahmet Şükrü, Ahmet Muhtar (Çilli), Hüseyin Avni (Ulaş), Süleyman Necati (Güneri) gibi OMM kökenliler partinin kurucu ve idareci kadrosunda yer almıştır.

II. Dönemde mebus iken CHP’den istifa edip TCF’ye katılan 9 OMM kökenliden 4’ü aynı zamanda I. TBMM’de de bulunmuştu ve hepsi Birinci Grup üyesiydi. CHP’den istifa edip bağımsız kalan OMM kökenlilerden I. TBMM deneyimi olan 2 mebus da Birinci Grup üyesiydi. Eski İkinci Grup üyesi OMM kökenli TCF

mensuplarının tamamı II. TBMM'ye seçilemeyen, partiyi dışardan destekleyen kişilerdir. TCF'de I. TBMM deneyimi olan OMM kökenlilerden 4'ünün Birinci Grup, 3'ünün İkinci Grup mensubu olması dikkat çekicidir. Kısa süre önce farklı gruplarda birbirleriyle mücadele eden kişiler bu defa aynı partide buluşmuştur. Sanayileşmemiş ülkelerde bu tür siyasi buluşmaların yaşanması aslında şaşırtıcı değildir. Çünkü bu ülkelerde farklı siyasal partiler ve aralarındaki tartışmalar, kapitalistleşme sonucunda farklılaşan toplumsal çıkarları yansıtmaz. Daha çok toplumu dönüştürmeyi hedef eden siyasal seçkinler arasındaki çekişmelerin, program farklılıklarının ürünüdür.²⁵⁷ Örneğin İTC, bölünerek Ahrar/Hürriyet ve İtilaf muhalefetini doğurmuştu. Benzer şekilde I. TBMM'deki mebusların hepsi ARMHC üyesiydi; ama yine bölünmeler yaşandı. II. TBMM'ye de seçilenlerin hepsi ARMHC/CHP üyesiydi; ama o da ikiye ayrıldı ve TCF muhalefeti ortaya çıktı.

Siyasal partilerin toplumsal dayanaklardan yoksunluğu silinip gitmelerini de kolaylaştırmaktadır. Bu kaybolmalar kendiliğinden olabileceği gibi iktidarın tasarrufu olarak vb. şekillerde de ortaya çıkabilmektedir. TCF örneğinde bunu somut olarak görmek mümkündür. 5 Haziran 1925 tarihli bir hükümet bildirisiyle TCF'nin tüm teşkilat ve merkezleri kapatılmıştır. Bildiriye göre bunun nedeni partinin irticai faaliyetlerde bulunmasıydı. Doğrudan ilgili olmamakla beraber, parti örgütlerinin tasfiyesinin bir diğer nedeni de bildiriye göre: "...Vahideddin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil eyledikleri merkezlerden ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilaf devrinden kalma erbabı fesattan vâsi bir şebeke irtica tesisine çalışılmak gibi teşebbüsât"tı.²⁵⁸

Tüm örgütleri kapatılmakla beraber TCF feshedilmemiştir. Üyeleri 1925-1926 yasama yılında mecliste grup olarak işlerliklerini sürdürmüşlerdir.²⁵⁹ Ancak Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik suikast planlarının deşifresinden sonra gerçekleştirilen yargılamalar, aralarında TCF'lilerin de bulunduğu muhaliflerin (İttihatçı önderlerin, İkinci Grup üyelerinin vs.) tas-

fiyesine dönüşmüştür. Ankara İstiklal Mahkemesinin Haziran-Ağustos 1926'da yaptığı ve siyasi özelliği ağır basan İzmir ve Ankara'daki yargılamalarında birçok İttihatçı muhalif isim gibi 21 TCF üyesi de yargılanmış, bunlardan bazıları da çeşitli cezalara çarptırılmıştır.²⁶⁰ Yargılanan TCF'li olan ve olmayan İttihatçılar arasında OMM kökenliler de vardır: İzmir Suikastı nedeniyle tutuklanan yüzü aşkın kişinin on dördü OMM kökenlidir. Bu 14 OMM kökenliden 10'u TCF'ye meclis içinde ve dışında destek veren Bekir Sami (Kunduh), Ahmet Şükrü, İsmail Hakkı (Canbolat), Ahmet Muhtar (Çilli), Vasıf (Karakol), Süleyman Necati (Güneri), Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Avni (Ulaş), Rauf (Orbay) ve Adnan (Adivar) beylerdir; bu isimlerden son ikisi yurtdışında olduklarından haklarındaki tutuklama kararı gıyabi olmuştur. Bunların dışında Hafız Mehmet (Engin), Cemal (Mersinli), Salah (Cimcoz) ve Mithat Şükrü (Bleda) gibi II. TBMM'de bulunmayan ve TCF'yle ilişkisi olmayan dört İttihatçı OMM kökenli de tutuklanmıştı.

Ankara İstiklal Mahkemesinin İzmir ve Ankara'daki yargılamaları sonucunda toplam olarak yirmiye yakın idam gerçekleşmiştir. İdam edilenlerin altısı TCF'lidir. İdam edilen TCF'liler içerisindeki OMM kökenliler Ahmet Şükrü ve İsmail (Canbolat) beylerdir. Ne II. TBMM'de bulunan ne de TCF'yle ilişkisi olan İttihatçı OMM kökenli Hafız Mehmet de idam edilmiştir. OMM kökenli TCF üyesi Rauf (Orbay) da gıyabında on yıl kalebentlik cezasına çarptırılmıştır. Ankara İstiklal Mahkemesince yargılanan diğer TCF'li olan ve olmayan OMM kökenliler ise beraat etmişlerdir.

Altı üyesi idam edilen TCF'nin diğer 23 mebusundan hiçbirisi III. Dönemde seçilememiş, 13'ünün de parlamenterlik hayatı II. TBMM'nin sona ermesiyle kesin olarak bitmiştir;²⁶¹ bunlardan 5'i OMM kökenlidir. Kalan 10 TCF'li mebusan Mustafa Kemal'in sağlığında meclise girebilenler Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) paşalardır. II. TBMM üyesi olup da Mustafa Kemal'in sağlığında meclise girmeyi başaran OMM kökenli TCF'li yoktur. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde TBMM'ye girebilen 8

TCF'li mebusan da 3'ü OMM kökenlidir. Bunlardan OMM kökenli TCF'li Halet (Sağıroğlu) ve İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından sonra yurtdışından dönen OMM kökenli TCF üyesi Adnan (Adivar) birer dönem seçilebilmişlerdir. Aldığı on yıl kalebentlik cezası 1933'te kaldırılan ancak 1935'te yurda dönen Rauf (Orbay) da sadece VI. TBMM Döneminde (1939-1943) mebus seçilebilmiştir.

II. Dönemde seçilemeyen ama TCF'yi dışardan destekleyen Hüseyin Avni (Ulaş) ve Vasıf (Karakol) da parlamenterlik yaşamı tamamen sona eren OMM kökenlilerdir. I. TBMM üyesi olup da II. TBMM'ye seçilemeyen ve TCF'yi dışardan destekleyen Süleyman Necati (Güneri) ise yalnızca bir dönem, V. TBMM'ye girebilmiştir. TCF kurulduğu sırada henüz TBMM deneyimi olmayan OMM kökenli Halil (Menteşe) ise iki dönem Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığı sırasında, iki dönem ise İnönü döneminde TBMM'ye seçilmiştir.

II. TBMM'de CHP'den istifa ederek bağımsız kalmayı tercih eden OMM kökenli beş mebusan Mehmet Vehbi (Bolak), Ömer Şevki ve Pirinççizade Feyzi'nin (Pirinççioğlu) parlamento yaşamları bu dönemin sona ermesiyle birlikte tamamen bitmiştir.

TCF'yle ilişkisi olmayıp İzmir Suikastı nedeniyle Ankara İstiklal Mahkemesince yargılanan OMM kökenlilerden Hafız Mehmet (Engin) idam edilmişti. Beraat edenlerden Salah (Cimcoz) ve Mithat Şükrü (Bleda) hem Mustafa Kemal'in sağlığında hem de ölümünden sonra toplam dörder dönem seçilebilmişlerdir. Cemal (Mersinli) ise Mustafa Kemal'in ölümünden sonra yalnızca bir dönem, VI. TBMM'ye seçilebilmiştir.²⁶²

Zürcher'e göre 1926 yargılamaları, sanıkların çoğunun İttihatçı olması nedeniyle İttihatçı-Kemalist çatışması gibi görünse de aslında devam eden Jön Türk hareketinin iç hesaplaşmasıydı. Gerçekten de yargılananların İttihatçı olmasına karşın o sırada CHP'nin yönetici kadrosunda ve bürokraside daha çok İttihatçı vardı.²⁶³ Buna II. TBMM'deki OMM kökenli İttihatçı mebuslar da eklenirse Zürcher'in tespitinin doğru olduğu görülür. Çünkü II.

TBMM'deki 10 OMM kökenli TCF'ye katılmış, 5'i de bağımsız kalmıştı. Ama bunların dışında II. TBMM üyesi 78 OMM kökenli, CHP'de kalmaya devam etmişti ve büyük bir kısmı İttihatçıydı. Ayrıca Ankara İstiklal Mahkemesinin başkanı, OMM kökenli Ali (Çetinkaya) Bey'in kendisi de İttihatçıydı. Suikast planı gerekçe gösterilerek tutuklananlar 1921'de Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönmesi için çaba harcayanlar, İkinci Grup üyeleri, ARMHC'ye alternatif olarak İTC'yi canlandırmak amacıyla 1923'te bir kongre düzenleyenler ve TCF'lilerden oluşmaktaydı.²⁶⁴ Mesele ARMHC/CHP'nin ve yöneticilerinin yürüncesine katılıp katılmamakla ilgiliydi. Bu çizginin dışına çıkan ve aralarında OMM kökenlilerin de bulunduğu İttihatçılar yargılanmış ve idam, hapis cezalarına çarptırılmış, beraat edenlerin de çoğunun siyasi yaşamı son bulmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkasında Yer Alanlar

Ankara İstiklal Mahkemesinin yargılamaları muhalefetin tamamen bitirilmesiyle noktalanmıştır. Bu durum III. TBMM Döneminin 1930 yılında iktidarın, kendi muhalefetini yine kendi eliyle yaratmak zorunda kalmasından da anlaşılmaktadır. Halkın devrimler konusunda nabzının yoklanması, 1929 ekonomik krizinin yarattığı tepkilerin tehlikesiz bir kanala yönlendirilmesi ve görünürde de olsa hükümete ve CHP'ye muhalefet etmesi amacıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası kurdurulmuştur. Mustafa Kemal'in talebi üzerine Ali Fethi (Okyar) tarafından 12 Ağustos 1930'da kurulan SCF'nin isminden programına ve kimlerin katılacağına kadar her şeyiyle yine Mustafa Kemal ilgilenmiştir. Ancak SCF kendisine verilen görünürde muhalefet rolünü, kimsenin ummadığı bir toplumsal destekle karşılaşınca terk etmiş; bir süre sonra gerçekten muhalefet yapmaya başlamıştır. Yürüncesinde meydana gelen bu değişme nedeniyle SCF iktidarın baskısına uğramış, 17 Kasım 1930'da kendisini feshetmek zorunda kalmıştır.²⁶⁵

Kendisinden SCF'ye geçmesi istenen 15 mebusun üçü ilk defa TBMM'ye seçilmişti. Ama 12 mebus II. TBMM'de de vardı.

Bu 12 mebusan dördünün I. TBMM deneyimi de bulunmaktaydı. I. TBMM deneyimi olanların hepsi Birinci Grup üyesiydi. II. TBMM’de muhalefetin su yüzüne çıktığı sıralarda bu mebuslar yine CHP’den kopmamışlardı.²⁶⁶ SCF’nin kurucusu ve genel başkanı OMM kökenli Ali Fethi (Okyar) ve CHP’den istifa ederek muhalif partiye katılan diğer 5 OMM kökenli mebus için de aynı değerlendirmeler geçerlidir. İstisna olarak I. ve II. TBMM’lerde bulunmakla birlikte III. Dönemde seçilemeyen, SCF’nin Balıkesir örgütünü kuran Mehmet Vehbi (Bolak) Bey’den bahsedilebilir. Mehmet Vehbi Bey Birinci Grup üyesiydi; ama II. TBMM’de CHP’den istifa ederek bağımsız kalmayı tercih etmişti:

Tablo 11. Serbest Cumhuriyet Fırkasında Meclis-i Mebusan Kökenliler²⁶⁷

Önceki Dönemlerde Siyasal Tutumu				
Adı	Meşrutiyet Döneminde	I. TBMM’de	II. TBMM’de	SCF’de İdari Görevi
Ağaoğlu Ahmet (Ağaoğlu) Bey	İttihatçı	Yok	CHP	Kurucu, İdare Heyeti Üyesi
Ali Fethi (Okyar) Bey	İttihatçı	Birinci Grup	CHP	Kurucu, Genel Başkan
Hasan Tahsin (Uzer) Bey	İttihatçı	Birinci Grup	CHP	Kurucu, İdare Heyeti Üyesi
İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey	İttihatçı	Birinci Grup	CHP	İdare Heyeti Üyesi
Mehmet Emin (Yurdakul) Bey	İttihatçı	Yok	CHP	Kurucu, İdare Heyeti Üyesi
Mehmet Talat (Sönmez) Bey	İttihatçı	Yok	CHP	Kurucu Üye
Mehmet Vehbi (Bolak) Bey	İttihatçı	Birinci Grup	Bağımsız	Balıkesir örgütü kurucusu

SCF’li mebuslar içerisinde I. TBMM deneyimi olanların tamamı OMM kökenlilerden oluşmaktadır. Bunlar Osmanlı meclislerinde de yer aldıklarından muhalefetin en kıdemli isimleri ol-

muşlardır. Siyasi geçmişleri, bu mebusların iktidar katında güvenilir simalar olduğu fikrini uyandırır da SCF muhalefetine danışıklı olmaktan çıkması ve bazılarının parlamento yaşamının III. TBMM'nin ardından sona ermesi ilişkilerde bir yıpranmanın meydana geldiğini göstermektedir.

III. TBMM'de mebus iken SCF'ye giren 15 kişiden 6'sı bu dönemden sonra bir daha meclise girememiştir. Parlamenterlik yaşamı III. Dönemden sonra biten bu 6 kişi arasında OMM kökenli Ahmet (Ağaoğlu) ve Mehmet Talat (Sönmez) beyler de bulunmaktadır. SCF kapatıldıktan sonra CHP'ye dönmeyen bu iki OMM kökenli mebusun ve CHP'ye dönenlerden Hasan Tahsin (Uzer) gibi kişilerin Ağustos 1930'dan önce de iktidar grubu içerisinde muhalefet yapanlar olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fethi Bey ile partisinin kapatılmasından sonraki bir konuşmasında, SCF'nin kurulmasından önce bazı OMM kökenlilerin CHP'deki muhalefetlerinin izlerini bulmak mümkündür:

Siz bilmezsiniz. Bunların [SCF'ye katılanların] çoğu zaten İsmet Paşaya ve siyasetine aleyhtardır. Ben [SCF'ye kimlerin gireceği konusunda] rastgele teklifte bulunmadım. Ağaoğlu bana senelerce evvel aynı mevzu üzerinde rapor vermişti. Nuri [Conker] bile yapılan işleri beğenmez. Tahsin [Uzer] kaç kere "İttihad ve Terakki taşrayı bu kadar sıkı mıyordu. Meclis daha hürdü" demiştir. Sizin teşebbüsünüz onlar için nimet oldu.²⁶⁸

III. TBMM'ye de girememiş olan SCF'li OMM kökenli Mehmet Vehbi (Bolak) Bey bundan sonra da hiç seçilememiştir. SCF'li Ali Galip (Yenen) Bey III. TBMM'den sonra sadece bir dönem bağımsız olarak TBMM'ye girebilmiştir. Buna karşın aralarında 4 OMM kökenlinin de yer aldığı SCF'li 8 mebusun siyasi yaşamlarına CHP'de devam etmelerine izin verilmiş, III. TBMM'den sonra da seçilmeleri sağlanmıştır.²⁶⁹

Bağımsız Adaylık Uygulaması ve Meclis-i Mebusan Kökenliler

CHP yönetimi, denetim sorununu çözmek amacıyla kurulan SCF'nin istenilen sonucu vermemesi üzerine, bazı seçim çevrelerinde eksik aday göstererek meclise bağımsız girmek isteyenlere şans verme yoluna gitmiştir.²⁷⁰ Bu düşüncenin ilk olarak hayata geçirildiği 1931 seçimlerinde CHP, 22 seçim çevresinden 30 adaylık kontenjanı boş bırakarak bağımsızların seçilmesini istemiştir. Seçimlerin sonucunda boş bırakılan yerlerden ancak 20'si bağımsız adaylarca kazanılmış, kalan 10 kişilik kontenjan için tekrar seçim yapılarak CHP'li adaylar seçilmiştir. Aralarında 6 OMM kökenlinin de bulunduğu 20 bağımsız mebusan 10'unun dönem içinde CHP'ye geçmesi bunların da seçilmelerinin partinin desteğiyle mümkün olabildiğini göstermiştir. İki mebusun da mazbatasını reddedildiği için dönem içerisinde bağımsız mebusların sayısı 8'e düşmüştür. Meclise bağımsız giren 6 OMM kökenli mebusan 2'si dönem içinde CHP'ye geçen 10 mebus arasına katılmış, 4'ü de dönem sonuna kadar bağımsız kalan 8 kişilik grupta bulunmaya devam etmiştir:

Tablo 12. Dördüncü TBMM'ye Bağımsız Seçilen Meclis-i Mebusan Kökenliler²⁷¹

İsmi	Meşrutiyet Dönemindeki Siyasal Tutumu	TBMM'de Önceki TBMM'lerde		
		Önceden Bulunduğu Dönem	Siyasal Tutumu	IV. Dönem İçinde
	Bağımsız/			
Ali (Dikmen) Bey	bilinmeyen	-	-	CHP'ye katılmıştır.
Ali Münif (Yeğenağa) Bey	İttihatçı	III	CHP	CHP'ye dönmüştür.
Ali Haydar Bey	İttihatçı		-	Bağımsız kalmıştır.
Halil (Menteşe) Bey	İttihatçı	-	-	Bağımsız kalmıştır.
Hüseyin Sırrı (Bellioğlu) Bey	İttihatçı	I	İkinci Grup	Bağımsız kalmıştır.
	Bağımsız/			
Suat (Soyer) Bey	bilinmeyen	I	Birinci Grup	Bağımsız kalmıştır.

Bağımsızların meclisteki sayısal azlığı onlardan beklenen parlamento içi denetimin yine gerçekleşmemesine neden olmuştur. Bağımsız kalıp gerçekten muhalefet edenler de çok temkinli bir üslup kullanmışlardır: Örneğin OMM kökenli bağımsızlardan Hüseyin Sırrı (Bellioğlu), mecliste yaptığı bir konuşmada hükümetin yıllardan beri halkın şikâyetlerine kulak vermemesi sebebiyle “gayr-i memnunlar peyda olduğu”nu, “hükümetin bundan sonra halkın efkârına lakayt kalmamasını” söyledikten sonra “Buna ehemmiyet verilmelidir. Hükümetten bunu istirham ediyorum. Sözlerimi hüsnüniyetime bağışlasınlar” demek zorunda kalmıştır.²⁷² Ancak kullandıkları yumuşak üsluba rağmen bağımsız kalanların CHP tarafından hoş karşılanmadığı da bir gerçektir. Bunu tekrar seçilme veya seçilememe durumlarından da görmek mümkündür.

1931 seçimleri sonucunda IV. TBMM’ye bağımsız girip dönem içinde CHP’ye geçen 10 mebustan 3’ünün sonraki dönemlerde hiç seçilememesine karşın, 7’si uzun dönemler TBMM’de bulunmaya devam etmiştir. Örneğin IV. TBMM’ye bağımsız girmekle birlikte dönem içinde CHP’ye geçen OMM kökenlilerden Ali (Dikmen) ve Ali Münif (Yeğenağa) V, VI, VII ve VIII. dönemlerde de CHP’den seçilmiştir. Ancak dönem sonuna kadar bağımsız kalmayı tercih eden 8 mebustan 6’sı IV. Dönemden sonra bir daha seçilememiştir. Sonraki dönemlerde biri OMM kökenli Halil (Menteşe) Bey olmak üzere toplam iki bağımsız tekrar seçilebilmiştir. Bunların da seçilmelerinin yine CHP’nin onayı ve desteğiyle mümkün olduğu görülmüştür. Aynı şekilde seçilemeyenlerin durumu da yine CHP’nin isteği doğrultusundadır. Örneğin 1935 seçimlerinde Mustafa Kemal’in, OMM kökenlilerden Halil (Menteşe) ve Sırrı (Bellioğlu) beylerin tekrar seçilmelerinin sağlanmasını istemesine rağmen Recep (Peker) ve İsmet (İnönü) buna karşı çıkmışlardır. Recep Bey, “Halil Bey için bir diyeceğim yoktur; fakat Sırrı Bey geçen devre zarfında çok şiddetli tenkitlerde bulundu, adeta muhalefet yaptı;

birçok işlerde bizi güç duruma düşürdü...”²⁷³ demiş ve İnönü de bu görüşleri onaylamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa’nın da desteklemekten vazgeçtiği Sırrı (Bellioğlu) Bey bir daha meclise girememiştir.

1935 seçimlerinde CHP, bağımsızların seçilebilmesi için 16 seçim çevresinden birer adaylık kontenjanı boş bırakmıştır. Bu yerlerin tamamından bağımsızlar seçilebilmiştir. Bağımsız seçilen ve aralarında Halil (Menteşe) ve Mithat Şükrü (Bleda) gibi 2 OMM kökenlinin de bulunduğu 16 mebusun CHP’nin desteğiyle seçildiği, ikinci seçmenlerin oyunun tamamını veya tamamına yakını almalarından anlaşılmıştır. Örneğin OMM kökenli Halil (Menteşe) İzmir’deki 1157 ikinci seçmenin tamamının, Mithat Şükrü (Bleda) ise Sivas’ta 873’ünden 868’inin oyunu alarak seçilmiştir.²⁷⁴ İkisi de İttihatçı olan bu OMM kökenlilerin ve diğer bağımsızların, seçilmelerini CHP’ye borçlu olmalarından dolayı meclis çalışmalarında muhalif bir çizgi izlemeleri zordur. Zaten sayısal varlıkları buna olanak tanımamıştır. Örneğin 1935 seçimleri sonucunda oluşan V. TBMM’de bağımsızların en dikkate değer muhalefeti altı okun Anayasaya girmesi konusunda olmuştur. Bağımsızlardan İzmir mebusu OMM kökenli Halil (Menteşe) ile İstanbul mebusu Refet (Bele), değişiklik teklifinin mecliste görüşüldüğü sırada ilkelerden özellikle devletçiliğin Anayasaya girmesine karşı çıkarak “ileride liberalizmi kimse savunamayacak mı?” diye sormuşlardır. Ancak bağımsız mebusların bu karşı çıkışına rağmen teklif aynen yasalaşmıştır.²⁷⁵

Zaten CHP’nin desteğiyle seçilen V. TBMM’deki bağımsızların çoğu sonraki meclislere de CHP’den veya yine bağımsız olarak girebilmişlerdir. V. TBMM’deki bağımsız OMM kökenlilerden Mithat Şükrü (Bleda) ile Halil (Menteşe) de bundan sonraki dönemlerde CHP’den seçilmişlerdir.

Bu şekilde çok anlamlı olmadığı görülen bağımsız mebusluk uygulaması, CHP’nin boş bıraktığı adaylık sayısını 1939 seçimlerinde 4’e düşürmesiyle iyice değer kaybetmiştir. 1939’da se-

çilen 4 bağımsız mebusun tamamı 1935'te de meclise girmiş olan 4 gayrimüslim mebustur ve aralarında OMM kökenli bulunmamaktadır. 1939 seçimleri, tek parti döneminde bağımsız adaylık için boş yer bırakılmasının uygulandığı son seçim olmuştur. Çünkü bu seçimlerden sonra CHP muhalefet edecek "müstakil"leri de doğrudan kendisi seçmeyi tercih etmiştir. Mart 1939'daki genel seçimlerden üç ay sonra yapılan V. Olağan Kurultayı'nda CHP kendi milletvekilleri arasından yapay bir "Müstakil Grup" oluşturarak meclis içinde bunlardan sınırlı bir muhalefet beklemiştir.²⁷⁶ Müstakil Gruba katılanların CHP'liliği devam ettiğinden aralarında OMM kökenli mebus olup olmadığı merak konusu olmaktan çıkmakta, varsa bile CHP'li olarak ele alınmalarından başka seçenек bulunmamaktadır. Ancak sayıları az da olsa, 1946'dan sonra CHP'nin yeni bir bölünme yaşamasıyla kurulan başka partilere yönelen OMM kökenliler de vardır.

1946'dan Sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanından İzler

Büyük bir kısmı eski İttihatçılardan oluşan OMM kökenlilerin içerisinde tek parti dönemindeki muhalefet hareketlerine katılanlar olmakla beraber parlamenterlik yaşamları daha uzun olanlar CHP çatısından ayrılmayanlardır. OMM kökenlilerin CHP'liliği sadece tek parti olgusuyla açıklanamaz. Nitekim muhalif partilere katılanlar OMM kökenliler arasında CHP'ye bağlı kalanların sayıca çok altındadır. Dolayısıyla Demokrat Partinin güçlü bir aktör olarak Türk siyasal yaşamına katılmasına rağmen OMM kökenlilerin CHP'ye bağlılığı birkaç istisnayla devam etmiştir. Örneğin 1946 seçimlerinde TBMM'ye girebilen 22 OMM kökenli mebusun 19'u CHP'lidir. Celal (Bayar) Bey kurucularından olduğu DP'den meclise seçilmiştir. İlk defa 1946'da TBMM'ye girmesinden Kemalistlerle arasının çok hoş olmadığı izlenimini uyandıran İttihatçı OMM kökenlilerden Fuat Hulusi (Demirelli) DP'den seçilmiştir. Eski İttihatçılardan ve I. TBMM'den itibaren iktidar grubunun ve CHP'nin en sadık isimlerinden Yusuf Kemal (Tengir-

şenk) Bey 1946'da DP'den seçilen sonuncu istisnadır. Yusuf Kemal Bey, 1948'de DP'den de ayrılarak Millet Partisi'ni kuranların arasına katılmıştır.²⁷⁷

Görülüyor ki OMM kökenlilerin CHP'liliği 1950 seçimlerinde onlara bu defa şans getirmemiştir. DP'nin iktidara gelmesiyle sonuçlanan bu seçimlerde yalnızca 5 OMM kökenli mebus yeniden TBMM'nin kapısından girebilmiştir. Bunlardan ikisi de zaten DP'de olmanın avantajından yararlanan Celal (Bayar) ve Fuat Hulusi (Demirelli) beylerdir. Bir de 1946 seçimlerinde CHP'den seçilen Hamdullah Suphi (Tanrıöver), bu defa DP listesinden bağımsız seçilmiştir.²⁷⁸ Bu seçimlerde TBMM'ye CHP'den girebilen OMM kökenliler Hüseyin Cahit (Yalçın) ile Şemsettin (Günaltay) beylerdir.²⁷⁹ 1954 ve 1957 seçimlerinin her ikisinde de meclise girmeyi başaran tek OMM kökenli doğal olarak Celal (Bayar) Bey'dir. Celal Bey'in dışında yalnızca eski İttihatçı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 1954'te, yine DP listesinden bağımsız seçilebilmiştir.

Türkiye'nin çok partili yaşama geçişinden sonra parlamentoya girememekle birlikte siyasal faaliyetleri devam eden OMM kökenlilere de rastlanmaktadır. Örneğin Meşrutiyet Döneminde İTC, I. TBMM'de İkinci Grup, Cumhuriyet Döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarından Hüseyin Avni (Ulaş) Bey 1945'te de Milli Kalkınma Partisinin kurucularına katılmıştır.²⁸⁰ II. TBMM'nin CHP'li mebuslarından OMM kökenli Mehmet Vasfi (Nuhoğlu) ise bu defa DP'nin Bolu teşkilatını kurmuş ve il başkanlığını yapmaya başlamıştır.²⁸¹ Eski İttihatçılardan Mehmet Vehbi (Bolak) Bey I. TBMM'de Birinci Grup, II.'de CHP üyesiydi. Ancak 1930'da, Balıkesir'de örgütünü kurduğu Serbest Fırka muhalefetini en ciddiye alan isimlerden olduğu, 1946'da burada DP'nin de il teşkilatını kurduğunda ortaya çıkmıştır.²⁸²

Meşrutiyet Döneminde *Tanın'*in, aynı zamanda İttihatçıların başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, çok partili dönemde de mebus olmakla birlikte meclis dışında da aktiftir. 1925'te, daha

TBMM'ye hiç girememişken yeniden çıkarmaya başladığı *Tanin*'de CHP'yi eleştirdiği için iki yıllığına Çorum'a sürülen Hüseyin Cahit 1950'lerde de DP ile karşı karşıya gelmiştir. 1948'de CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesinin başına getirilmiş, o da DP'yi şiddetle eleştiren yazılar yazmıştır. Ancak DP iktidara geldikten sonra, *Halkçı* gazetesinde DP'yi eleştiren başka bir yazısı yüzünden yirmi altı ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bir süre cezaevinde yatan Hüseyin Cahit, daha sonra cumhurbaşkanınca affedilmiştir.²⁸³

DP iktidarını sona erdiren 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra eski İttihatçılardan Şemsettin (Günaltay) Bey'in CHP ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi temsilcisi olarak Kurucu Meclise katılmaları OMM kökenlilerin bulundukları son siyasal faaliyet olmuştur. Gerçi Şemsettin (Günaltay) Bey darbe sonrası ilk seçimlerde İstanbul'dan senatör de seçilmiştir ama yaşam süresi katılmasına el vermemiştir.²⁸⁴

1960'a kadar TBMM'de varlıkları görülmekle, hatta 1960 sonrasında bile izlerine rastlanmakla beraber OMM kökenlilerin varlıklarının güçlü bir şekilde görüldüğü esas dönem 1920-1950 arasındır. Bu tarihe kadar TBMM'ye girebilmiş veya başka siyasal faaliyetlerde bulunmuş OMM kökenlilerin durumu sadece parlamenterlik bazında değil daha geniş düzlemde bir zihniyetin sürekliliği olarak ele alınmalıdır. Süreklilik denildiğinde, Türkiye'yi yaratan ve modern zamanların parçası yapmak isteyenlerin program ve uygulamalarındaki benzerlikler anlaşılmalıdır. Sözü edilen hedefe ulaşmak isteyen kadroların sadece program ve uygulamalarının değil bunlarda görülen eksikliklerin de sürekliliği söz konusudur. Bu yüzden Kongar, Türkiye tarihinde başka bir döneme girildiği söylenen 1950-1960 arasını bile İttihat ve Terakki'yle ilişkilendirebilmiştir:

"İttihatçı" dönemin kötü gelenekleri 1950 yıllarında bile izlenebilir. Bu yıllarda yönetimi elinde bulunduran Demok-

rat Parti'nin cumhurbaşkanı Celâl Bayar, bir eski "İttihatçı" olarak, "Menderes dönemi" ile "İttihat ve Terakki" dönemi arasındaki organik bağlantıyı sağlıyordu. Aslında olaya toplumsal açıdan bakıldığında, "İttihat ve Terakki" ile "Menderes dönemi" arasındaki köprü görevini 1923-1946 arası egemen olan tek parti düzeninin yaptığı görülür. Bir başka deyişle [...] Menderes döneminin temel nitelikleri, kendinden önceki tek parti yönetimini andırır. O tek parti yönetimi ise, kaçınılmaz olarak "İttihat ve Terakki"den etkilenmiştir.²⁸⁵

Kongar bu değerlendirmelerini yakın dönemlere da yayarak Türkiye'nin siyasal yaşamında görülen askeri müdahaleleri bile, ordunun İttihat ve Terakki Döneminde geliştirdiği davranış biçimlerinin uzantıları sayar.²⁸⁶ Zürcher de aynı görüşleri dile getirmiş, yalnızca askeri değil sivil bürokrasinin de Jön Türk mirasının taşıyıcısı olduğunu ileri sürmüştür.²⁸⁷

SINIFSA/MESLEKİ SÜREKLİLİKLER

Meşrutiyet Dönemi siyasal seçkinlerinden Cumhuriyet Dönemindeki yeni iktidar ilişkilerine uyum gösterenlerin sürekliliği, siyasal tutumları dışında sınıfsal/mesleki durumlarıyla da ilişkilidir. Aşağıda, OMM kökenli mebusların sınıfsal/mesleki dağılımlarına göre tekrar seçilme şansları örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak OMM kökenlilerin sınıfsal/mesleki konumlarının tespitiinde çifte meslekliklik değerlendirme güçlüğü yaratabilmektedir. Örneğin üst düzey bir bürokrat aynı zamanda ticaretle de uğraşabilmiştir; bir toprak sahibi çeşitli memuriyetlerde de bulunmuş ya da hukuk öğrenimi görmüş olabilmektedir. Bu durumda kişinin özgeçmişinden hareketle hangi yönünün ön planda olduğu belirlenmeye çalışılmıştır:

Tabloda bürokrasi kökenli mebusların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Sivil ve asker bürokratlara eğitimciler, hukukçular-

Tablo 13. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Sınıfsal/Mesleki Durumları²⁸⁸

Sınıfsal/Mesleki Durumu	Mebus Sayısı
Sivil Bürokrat	50
Asker	28
Eğitimci	12
Doktor	2
Mühendis	4
Gazeteci-Yazar	3
Hukukçu	23
Ulema, Hukukçu	4
Ulema	26
Toprak Sahibi	14
Tüccar	6
İşçi	1
Toplam	173

dan hâkimlik, savcılık yapanlar, doktorlardan devlet hizmetinde çalışanlar da eklendiğinde bu gruptakilerin OMM kökenliler arasında ezici bir çoğunluğa sahip olduğu ortaya çıkar.

Bürokratların OMM kökenliler arasındaki ağırlığı Türkiye'nin siyasal ve toplumsal gelişimi açısından özgün bir olay değildir. Osmanlıdan bu yana bürokrasinin siyasal yaşamdaki güçlü konumu bilinen ve süregelen bir olgudur. Patrimonyal özellikleri olan bir devlet olarak Osmanlıda bürokrasinin önemi, padişahın iktidarını sürdürmede ve ülke yönetiminde temel dayanağı olmasından kaynaklanıyordu. Bürokrasi ayrıca, sistemin siyasi, ideolojik yeniden üretimini sağlıyordu.²⁸⁹ İdari, askeri, adli ve dini kurumların personelinden oluşan bürokrasi mensuplarının diğer kritik ortak özelliği, artı değere el koyma ilişkisi bakımından aynı tarafta olmaları ve vergi muafiyetleriydi. Bu özellikleri dikkate alınarak bir "sınıf"²⁹⁰ olarak da değerlendirilen bürokratlar Klasik Dönemde padişahın hizmetindeki "kul"lar olarak görülüyordu. Ancak Post-klasik Dönemde yönetim merkezinin Saraydan Bâb-ı Âliye kaymaya başlamasıyla bürokratlar, padişahın şahsından

özerkleşmeye başlamışlardır. Buna 18. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan laik okullarda aldıkları eğitim ve hukukileşme-kurumsallaşma da eklenince, Tanzimat Döneminden itibaren kendilerini “padişah”ın değil “devlet”in hizmetlisi saymışlardır. Bu kırılmaya rağmen bürokratların Klasik Dönemde kendilerine vehmettikleri üstünlük ve seçkinliğin şekli değiştirilerek devam etmiştir. Bürokratların bu tavrı Klasik Dönemde mevcut siyasal ve toplumsal yapının aynen korunmasını ifade eden “daire-i adalet”in merkezindeki padişahın eli kolu olmalarından ileri geliyordu. Tanzimat Döneminde ise “devleti kurtaracak” politikaları üretme ve uygulamalarından ötürü önemlerini korumuşlardı. Bu dönemde, aldıkları laik eğitimin de sonucunda seçkinliğin güçlenen bürokratlar, ancak kendileri tarafından geliştirilen siyasetin kamu yararına olacağı düşüncesini devam ettirmişlerdir. Bu anlayışın Klasik Dönemden tek farkı, uygulanmak istenen siyasetin artık dini olmaması; bürokrasinin laik kanadının ve bunların politikalarına direnmeyen hatta meşrulaştırma işlevi gören ulema-dan bir kesiminin öne çıkmasıydı.²⁹¹

Bürokrasinin hem politika üreticisi hem de uygulayıcısı olması Osmanlının özgün ekonomik koşullarından kaynaklanmıştır: Özel mülkiyetin gecikmesi ve kapitalizmin gelişmemesi, sistemi değiştirmeye itecek güçlü burjuvazinin doğuşunu engellemiştir. Bunun sonucunda “bütün sınıflar adına”²⁹² hareket eden bürokrasi, varlık sebebi olan devleti yine kendisi köklü değişikliklere uğratmak zorunda kalmıştır.²⁹³ Böylece, devleti kurtarma ve eski gücüne kavuşturma projelerinden olan Meşrutiyet deneyimleri de, önceki Batılılaşma hareketleri gibi bürokrasideki bir kesimin çabalarıyla gerçekleşebilmiştir.²⁹⁴ Cumhuriyete geçiş de yeni bir toplumsal ve ekonomik zorlamanın değil, yine asker ve sivil Osmanlı bürokratlarından bir grubun girişimleriyle mümkün olmuştur. Burjuvazinin devam eden cılızlığı, Cumhuriyet Döneminde de bürokrasinin üstünlüğünün, “bürokratik yönetim geleneği”nin canlılığına yol açmıştır.²⁹⁵ Bu dönemde bürokrasi, 18. yüzyıldan

beri görülen modernleşme fikirlerinden ve uygulamalarından süzülüp gelen “altı ok”un uygulayıcısı ve savunucusu olarak sistem içinde konumlanmıştır ve seçkinci tavrında bir değişikliğe gitmemiştir. Çünkü bürokrasi halkın eğitim ve kültür seviyesinin hâlâ istenilen seviyeye gelmediğini, onun için iyi olanın yine kendisinin belirlediği politika olduğunu düşünmektedir. Tek parti rejiminin uzun süre korunmasının sebebi bu seçkinci bakıştır.²⁹⁶

Türkiye’nin özgün koşullarının sonucu olarak bürokrasi doğrudan siyasi seçkini oluşturmuş ya da farklı siyasal aktörlerin çıktığı dönemlerde yeni seçkinlerin ana gövdesini oluşturmuştur. Bu nedenle 18. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan ve pozitif bilimlerin okutulduğu “mektep”lerden yetişen asker ve sivil bürokratlar, geçici olarak iktidarlarını kaybettikleri DP Dönemine kadarki meclislerde en çok temsil edilen grup olmuştur. 1908-1920 arası I-IV. OMM’lerde sınıfsal/mesleki kökeni bilinenlerin içerisinde sivil ve askeri bürokrasiden gelen mebusların yüzdelik oranları sırasıyla: 30/5, 34/8, 36/6, 31/15’tir.²⁹⁷ Geçiş koşullarının belirli bir ittifakı gerektirmesi nedeniyle bürokratların I. TBMM’deki temsil oranları eşraf ve ulema lehine düşmüşse de II. TBMM’den sonra yeniden bürokrat ağırlıklı meclisler oluşturulmaya başlanmıştır. 1920-1950 arası I-VIII. TBMM’lerde sivil ve askeri bürokrasiden gelen mebusların yüzdelik oranı şu şekildedir: 23/15, 25/20, 25/19, 20/16, 19/18, 18/16, 19/14, 14/11.²⁹⁸

Parlamentonun bu gelişim çizgisine uyumlu olarak OMM kökenlilerden TBMM’de süreklilik gösterenlerin 78’inin yani % 45’inin bürokrasiden gelmesi sürekliliklerini kolaylaştıran bir faktör olmuştur. Örneğin sivil bürokrasiden gelen Faik (Kaltakkıran) Bey I. OMM’den başlayarak VI. TBMM’ye kadar on dönem üst üste mebus seçilebilmiştir. OMM kökenli mebuslardan Zülfü (Tiğrel) Bey’in de II, III ve IV. OMM’lere, I, II, IV, V ve VI. TBMM’lere seçilebilmesinde sınıfsal konumunun da rolü vardır. Göze bakan örneklerden İsmet (Eker), Hasan Fehmi (Ataç) de ikişer dönem OMM deneyimine sahip olup I. TBMM’den itibaren kesinti-

siz olarak sekizer dönem seçilebilmişlerdir. OMM’de ikişer dönem bulunmuş olan Ali Münif (Yeğenağa) ve Münip (Boya) 1950’ye kadarki TBMM’lere altışar dönem seçilebilmişlerdir. İki dönemlik OMM deneyimi olan Hasan Refet (Canitez) ve Hafız Emin (İnankor) II. TBMM’den vefatlarına kadar kesintisiz altışar dönem mebus seçilmişlerdir. Askeri bürokrasiden gelen Ali Fethi (Okyar) Bey, OMM’ye iki dönem seçilmiş, 1943’te vefatına kadar TBMM’ye de altı dönem seçilmiştir. Asım (Sirel) Bey OMM’de iki, tek parti dönemi TBMM’lerinde dört dönem mebus olmuştur. OMM deneyimi bir dönemle sınırlı olan askerlerden Ali (Çetinkaya) Bey I. TBMM’den itibaren kesintisiz olarak yedi, Cevat Abbas (Gürer) beş dönem seçilmişlerdir. Bürokrasiden gelen OMM kökenliler arasında parlamento yaşamı bu örneklerin aksine kısa olanların genellikle muhalif hareketlere katılanlardan meydana geldiği özgeçmişleri incelendiğinde görülecektir.

Eğitimciler, bazı hukukçular ve doktorlar devlet hizmetinde olmalarından dolayı aynı zamanda bürokrasiden sayılmakla birlikte salt bürokrat vasıfları olmadığından bunları mühendisler ve gazetecilerle birlikte “meslek sahibi” grubunda değerlendirmek gerekir. Yüksek öğrenimlilerden oluşan ve toplumun gelişmişlik ölçütü olarak da değerlendirilebilecek bu meslek grupları da bürokratlar gibi toplumun aydın kesimini oluşturmuştur. İttihatçılar seçkinci tavırlarının doğası gereği meclislerde yüksek öğrenim görmüş, aydın kişilerin bulunmasını ısrarla istemişler fakat bu meslek gruplarına mensup kişileri mebus seçtirmekte geleneksel, yerel güç unsurlarını tamamen saf dışı bırakamadıklarından çok başarılı olamamışlardır.²⁹⁹ Yukarıda değinilen amaca ancak daha radikal bir değişimi hedefleyen Kemalistler büyük ölçüde ulaşabilmişlerdir. OMM’lerde bu meslek gruplarına mensup olanların toplam yüzdelik oranları sırasıyla 21, 16, 14 ve 18 iken; 1950’ye kadarki TBMM’lerde 25, 33, 37, 38, 40, 45, 48 ve 49’dur. Tıpkı OMM kökenliler arasında olduğu gibi TBMM’lerde de bu meslek grupları içerisinde temsil açısından en şanslı olan gruplar hukukçular ve eğitim-

ciler olmuştur. Mühendisler ve gazeteciler çok düşük oranlarda meclise girebilmiştir. İttihatçıların ve özellikle Kemalistlerin toplumu dönüştürme faaliyetlerinin aynı zamanda hukuki bir mesele olması hukukçuların temsil şansını her zaman yüksek tutmuştur. Bu yüzden hukukçu Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey OMM’de iki dönem bulunmanın dışında I. TBMM’den başlayarak kesintisiz olarak sekiz dönem daha seçilmiştir. İlk üç OMM’de bulunmuş olan hukukçu Ali Mehmet Münir (Çağıl) Bey II. TBMM’den başlayarak kesintisiz yedi dönem daha mebus seçilmiştir. III ve IV. OMM’lere seçilen hukukçu Asaf (Doras) Bey II, III, IV ve V. TBMM’lerde de mebusdur. Hukuk profesörü Mustafa Şeref (Özkan) Bey, Meşrutiyet Döneminde sadece III. OMM’ye seçilebilmişken o da Asaf (Doras) Bey’le aynı dönemlerde TBMM’de mebus olabilmıştır. Medrese öğreniminin yanında Batı hukuku da okumuş olan ve “Ulema, Hukukçu” kategorisinde ele alınanlardan Avukat Abdullah Azmi (Torun) Efendi, I. OMM’den II. TBMM’ye kadar üst üste altı dönem mebus seçilmiştir. Abdullah Azmi Efendi gibi eğitimiyle geleneksel ve modern olanı aynı anda taşıyan ve avukatlık yapmış olan Hasan Fehmi Efendi üç dönem OMM’de mebus seçilmiş, 1933’te vefatına kadar üç dönem de TBMM’de bulunmuştur.

Toplumu eğitilmesi gereken bir veri olarak değerlendiren Türk siyasi seçkinleri bu anlamda eğitimcilere de meclislerde her zaman yer vermişlerdir. Dar’ül-Fünûn Edebiyat mezunu öğretmen Rasim (Başara) Bey, OMM’nin III. Dönemi dışında I. TBMM’den başlayarak aralıksız beş dönem mebus seçilmiştir. Ünlü İttihatçılardan Mithat Şükrü’nün (Bleda) üç dönem OMM’de, dört dönem de TBMM’de mebus olabilmesinde siyasal kimliği yanında öğretmen yönünün de rolü olmalıdır. III. Dönem Osmanlı mebusu Öğretmen Rahmi (Katoğlu) Bey yaşamını yitirdiği 1934 yılına kadar II, III ve IV. TBMM’lere girmiştir. II ve III. OMM’lerde bulunmuş Öğretmen Esperzade Mustafa Saffet’in (İspirli), 1929’da vefat etmeseydi II ve III. TBMM’ler dışında da mebus olma ihtimali yüksekti.

Modern seçkinlerin yanında yerel/geleneksel seçkinleri oluşturan eşraf da OMM ve TBMM’de varlığı gözlemlenen bir unsurdur. İttihatçılar toplumdaki tüm ayrıcalıkları sona erdirmek düşüncesine uygun olarak kırsal alandaki feodal ilişkilerin de karşısında yer almışlardır. Ancak, emek darlığı gibi yapısal nedenler, toprak sahiplerinin gösterebileceği şiddetli bir tepki karşısında Meşrutiyetin tehlikeye düşmesi ihtimali ve toprak sahiplerinin yörelerindeki nüfuzu bu yönde adım atmalarına engel olmuştur.³⁰⁰ Hatta toprak sahipleri ve onlar gibi yerel eşraftan tüccarlar İTC’nin taşra örgütlenmelerinde yer almış, bir ittifak dahi kurulmuştur.³⁰¹ Ayrıca İttihatçıların yerli burjuvazi yaratma projeleri, bu sınıflarla arasında doğan yakınlığı pekiştirmiştir.³⁰² Böylece eşraftan sayılan toprak sahipleri ve tüccarlar I.’den IV. OMM’ye toplam % 17 ile % 22 arasında değişen oranlarda temsil edilmiştir. Milli Mücadele Döneminde bağımsızlık ve ulusçuluk düşüncelerini gerçekleştirmek isteyen modern seçkinler ile gayrimüslim burjuvazinin ülkeden sürülmesiyle elde ettiği üstünlüğü kaybetmek istemeyen eşraf yine ittifak halinde olmuştur.³⁰³ Cumhuriyet Döneminde CHP de benzer nedenlerle 1940’lara kadar toprak sahiplerinin ayrıcalıklı konumunu sona erdirmek yönünde bir girişimde bulunmamış; devlete yabancılaşan köylüye ulaşmada ise yerel seçkini oluşturan toprak sahiplerinin yanı sıra tüccarlarla ittifakı devam ettirmiştir. Yerel seçkinlerle gerçekleştirilen bu ittifak, taşrada düzenin sürdürülmesi ve merkezi liderliğin çabalarını Batılılaşma programına yoğunlaştırabilmesi bakımından yararlı görülmüş; buna karşılık eşraf da kendi temel çıkarlarına ve yöresel iktidarlarına dokunmayan böyle bir programa karşı çıkma gereği duymamıştır. Bu yüzden tek parti dönemi TBMM’lerinde de, Meşrutiyet meclislerinde olduğu gibi toprak sahiplerinin ve tüccarların bulundurulmasına özen gösterilmiştir.³⁰⁴ Toprak sahipleri ve tüccarlar, I.’den VIII. TBMM’ye toplam olarak, en düşük % 13 en yüksek % 22 oranında temsilci bulundurmıştır.

İTC ve CHP'nin ekonomi politikalarındaki sürekliliği OMM kökenlilerin şahsında daha somut olarak gözlemlemek mümkündür: Toprak sahibi Pirinççizade Feyzi (Pirinççioğlu) Bey I. OMM'den II. TBMM'ye kadar kesintisiz olarak altı dönem Diyarbakır'ı temsil etmiştir. Jön Türklerle, kendisinin de dahil olduğu toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi sağlayanlardan Ali Cenani Bey I. OMM'den III. TBMM'ye kadar yedi dönem; önce Halep, III. OMM'den itibaren Antep mebusudur. Halil (Menteşe) Bey de hukuk öğrenimi görmesine rağmen toprak sahibi eşraf kimliğiyle ilk üç OMM'ye Menteşe/Muğla; IV, V, VI ve VII. TBMM'ye İzmir mebusu olarak girmiştir. Ankaralı toprak sahiplerinden Çayırılızade Mustafa Hilmi (Çayırılıoğlu) Efendi ve Erzincanlı Halet (Sağırılıoğlu) Bey, hem OMM'de hem de tek parti dönemi TBMM'lerinde ikiye dönem; Maraş yöresinden Şevketzade Abdülkadir (Emirmahmutoğlu) Efendi OMM'de iki, tek parti TBMM'lerinde dört dönem mebus olarak bulunmuşlardır. Tüccarlardan Nazif (Aktin) Bey III. OMM dışında, II.'den başlayarak kesintisiz olarak altı dönem TBMM'de de bulunmuştur. OMM deneyimi bir dönemle sınırlı tüccarlardan Ragıp (Soysal) Bey ve Hacı Bekir (Sümer) Efendi TBMM'de üçer dönem, Halil Kazım (Hüsni) Bey dört dönem mebus olmuşlardır.

Geleneksel seçkinlerin önemli ayaklarından biri olan ulema, OMM'deki varlığını toprak sahipleri ve tüccarlar gibi TBMM'de sürdürememiştir. Bu noktada İttihatçılarla Kemalistler arasında, zihniyet bakımından olmasa da uygulama becerisi açısından bir fark ortaya çıkmıştır. İttihatçılar da "terakkici" olmalarına rağmen OMM'lerde ulemanın sürekli bir ağırlığı olmuştur. Ulema, İttihatçıların yöre halkına aday benimsetmekte güçlük çektikleri noktalarda listelerine almak zorunda kaldıkları bir grup olmuştur. Bunların, ekonomik çıkarlarından ileri gelen feodal tutumlarının olmaması da bazen eşrafa tercih edilmelerini sağlayabiliyordu. Ayrıca bu grupta, İttihatçıları destekleyenlerin de varlığı söz konusu olunca³⁰⁵ OMM'lerde her zaman, ama giderek azal-

tılan oranlarda din adamına yer verilmiştir. I-IV. OMM’lerde ulemeden olan mebusların yüzdelik oranları; 25, 24, 22, 19’dur. Laiklik konusunda İttihatçılardan daha radikal davranan Kemalistler, I. TBMM’de % 17 olan din adamlarının oranını II. TBMM’de % 7’ye düşürmüştür. Sonraki dönemlerde bu oran % 1’lere kadar çekilmiştir. OMM kökenliler arasında ulemeden olanların da TBMM’de tekrar seçilme şansı en düşük grubu oluşturmaları bu gelişmelerle uyumludur. Buna rağmen, yöresel gücü olan, ya da Frederick W. Frey’in deyiimiyle “acı fakat etkileyici laiklik dozunu daha lezzetli hale getiren ve ‘tanrısız bir rejimin’ tahmin edilen suçlamalarını hafifletmeye yarayan bir evcil hocalar grubu” mecliste kendine yer bulabilmiştir.³⁰⁶ Örneğin: OMM kökenlilerden Hoca Raif (Dinç) Efendi, II ve III. OMM dışında TBMM’nin II, V, VI, VII ve VIII. dönemlerinde de Erzurum mebusudur. OMM’nin dört döneminin tamamında Muş temsilcisi olan Hacı İlyas Sami (Muş) Efendi, I ve II. TBMM’de Muş, III.’de Bitlis, V.’de Artvin mebusu seçilmiştir. Ubeydullah (Hatipoğlu) Efendi ilk üç OMM’de ve TBMM’nin IV ve V. dönemlerinde mebus olarak bulunmuştur. Birkaç benzer örnek dışındaki ulema OMM kökenlilerden 20’sinin TBMM deneyimi ise bir dönemle sınırlı kalmıştır. Zaten bunlardan 10’u da son OMM’den I. TBMM’ye doğrudan geçenlerden oluşmaktadır.

MEKTEPLİLİK VE MEDRESELİLİK

OMM kökenliler arasında bürokrat ve meslek sahiplerinin ağırlığı bunların çoğunun yüksek öğrenim görmüş olduğu bilgisini de içerir. Ancak geleneksel seçkinlerden eşraf ve ulemanın OMM kökenliler arasındaki varlığı, medreseli, ilk ve orta düzeyde öğrenim seviyesinde olanların da Tablo 14’e yansımaya yol açmıştır.

Daha önce değinilen nedenlerden dolayı OMM’de, yüksek düzeyde öğrenim gören mebusların oranı İttihatçıların istediği miktarlarda olamamıştır. OMM’de mebusluk yapanlardan %

42'sinin öğrenim durumu bilinmektedir. Öğrenim durumu bilenlerden % 43'ü yüksek, 17'si orta, 6'sı lise düzeyinde, 7'si de özel öğrenim görmüştür. Buna karşılık medrese öğrenimi görenlerin ortalaması % 28'dir. Bu rakamlar mektepli-medreseli çatışmasının OMM'ye yansıdığını ve İttihatçıların medreselileri her dönem azaltmakla beraber durumu tam anlamıyla mekteplilerin lehine çeviremediğini göstermektedir. Oysa yüksek öğrenimlilerin % 42 olduğu I. TBMM'den sonra CHP'nin tek başına, mutlak çoğunlukla iktidar olduğu II-VIII. TBMM'lerde yüksek öğrenimlilerin genel ortalaması % 73'tür.

Tablo 14. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Öğrenim Durumları¹⁰⁷

Öğrenim Durumu	Mebus Sayısı
Mülkiye	31
Harbiye	20
Bahriye	3
Askerî Tıbbiye	5
Mülki Tıbbiye	2
Yüksek Öğretmen Okulu	4
Ziraat Yüksekokulu	2
Hukuk	28
İktisat	1
Edebiyat	1
Pedagoji	1
Mühendislik	4
Sultanî	2
İdadi	10
Rüştiye	17
İptidai	1
Medrese, Hukuk	4
Rüştiye, Medrese	6
Medrese-Hukuk	2
İlahiyat	1
Medrese	22
Özel	4
Bilinmeyen	2
Toplam	173

Diğer düzeydeki öğrenimlilerin oranı II. TBMM'den itibaren yüksek öğrenimlilerin lehine, istisnalar hariç genel bir düşüş göstermiştir ama ilk, orta, lise veya özel öğrenimlilerin oranları genel olarak düşmekle beraber hiçbirisi medreseliler kadar şanssız olmamıştır: Medreselilerin I. TBMM'de % 18 olan oranı en şiddetli düşüşü yaşadığı II. TBMM'de % 8 olmuş ve düşüşün devam ettiği sonraki dönemlerde doğal olarak oran % 1'lere kadar inmiştir.³⁰⁸ Bu sonuçlar mektepli-medreseli ikiliğinin Kemalistlerce kesin olarak çözüldüğünü göstermektedir. Fakat siyasi seçkinler arasındaki bölünmenin çözülmesi siyasi seçkinler-kitle ikiliğini ortadan kaldırmamıştır.³⁰⁹ Ekonomik yönden olduğu gibi eğitim bakımından da geri düzeyde bulunan ezici bir çoğunluk Cumhuriyet'in de karşı karşıya bulunduğu önemli bir sorundu. Bu sorunu çözecek olanların da yüksek öğrenimliler olacağı düşüncesi bütün az gelişmiş ülkelerde gözlemlenen bir durumdur. Dolayısıyla Cumhuriyet Döneminde bir kişinin siyasi seçkinler arasına katılabilmesinin temel ölçütü, yerel bağları kuvvetli değilse resmi veya entelektüel statüye sahip olmasıydı.³¹⁰

OMM kökenli mebuslar bu anlamda, muhalefet etmedikleri sürece TBMM'de kendilerine yer bulmakta zorlanmamışlardır. Çünkü bu mebusların % 60'ını oluşturan 102'si yüksek öğrenim görmüştür. Yüksek öğrenim görenlerin içerisinde iki hatta üç okul bitirenler, yurtdışında öğrenim görenler de vardır. Yüksek öğrenimliler arasında Mülkiyeliler çoğunluğu oluşturmaktadır. OMM'nin dört döneminde Mülkiyeli mebusların toplamı 61'dir ve bunlardan 31'i TBMM'de en az bir dönem bulunmuştur. OMM'deki Mülkiyeli sayısının tekrar tekrar seçilen bir mebusun her seçilişinde ayrı bir kişi olarak hesaplanarak elde edildiği düşünülürse TBMM'de de süreklilik gösteren Mülkiyelilerin oranının % 50'den fazla olma ihtimali vardır. Aynı şey diğer öğrenim grupları için de geçerlidir. Örneğin OMM'nin dört dönemindeki toplam Harbiyeli sayısı 36'dır ve bunların 20'si en az bir dönem olmak üzere TBMM'de de varlık göstermiştir. OMM

mebuslarından yalnızca 6'sı askeri tıp okumuştur ve 5'i TBMM'de de varlık göstermiştir. Ziraat veya öğretmenlik yüksekokullarında okuyan toplam 10 OMM mebusundan 6'sı, hukuk okuyan 57'sinden 32'si, mühendislik okuyan 10'undan 4'ü TBMM'de en az bir dönem olmak üzere bulunmuştur. Oysa ortaokul veya lise düzeyinde öğrenim gören 100 OMM mebusundan yalnızca 30'u, medreseli 109'undan 30'u, sadece özel öğrenim gören 31'inden 4'ü TBMM'de en az bir dönem olmak üzere süreklilik gösterebilmiştir.

TBMM'de tekrar seçilme şansı en yüksek olanlar yüksek öğrenim görenlerdir. 1920-1957 arası mebusları inceleyen Frey, yüksek öğrenim gören mebusların % 65'inin birden fazla dönem mebusluk yaptığını saptamıştır.³¹ Daha önce sınıfsal/mesleki durumlarıyla ilgili yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere OMM kökenliler arasında da TBMM'de tekrar seçilme açısından en şanslı grup yüksek öğrenimlilerdir. Ancak orta veya lise düzeyindekilerin de bu anlamda onlardan geri kalır yanı yoktur. Rüstiye, sultanî, idadî mezunu veya özel öğrenim görenlerin çoğunun toprak sahibi, tüccar veya bir şekilde bürokraside yer edinmiş kişilerden olması bunların da tekrar seçilme sıklığını açıklar. TBMM'de en çok bulunan dönem açısından medreseliler son sırada yer almaktadır.

YERELLİKLER

OMM kökenli mebuslarla ilgili buraya kadar sunulan bilgileri onların yerel bağlarıyla da desteklemek uygun olacaktır. OMM kökenlilerin çoğunluğu bugünkü Türkiye sınırlarında doğmuştur. Ancak aralarında bu sınırların dışında doğan 22 mebus da vardır. Bunların 13'ü Balkanlar'da, 3'ü Kafkasya'da, 2'si Arap eyaletlerinde, 3'ü Ege adalarında, 1'i de Kıbrıs'ta doğmuştur. Ayrıca, Türkiye sınırlarında doğmuş olmakla birlikte ailesi göç yoluyla buraya gelmiş 4 OMM kökenli de vardır. Bunlardan 3'ünün ailesi Kafkasya'dan, 1'inin de Balkanlardan Türkiye'ye gelip yerleşmiştir.

Türkiye sınırları dışında doğmuş olan mebuslar OMM kökenlilerin % 13'ünü oluşturmaktadır. Bu oran tüm TBMM üyeleri arasında Türkiye'de veya dışında doğmuş olanların rakamlarıyla benzerdir: 1920-1957 arası meclisleri inceleyen Frey, TBMM'deki tüm milletvekillerinin % 89'unun bugünkü Türkiye sınırlarında; diğerlerinin Balkanlar'da, Kafkasya'da veya Arap eyaletlerinde doğduğunu saptamıştır.³¹²

Türkiye'de doğanlar arasında, Tablo 15'te³¹³ görüleceği üzere Marmara, Akdeniz ve Ege doğumluların toplamda belirli bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Marmara-Ege-Akdeniz doğumlular arasında ise Marmaralı ve Egeliler ağırlıktadır. Marmaralıları arasında İstanbul doğumlular 19 kişi ile çoğunluktadır. Tek seçim çevresi bazında değerlendirildiğinde de en çok İstanbul doğumlu mebus vardır. Tek bölge bazında ise Orta Anadolu doğumlu mebuslar ön plandadır.

Tablo 15. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Doğum Yerleri³¹⁴

	Doğduğu Bölge	Mebus Sayısı
Türkiye Sınırlarında	Marmara-Ege-Akdeniz	58
	Karadeniz	27
	Orta Anadolu	37
	Doğu-Güneydoğu Anadolu	29
Türkiye Dışında	Balkanlar	13
	Kafkasya	3
	Arap Eyaletleri	2
	Ege-Akdeniz Adaları	4
Toplam		173

Tek parti dönemi TBMM'lerinde doğduğu yeri temsil etme anlamında yöresellik/lokalite oldukça düşük oranlardadır. I. TBMM'deki % 62'lik yöresellik oranı sonraki dönemlerde giderek düşmüş, 1935'teki mecliste % 34'e kadar gerilemiştir. Bu durum, mebusların merkezden belirlenmesinin ve bürokrasiden gelenlerin egemenliğinin sonucudur. Ancak İnönü'nün cumhurbaşkan-

lığı sırasında yöresellik tekrar artmaya başlamış, % 50'nin üstüne çıkmıştır. Doğduğu yer ile temsil ettiği yerin aynı olması ancak DP'nin Türk siyasal yaşamına katılmasıyla TBMM'nin ilk dönemine yakın oranları bulacak ve iktidara gelişiyle % 66'yla en tepe noktasına çıkacaktır.³⁵ Oysa OMM kökenliler, hem OMM'de hem de yöresellik oranlarının düştüğü tek parti dönemi TBMM'lerinde büyük ölçüde doğdukları yerleri temsil etmişlerdir. Ancak Marmara-Ege-Akdeniz doğumlu OMM kökenlilerin önemli bir kısmı doğdukları seçim çevrelerinden farklı yerleri temsil etmişlerdir. Bunlardan 36'sı OMM'de, doğdukları yerleri temsil ederken diğerleri Türkiye sınırlarındaki farklı bölgeleri ve dışında kalan çevreleri temsil etmişlerdir. Doğduğu yeri değil farklı seçim çevrelerini temsil eden OMM kökenlilerin neredeyse tamamı Ege veya Marmaralıdır. Seçim çevrelerinin tek tek değerlendirilmesi halinde doğduğu yerden farklı bir çevreyi temsil edenler arasında İstanbul doğumlu mebusların çoğunlukta oldukları görülür. Bu üç bölgede doğmuş olup da OMM'de, Türkiye sınırları dışında kalan yerleri temsil edenlerin de tamamı İstanbulludur. İstanbul doğumlulardan Cami (Baykut) Bey OMM'de iki dönem Fizan, Ali (Cenani) Bey iki dönem Halep, Fuat Hulusi (Demirelli) Bey bir dönem Trablusşam, Mehmet Emin (Yurdakul) Bey bir dönem Musul mebusluğu yapmışlardır. Bunların tamamı, doğal olarak ilk üç OMM'de temsil edilen çevrelerdi.

Türkiye sınırları dışında doğan 22 mebusun 12'si ilk mebusluk deneyimini son OMM'ye girerek yaşadığı için bunların Anadolu dışında bir yeri temsil olanakları zaten olmamıştır. İlk üç OMM'nin birinde veya birkaçında bulunan diğer 10 mebusun 4'ü OMM'de Türkiye sınırları dışındaki çevreleri; diğerleri, içindeki çevreleri temsil etmiştir.

Karadenizli, Orta ve Doğu-Güneydoğu Anadolu mebusların neredeyse tamamı OMM'de, doğdukları bölgelerin seçim çevrelerini temsil etmişlerdir. TBMM'de de Ege ve Marmaralı (en çok da İstanbullu) mebusların önemli bir kısmı doğum yerlerin-

den farklı bölgelerdeki çevreleri temsil etmişlerdir ve seçim çevreleri OMM'dekiyle büyük ölçüde aynı kalmıştır. OMM'de büyük oranda doğdukları yerleri temsil eden Karadenizli, Orta ve Doğu-Güneydoğu Anadolu mebusların seçim çevrelerinde TBMM'de de neredeyse hiç değişiklik olmamıştır. Gerçi son OMM'den I. TBMM'ye geçişlerde zaten böyle bir değişiklik söz konusu olamazdı ama sonraki dönemlerde de hem IV. OMM hem önceki Meşrutiyet meclislerinde bulunmuş olanlar için seçim çevrelerinin aynılığı sürmüştür.³¹⁶

Tablo 16. Meclis-i Mebusan Kökenlilerin Temsil Ettikleri Bölgeler³¹⁷

Temsil Ettiği Bölge	OMM'de	TBMM'de
Marmara-Ege-Akdeniz	45	49
Karadeniz	30	33
Orta Anadolu	55	53
Doğu-Güneydoğu Anadolu	35	38
Balkanlar	3	-
Arap Eyaletleri	5	-
Toplam	173	173

İHTİYAR “GENÇ TÜRKLER”

Yaşlılarda tutucu eğilimlerin gelişmesine karşılık, gençler çoğunlukla değişikliklerden yanadır. Konunun bireysel enerji ve uyum yeteneğiyle ilişkisinin yanında yaşlılar açısından yıllar boyu süren bir çabanın ürünlerini yitirme korkusu ile de bağlantısı vardır. Asıl önemli olan, kuşaksal tutum farklılıklarının siyasal davranışlara yansımasıdır.³¹⁸ Avrupa'da 19. yüzyılda feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketler “genç” adıyla anılıyordu. Örneğin 1831'de Mazzini tarafından kurulan ve İtalya'nın cumhuriyet yönetimi altında birleştirilmesini hedefleyen örgütün adı “Genç İtalya” idi. Aynı şekilde Osmanlı'nın meşrutiyete geçişini sağlamak isteyen Avrupa'daki Osmanlı aydınları da “Genç Osmanlılar”, “Jön Türkler” gibi isimlerle anılmıştır.³¹⁹

Osmanlının meşrutiyetle yönetilmesi için çabalayan kuşakların “genç”liği kurdukları meclislere de yansımıştı. Örneğin 1908’de açılan ilk OMM’de mebusların yaş ortalaması 33,33 gibi dinamik bir yapıdaydı. Ancak Jön Türkler Meşrutiyetin ilanıyla iktidar olmuşlar ve onlar da giderek muhafazakârlaşmaya, yaşlanmaya başlamışlardı. II. OMM’de 37,33 olan yaş ortalaması III.’de 45’e çıkmıştı.³²⁰ Bu durum mebusların yenilenme oranlarıyla ilgiliydi; Meşrutiyet meclislerinde görev yapan 758 mebustan 229’u birden fazla dönem görev yapmıştı.³²¹ Meclislerin yenilenme oranlarının azlığıyla ilgili bu artışın aksine, çoğu üyesi ilk kez seçilenlerden oluşan IV. OMM’de kısmi bir düşüşle yaş ortalaması 44,07’ye inmiştir. Meclisin yenilenmesine rağmen beklenenden daha az bir düşüşün gerçekleşmiş olması, Jön Türklerin yine kendilerinden olan ama kamuoyunda sivrilmemiş, yıpranmamış isimleri seçtirmeleriydi. Buna rağmen, Jön Türkler kuşağı Milli Mücadele Döneminde Saraya bağlı asker ve sivil bürokratlara oranla hâlâ genç idi. Örneğin Milli Mücadeleye katılan ve aralarında İttihatçıların da yer aldığı paşaların 1920 itibarıyla yaş ortalaması 40 iken İstanbul Hükümetine bağlı olanları 44’tü. Ankara’daki bakanların yaş ortalaması 39 iken İstanbul’dakilerin 56’ydı.³²² Fakat geçiş döneminin atlatılmasından sonra bu defa Cumhuriyet Döneminin siyasi seçkinleri yaşlanmaya başlamıştı. I. TBMM’de 43 olan yaş ortalaması gerçekleştirilen tasfiye nedeniyle II.’de 43,2’yi geçmemiş, fakat III.’de 46,2 olmuş ve diğer dönemlerde devam eden düzenli artışlarla VII.’de 54’ü bulmuştu. Frey, 1923-1946 arası II-VII. meclislerin yaklaşık % 60’ının değişmediğini açıklamaktadır.³²³ VIII.’de DP’nin zorlamasıyla yaşanan kısmi yenilenmeyle 52,8’e düşen yaş ortalaması bu partinin 1950’de başlayan iktidarıyla daha da inmeye devam etmiştir.³²⁴

Durum böyle olunca Meşrutiyetten Cumhuriyete süreklilik gösteren ve çoğunluğu “Jön Türkler”den olan OMM kökenliler de yaşlanmış, hatta TBMM’de en yaşlı grubu oluşturmuşlardır. 1908’de ilk kez mebus seçildiğinde 30 yaşında olan İttihatçı Yusuf

Kemal (Tengirşenk) Bey, TBMM'nin yaş ortalamasının en yüksek olduğu VII. Dönemde, yani dokuzuncu kez mebus seçildiği 1943'te 65 yaşına girmişti. I. OMM'ye seçildiğinde 38 yaşında olan İttihatçı Ali Mehmet Münir (Çağır) toplamda onuncu kez, CHP'den de yedinci kez mebus seçildiği 1946'da 76 yaşındaydı. DP'nin çoğunluğu elinde bulundurduğu ve yaş ortalamasının 47,8 olduğu 1950 meclisinde Meşrutiyetten bu yana sekizinci kez mebus olan CHP'li Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey 75 yaşındaydı ve meclisin en yaşlı üyesiydi.³²⁵ Tek tek örnekler dışında, genel bir bakış da OMM kökenli İttihatçı mebusların TBMM'de her zaman en yaşlı grubu oluşturduğunu gösterecektir: Örneğin TBMM'nin yaşlanmaya başladığı III. TBMM'deki İttihatçı OMM kökenlilerin yaş ortalaması 50,17 ile bu meclisin genel ortalamasının 4 yaş üstündedir. En yaşlı tek parti meclisi olan VII. Dönemde 54 olan genel yaş ortalaması bu meclisteki İttihatçı OMM kökenliler için 64,76'dır. DP'nin iktidara geldiği 1950'deki meclisin 47,8 genel yaş ortalamasına karşılık aynı dönemde seçilen 5 İttihatçı OMM kökenlinin ortalaması 69,4'tür.³²⁶

Meşrutiyetin genç ama Cumhuriyetin giderek yaşlanan siyasi seçkinlerinden OMM kökenlilerin siyasi yaşamları, sosyal arka planları vb. özellikleri buraya kadar özetlenmeye çalışıldı. Ancak bu genel bakışa sığdıramayan ayrıntılar da vardır. Bunlara da, OMM kökenlilerin tek tek tanıtılmaya çalışıldığı üçüncü bölümde yer verilmiştir.

MECLİS-İ MEBUSAN KÖKENLİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ÜYELERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ

Bu bölümde bütün OMM kökenli mebuslar hakkında kimlik, öğrenim durumu, mesleği, yasama meclislerinde bulunduğu dönem, seçim bölgesi gibi standart bilgilere yer verilmiştir. Milletvekillerinin ayrıntılı ve eşit özgeçmiş bilgisi yerine sınırlı kaynaklardan ulaşılabilen bilgilerden konuyla ilgili olanlar eklenmiştir. Milletvekillerinin siyasal tutumlarına ilişkin verilerin dışındaki bilgiler çoğunlukla özgeçmişlerinin bulunduğu eserlerden derlenmiştir. Milletvekillerinin Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine ait siyasal tutumlarının tespitinde yararlanılan eserler ikinci bölümde belirtildiği için yinelenmemiştir.

Üyelerin siyasal tutumlarına ilişkin buraya kadar kullanılanların dışında aşağıdaki kısaltmalardan yararlanılmıştır:

BĞM : OMM'lerde bağımsız veya siyasal tutumu bilinmeyen.

BĞM_I : Birinci TBMM'de bağımsız.

1) Abdullah Azmi (Torun) Efendi (1869-1937)
(OMM I, II, III Kütahya, IV Eskişehir; TBMM I, II Eskişehir)
Eskişehir'de doğdu. 1901'de İstanbul Fatih Medresesinden müderrislik icazeti aldı. Ayrıca İstanbul Hukuk Mektebi mezunu. Çeşitli mahkeme üyeliklerinde bulunmuştur.³²⁷ 11 Mayıs 1922-5 Kasım 1922 arası Şer'iye ve Evkaf vekilliği yapmıştır.³²⁸ İTC-BG-CHP.

2) Abdullah Faik (Çopuroğlu) Efendi (1857-1939)
(OMM I, II Adana; TBMM I Adana)
Adana'nın Karaisalı ilçesi Aşağı Yirikler köyünde doğdu. Medrese mezunu; müderris, müftü. Milli Mücadele Döne-

minde Adana'daki direniş hareketinde yer aldı ve burada kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığına seçildi.³²⁹ HİF-BĞMİ.

- 3) Abdurrahman Rahmi (Katoğlu) Bey (1878-1934)
(OMM III Sivas; TBMM II, III, IV Sivas)
Sivas'ta doğdu. Yüksek Öğretmen Okulu mezunu; öğretmen. Ayrıca çeşitli okullarda müdür yardımcılığı, müdürlük yaptı.³³⁰ BĞM-CHP (II. TBMM'de CHP'den istifa edip bağımsız kalmıştır; ama sonraki dönemlerde yine CHP'den seçilmiştir).³³¹
- 4) Abdülhak Adnan (Adıvar) Bey (1881-1955)
(OMM IV İstanbul; TBMM I, II, VIII İstanbul)
Gelibolu'da doğdu. Tıbbiye-i Mülkiye mezunu; doktor. Tıp Fakültesinde ders verdi. Mütareke Döneminin ünlü örgütlerinden Karakol Cemiyetinin kurucu ve idarecilerindendir.³³² I. TBMM Döneminde Yeşil Ordunun Genel Merkez üyeliğinde bulunmuş³³³, Halk Zümresi ve (resmi) Türkiye Komünist Fırkasında yer almıştır.³³⁴ Aynı dönemde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye vekilliği yapmıştır.³³⁵ Kurucuları arasında yer aldığı TCF'nin kapatılmasından sonra 30 Ocak 1926'da mebusluktan çekilerek İngiltere'ye gitmiş, İzmir Suikastı girişiminde rolü olduğu gerekçesiyle Ankara İstiklal Mahkemesince giyabi olarak yargılanmıştır. Beraatına karar verilmesine rağmen 1939'a kadar yurda dönmemiştir.³³⁶ İTC-BG-CHP-TCF (İkinci Başkanı)-CHP.
- 5) Ağaoğlu Ahmet (Ağaoğlu) Bey (1869-1939)
(OMM III Karahisar-ı Sahip/Afyon; TBMM II, III Kars)
Karabağ Şuşa şehrinde doğdu; ailesinin bir Türkmen aşireti olduğu, Erzurum'dan Kafkasya'ya göç ettiği bilinmektedir. Paris Hukuk Fakültesi ve College de France tarih mezunu; profesör, yazar. Türkçülük akımının önde gelen temsilcilerindendir. Mütareke Döneminde Malta'ya sürülen isimler-

den biri olup 1921'de Ankara'ya dönmüştür. Cumhuriyet Döneminde *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını da yapan Ağaoğlu, SCF'nin kurucu ve idarecilerindendir. Parti kapatıldıktan sonra, çoğu üyesinin aksine CHP'ye dönmeyerek muhalefetini sürdürmüş, Dar'ül-fünûn Hukuk profesörlüğüne atanmıştır. 1933 üniversite reformuyla kadro dışı bırakılmış, vefatına dek yazar olarak çalışmalarını yürütmüştür.³³⁷ Çocuklarından Tezer Taşkiran önce CHP'den daha sonra bağımsız olarak VII. Dönem Kastamonu, VIII. ve IX. Dönem Kars mebusluğu yapmıştır.³³⁸ Bir diğer çocuğu Samet Ağaoğlu IX, X ve XI. Dönemde DP'den Manisa mebusu seçilmiştir.³³⁹ İTC-CHP-SCF (İdare Heyeti Üyesi).

- 6) Ahmet Ferit (Tek) Bey (1877-1971)
(OMM I Kütahya, IV İstanbul; TBMM I İstanbul, II Kütahya) Bursa'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu. II. Abdülhamit Döneminde uğradığı soruşturmalar nedeniyle kaçtığı Paris'te Siyasal Bilgiler Okulunu da bitirmiş, askerlik görevinin dışında gazetecilik ve elçilik yapmıştır.³⁴⁰ I. OMM'de İTC'den ayrılarak Hizb-i Terakkinin kurucuları arasında yer almış ve Milli Meşrutiyet Fırkasını kurmuştur. 21 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa Kabinesinde Nafia nazırı olmuştur. 17 Temmuz 1920-16 Mayıs 1921'de Maliye vekilliği yapmış, İsmet İnönü'nün ilk Cumhuriyet kabinesinde ve 6 Mart 1924'teki ikinci kabinesinde Dahiliye vekili olarak atanmış³⁴¹ 1925'ten 1943'e kadar sırasıyla Londra, Varşova, Tokyo büyükelçilikleri görevinde bulunmuştur.³⁴² İTC-Millî Meşrutiyet Fırkası-BG-CHP.
- 7) Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey (1888-1966)
(OMM IV Kayseri; TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII Kayseri) Kayseri'nin Kocasinan ilçesinde doğdu. Mülkiye mezunu; kaymakam. Kayseri delegesi olarak Sivas Kongresine katılmış, Kayseri'ye döndükten sonra burada arkadaşlarıyla bir-

likte Müdafaa-i Hukuk örgütünü kurmuştur.³⁴³ BĞM-BG-CHP.

- 8) Ahmet İffet (Mercimekoğlu) Bey (1885-1960)
(OMM IV Ertuğrul/Bilecik; TBMM II Ertuğrul/Bilecik)
Bilecik'te doğdu. Özel öğrenim gördü; toprak sahibi, tüccar. Milli Mücadele Döneminde Bilecik'teki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinde yer almıştır. Ermeni Tehciri sırasında meydana gelen olaylarda sorumluluğu olduğu iddiasıyla Bursa'da kurulan Tehcir Divan-ı Harbine verilmiş ve yirmi beş gün süren sorgulamasından sonra serbest bırakılmıştır.³⁴⁴ İTC-CHP.
- 9) Ahmet Muhittin (Birgen) Bey (1885-1951)
(OMM III Çorum; TBMM VI Mardin)
İstanbul'da doğdu. Dar'ül-Fünûn Edebiyat Fakültesi mezunu; öğretmen, gazeteci-yazar.³⁴⁵ Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1908'de kendisini aldığı *Tanin* gazetesinin 1914'ten 1919'a kadar başyazarlığını yapmış, öte yandan *Halka Doğru* dergisinde kooperatifçiliği savunan makaleleri yayınlanmıştır. Mütareke Döneminde İttihatçıların tutuklanmaya başlaması üzerine İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. TBMM'de "Halkçılık" tartışmalarının yoğunlaştığı Eylül-Ekim 1920'de *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde "Meslekî Temsil"i savunan yazılar da yazmıştır. 1920-1921 arası da *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını yapmış olan Muhittin Birgen, aynı sırada yürüttüğü Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü görevinden 1921'de istifa ederek, tanıdıklarına ait bir firmanın işlerini takip etmek üzere Tiflis'e gitmiş, oradan, 1922'de Azerbaycan'a geçerek buradaki eğitim reformuna müşavir olarak katkıda bulunmuştur. 1924'te yurda döndüğünde öğretmenlik mesleğine ve çıkardığı *Meslek* dergisi, *Halk* gazetesiyile yayıncılık, yazarlık hayatına devam etmiştir. 1926'da İzmir'e giderek İncir Müstahsilleri Kooperatifi Müdürlüğü,

Milli Aydın Bankasının Yönetim Kurulu başkanlığını yapmıştır (1926-1934). Bu görevleri sırasında *Türk Kooperatifçisi* adıyla bir dergi yayınlamıştır (1930-1933). 1934'te bu görevlerden ayrılarak *Son Posta* gazetesinde başyazarlığa başladı. 1939'da seçildiği Mardin mebusluğundan, üst üste devamsızlığı ve encümen toplantılarına katılmaması nedeniyle 1941'de düşürüldü.³⁴⁶ İTC-CHP.

- 10) Ahmet Muhtar Bey (1870-1934)
(OMM IV İstanbul; TBMM I, II İstanbul, IV Kastamonu)
Çanakale'de doğdu. Mülkiye mezunu; elçi.³⁴⁷ BĞM-BG-CHP.
- 11) Ahmet Muhtar (Çilli) Bey (1871-1958)
(OMM IV Trabzon; TBMM II Trabzon)
Rize'nin Pazar ilçesinin Sivrikale köyünde doğdu. Yüksek Mühendis Okulu mezunu; Nafia Nezareti Müsteşarı. Çeşitli demiryolu yapımı projelerinde mühendis, başmühendis olarak görevlendirilmiştir. 16 Ekim 1923'te Nafia vekilliğine seçildi. Cumhuriyetin ilanından sonra, 12 Kasım 1923'te aynı vekâletin başına getirildi ve 28 Ocak 1924'e kadar bu görevi yürüttü.³⁴⁸ 1926 İzmir Suikastı girişimi ile ilgili görülerek tutuklandı, Ankara İstiklâl Mahkemesince yapılan yargılamasında beraatına karar verildi.³⁴⁹ BĞM-CHP-TCF (Kurucu ve İdare Heyeti Üyesi).
- 12) Ahmet Münir (Erhan) Bey (1880-1958)
(OMM IV Bursa; TBMM III, VII, VIII Bursa)
Bursa'da doğdu. Mülkiye mezunu; mülkiye müfettişi. Çeşitli yurtdışı temsilciliklerinde başkâtip ve maslahatgüzar olarak da görev yapmıştır.³⁵⁰ BĞM-CHP.
- 13) Ahmet Remzi (Akgöztürk) Efendi (1871-1938)
(OMM IV-TBMM I Kayseri)
Kayseri'de doğdu. Medrese mezunu; müftü, müderris. Milli Mücadele Döneminde Kayseri'de Müdafaa-i Hukuk örgütünün kurulması çalışmalarına katılmıştır. Şeyhülislam Dürri-

zade Abdullah'ın fetvasına karşılık olarak Rıfat (Börekçi) Efendi'nin başkanlığındaki heyetin hazırladığı fetvaya imza atan isimlerden biridir. I. TBMM Döneminde Kayseri Müftülüğüne atandığı için mebusluğu sona ermiş, devrimler aleyhinde faaliyette bulunduğundan 1925'te Kayseri Müftülüğü görevinden de alınmıştır.³⁵¹ BĞM.

- 14) Ahmet (Alfred) Rüstem Bey (1862-1935)
(OMM IV-TBMM I Ankara)

Midilli'de doğdu. 1854'te Osmanlı hizmetine giren ve Sadetin Nihat Paşa adını alan Polonyalı Blinski'nin oğludur. Avusturya Lemberg Siyasal Bilgiler Okulu mezunu. 1882'de Osmanlı devlet hizmetine girerek çeşitli elçiliklerde kâtip, başkâtip ve müsteşar olarak görev yaptıktan sonra 1911'de Karadağ (Çetine) elçisi oldu. Balkan Savaşına gönüllü er olarak katıldı. 1914'te Washington elçiliğine atandı. Milli Mücadele Döneminde Sivas Kongresinde bulundu ve Heyet-i Temsiliye danışman üyeliğine seçildi. Ankara mebusluğundan 8 Eylül 1920'de istifa etti.³⁵² BĞM.

- 15) Ahmet Rıfat (Çalık'a) Bey (1885-1963)
(OMM II, IV Kayseri; TBMM I Kayseri)

Kayseri'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; savcı, avukat. 1914'ten sonra bir süre Kayseri belediye başkanlığı yaptı. 16 Ağustos 1922'de Adliye vekilliğine seçildi ve dönem sonuna kadar bu görevi yürüttü. I. TBMM'nin çalışmaları sona ermesi üzerine Kayseri'ye gelerek yeniden belediye başkanı oldu. 1927'de belediye başkanlığından ayrılarak avukatlık yaptı.³⁵³ İTC-İG (Kurucu Üye).

- 16) Ahmet Rüştü (Çolakoğlu) Bey (1869-1937)
(OMM III Kastamonu; TBMM I Kastamonu)

Kastamonu'nun İnebolu ilçesine bağlı Karacaköy'de doğdu. Hendese-i Mülkiye mezunu; mühendis, idareci. III. OMM'nin feshi üzerine 21 Aralık 1918'de İstanbul'dan ayrı-

larak memleketine dönmüş ve Milli Mücadeleye katılmıştır. I. TBMM'de Kastamonu mebusu iken önerilen Samsun Rejî Başmüdürlüğünü kabul etmesi üzerine mebusluktan istifasını bildirmiş, bu isteği 22 Kasım 1920 tarihli TBMM Genel Kurulunda kabul edilmiştir.³⁵⁴ İTC.

- 17) Ahmet Şükrü Bey (1875-1926)
(OMM III Kastamonu; TBMM II İzmit/Kocaeli)
Kastamonu'da doğdu. Yüksek Öğretmen Okulu mezunu; öğretmen, mutasarrıf. 1912'de Maarif nazırlığına atandı. Mütareke Döneminde Malta'ya sürülen isimlerden biridir.³⁵⁵ İzmir Suikastı girişimiyle ilgili görülerek Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılandı. 12 Temmuz 1926'da idam edildi.³⁵⁶ İTC-CHP-TCF (İdare Heyeti Üyesi).
- 18) Ali (Çetinkaya) Bey (1877-1949)
(OMM IV Karahisar-ı Sahip/Afyon; TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII Karahisar-ı Sahip/Afyon)
Afyon'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli yarbay. İTC'nin ünlü fedailerindendir. Milli Mücadele Döneminde Ege yöresindeki direnişin örgütlenmesinde rol aldı.³⁵⁷ Mütareke Dönemi örgütlerinden Karakol Cemiyetinin kurucu ve idarecilerindendir.³⁵⁸ IV. OMM'nin feshi üzerine Ankara'ya hareket etmek üzereyken İngilizlerce yakalanarak Malta'ya sürüldü.³⁵⁹ 25 Ekim 1921'de Ankara Hükümetinin girişimiyle serbest bırakılınca 14 Kasım'da Ankara'ya geldi ve TBMM Genel Kuruluna Karahisar-ı Sahip mebusu olarak takdim edildi. 7 Mart 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi başkanlığına seçilmiş,³⁶⁰ 16 Şubat 1934-3 Nisan 1939 arası Nafia vekilliği, 3 Nisan 1939-2 Kasım 1940 arası Muhabere ve Münakale vekilliği yapmıştır.³⁶¹ İTC-BG-CHP.
- 19) Ali Cenani Bey (1872-1934)
(OMM I, II Halep, III, IV Ayıntab/Gaziantep; TBMM I, II, III Ayıntab/Gaziantep)

İstanbul'da doğdu. Rüstiye mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; toprak sahibi. Mektepli İttihatçılarla Anadolu eşrafı arasındaki ilişkiyi kuranlardan biri olarak kabul edilmektedir.³⁶² Abdülhamit aleyhinde faaliyette bulunduğu gerekçesiyle Ağustos 1907'de yakalanarak dört ay tutuklu kaldı.³⁶³ Mütareke Döneminde de, Ermeni Tehciri sırasında meydana gelen olaylarda sorumluluğu olduğu iddiasıyla 30 Mayıs 1920'de İngilizlerce tutuklanmış, 13 Temmuz 1920'de Malta'ya sürülmüştür. 25 Ekim 1921'de serbest bırakılınca Ankara'ya gelmiş ve 14 Kasım 1921'de TBMM Genel Kuruluna Antep mebusu olarak takdim edilmiştir. II ve III. TBMM'de Ticaret vekilliği yapmıştır.³⁶⁴ Ailesi Cenani soyadını alan³⁶⁵ Ali Cenani'nin oğlu, IV. TBMM'de Gaziantep mebusluğu yapmıştır.³⁶⁶ İTC-BG-CHP.

- 20) Ali (Dikmen) Bey (1875-1959)
(OMM IV İzmit/Kocaeli; TBMM IV, V, VI, VII, VIII İzmit/Kocaeli)
Batum'da doğdu. İdadî mezunu; öğretmen, toprak sahibi.³⁶⁷ IV. TBMM'ye bağımsız seçilmiş, dönem içinde CHP'ye geçmiştir. BĞM-CHP.
- 21) Ali Fethi (Okyar) Bey (1881-1943)
(OMM II Manastır, III İstanbul; TBMM I, II İstanbul, III Gümüşhane, V, VI, VII Bolu)
Halen Yugoslavya sınırları içerisinde olan Pirlepe'de doğdu. Harp Akademisi mezunu; emekli kurmay yarbay, elçi. Kasım 1918'de, İTC'nin devamı sayılan örgütlerden Hürriyetperver Avam Fırkasını kurdu.³⁶⁸ 10 Mart 1919'da tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne hapsedildi. Ardından, 2 Haziran 1919'da Malta'ya sürüldü. 30 Mayıs 1921'de Ankara Hükümetinin girişimiyle (diğer 32 kişiyle birlikte) serbest bırakıldı ve 8 Ağustos 1921'de Ankara'ya geldi. 15 Ağustos'ta boş olan İstanbul mebusluğuna seçilerek TBMM'ye katıldı.³⁶⁹

Meşrutiyet Döneminde bakanlık yapmış olan Okyar, Cumhuriyet Döneminde de bakanlık, başbakanlık, TBMM başkanlığı, elçilik gibi görevlerde bulunmuştur.³⁷⁰ İTC-BG-CHP-SCF (Kurucu Genel Başkanı)-CHP.

- 22) Ali Fuat (Bucak) Bey (1876-1941)
(OMM IV Urfa/Şanlıurfa; TBMM II Urfa/Şanlıurfa)
Siverek'te doğdu. Rüştîye mezunu; toprak sahibi. Siverek Mahkemesi üyeliğinde bulunmuş, 1906'da Urfa belediye başkanlığına getirilmiştir.³⁷¹ BĞM-CHP.
- 23) Ali Haydar Bey (1876-1933)
(OMM III Konya; TBMM IV Konya)
Konya'da doğdu. Ziraat Yüksek Okulu mezunu; ziraat müdürü. Ailesi Aksoy soyadını almıştır.³⁷² İTC-IV. TBMM'de bağımsız.
- 24) Ali Mehmet Münir (Çağıl) Bey (1870-1954)
(OMM I, II, III Çorum; TBMM II, III, IV, V, VI, VII, VIII Çorum)
İskilip'te doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; mahkeme başkanı, avukat.³⁷³ İTC-CHP.
- 25) Ali Münif (Yeğenağa) Bey (1874-1951)
(OMM I Adana, III Halep; TBMM III Mersin, IV, V, VI, VII, VIII Adana/Seyhan)
Adana'da doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Mülkiyede okurken, Tıbbiyede kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyetinin taraftarlarına katılmış, Abdülhamit Döneminde İttihatçı faaliyetlerinden ötürü iki ay hapis yatmıştır. 1908'de Köprülü Kaymakamı iken Rumeli'de Meşrutiyetin ilanını isteyen ayaklanmalara katılmış, bu taleple Saraya ilk telgrafı çeken o olmuştur.³⁷⁴ 22 Ocak 1916'dan Ekim 1918'e kadar Talat Paşa Kabinesinde Nafia nazırı olarak bulundu. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından ve Meclis-i Mebusanın feshinden sonra İngilizlerce tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne kapatıldı, birkaç ay

sonra Malta'ya sürüldü.³⁷⁵ Yirmi üç ay sürgünde kaldıktan sonra Adana'ya dönerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığını yürüttü. Ekim 1922-Ekim 1925 tarihleri arasında Adana belediye başkanlığı yaptı. Oğlu Turgut Yeğenağa CHP'den XI. Dönem Adana mebusu seçilmiş³⁷⁶ ve 1981 Danışma Meclisi Adana üyeliğinde bulunmuştur. İTC-CHP-IV. TBMM'ye bağımsız seçilmiş, dönem içinde tekrar CHP'ye geçmiştir.

26) Ali Rıza (Ataışık) Efendi (1865-1942)

(OMM IV - TBMM I Silifke/İçel)

Antalya'nın İbradı ilçesinde doğdu. Medrese mezunu. Sırasıyla Mut Kadı Naipliği, Mahkeme Başkâtipliği, Hassa Kadılığı ve Mut belediye başkanlığı, Adana İl Genel Meclisi daimi encümen üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda tarım ve ticaretle uğraşmıştır. 31 Ocak 1920-20 Temmuz 1922 arasında Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliği yapmıştır. Parlamento yaşamı I. TBMM ile sona ermekle beraber Mu'ta CHP muteddi ve ilçe başkanı olarak politika yapmaya devam etmiştir.³⁷⁷ BĞM-BG (Gruba kayıtlı olmakla birlikte bağımsız hareket etmiştir)-CHP.

27) Ali Rıza Bey (1871-1926)

(OMM I, II, III, IV Kırşehir; TBMM II Kırşehir)

Nevşehir'in Avanos ilçesinde doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; hâkim, öğretmen. Ailesi Benliağa soyadını almıştır.³⁷⁸ İTC-CHP.

28) Ali Şefik (Bekman) Bey (1886-1968)

(OMM IV Trabzon; TBMM II, III Trabzon)

Trabzon'da doğdu. Mülkiye mezunu. Ayrıca Paris Siyasal Bilimler Okulunda maliye ve iktisat bölümlerini bitirmiştir. İlaşe Nezareti ve Maliye Nezaretinde (sonradan Maliye Vekaleti) çeşitli kademelerde görev yapmış; Mülkiye, Maliye Meslek Okulu ve Hukuk Fakültesinde ders vermiştir.³⁷⁹ BĞM-CHP.

- 29) Ali Şükrü Bey (1884-1923)
(OMM IV-TBMM I Trabzon)
Trabzon'un Şarlı bucağında (şimdiki Beşikdüzü ilçesinde) doğdu. Bahriye Mektebi mezunu; müstafi yüzbaşı. Meşrutiyet Döneminde İTC'ye muhalifliğiyle tanınmıştır. Mart 1923'te Köşk Muhafız Müfrezesi komutanlarından Topal Osman tarafından öldürülmüştür. Ailesi Doruker soyadını almıştır.³⁸⁰ HİF-İG.
- 30) Asım (Sirel) Bey (1876-1943)
(OMM III Amasya; TBMM I, III, IV, V Amasya)
Amasya'nın Merzifon ilçesinde doğdu. Askerî Tıbbiye mezunu; askeri tıp doktoru, inşaat müteahhiti, tüccar. III. OMM'nin feshi üzerine Amasya'ya dönerek buradaki Müdafaa-i Hukuk hareketine katıldı.³⁸¹ Kızlarından Ubeyde Elli XI. Dönemde CHP'den Ankara mebusu seçilmiştir.³⁸² İTC-BG-CHP.
- 31) Ataullah Bey (1865-1931)
(OMM IV Niğde; TBMM I, II, III Niğde)
Nevşehir'de doğdu. Mülkiye mezunu; mutasarrıf. 21 Nisan 1921'de seçildiği Dahiliye vekilliği görevini sağlık durumu nedeniyle istifa ettiği 30 Haziran 1921'e kadar sürdürmüştür. Ailesi Atay soyadını almıştır.³⁸³ BĞM-BG-CHP.
- 32) Atıf (Kamçıl) Bey (1882-1947)
(OMM I, II Biga/Kale-yi Sultaniye/Çanakkale, III Ankara; TBMM VI, VII Çanakkale)
Çanakkale'de doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli subay.³⁸⁴ Rumeli'de 3 Temmuz 1908'de isyan eden İttihatçı subaylardan Niyazi Bey'in hareketini bastırmakla görevli Arnavut Şemsi Paşa'yı öldürmüştür.³⁸⁵ İTC-CHP.
- 33) Avnizâde Talat (Özüdoğru) Bey (1880-1939)
(OMM II, III Canik/Samsun; TBMM II Canik/Samsun)
Samsun'da doğdu. Harbiye mezunu; binbaşı.³⁸⁶ İTC-CHP.

- 34) Bekir Sami Bey (1867-1933)
(OMM IV Amasya; TBMM I Amasya, II Tokat)
Kuzey Kafkasya'daki Osetya'da doğdu. Rus ordusunda general iken Türkiye'ye göç ederek Osmanlı Devletinin hizmetine giren Kunduh Musa Paşa'nın oğludur.³⁸⁷ Paris Siyasal Bilgiler Okulu mezunu; vali, diplomat. Çeşitli ülkelerde konsolosluk görevinin dışında Cebeligarbi ve Halep valiliklerinde bulundu. Millî Ahrar Fırkasının kurucularındandır.³⁸⁸ Erzurum Kongresine katılmadığı halde Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi³⁸⁹, Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısı üzerine Sivas Kongresine katıldı. I. TBMM Döneminde oluşturulan ilk İcra Vekilleri Heyetine 3 Mayıs 1920'de Hariciye vekili seçildi. Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderilen heyette yer almasının yanı sıra Şubat 1920'de Londra Konferansına katılan heyetin başkanlığını yaptı. Londra Konferansından sonra, 8 Mayıs 1921'de Hariciye vekilliğinden istifa etti.³⁹⁰ II. TBMM Döneminde kurulan TCF'ye katıldı. 17 Haziran 1926'da Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi ile ilgili görülerek tutuklandı ve İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesince yapılan yargılamasından sonra beraatına karar verildi.³⁹¹ Ailesi Kunduh soyadını almıştır. Millî Ahrar Fırkası-BG-CHP-TCF.
- 35) Bekir Sıtkı (Ocak) Bey (1881-1936)
(OMM IV-TBMM I Siverek)
Diyarbakır'da doğdu. Medrese mezunu, ayrıca özel öğrenim görmüştür; müderris, nakibüleşraf.³⁹² İTC-BG.
- 36) Cami (Baykut) Bey (1877-1949)
(OMM I, II Fizan, IV Aydın; TBMM I Aydın)
İstanbul'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; yüzbaşı. Harbiyeden mezun olduğu 1897'de Trablusgarp Fırkası emrine verildi. Burada İTC'nin Trablusgarp teşkilatını kurdu. İTC'nin sol kanadını oluşturan Hizb-i Terakkinin ve Millî

Meşrutiyet Fırkasının kurucularındandır. Milli Mücadele Döneminde İzmir Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde çalıştı ve Redd-i İlhak Cemiyetinin kurulmasında etkili oldu. Sulh ve Selamet ve Millî Ahrar Fırkalarının da kurucuları arasında yer aldı. Millî Ahrar Fırkasının Genel Sekreteri olarak 26 Mayıs 1919'daki Saltanat Şurasına katıldı. 1920'de açılan son OMM'de Felah-ı Vatan Grubunun başkanlığına getirildi. I. TBMM'de Aydın mebusu iken 4 Eylül 1920'de mebusluk hakkı korunarak Ankara Hükümetinin Roma Temsilciliğine atandı. 26 Aralık 1921'de bu göreve Erzurum mebusu Celalettin Arif Bey'in atanması üzerine geri çağırılmasına rağmen meclisteki görevine dönmemiş, bu nedenle 21 Ekim 1922 tarihli TBMM Genel Kurul Toplantısında müstafi sayılmıştır.³⁹³ İTC-BĞM-Millî Meşrutiyet Fırkası-Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası-Millî Ahrar Fırkası-BG.

- 37) Cavit Paşa (1871-1932)
(OMM IV Canik/Samsun; TBMM II Canik/Samsun)
Samsun'un Çarşamba ilçesinde doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli tümgeneral.³⁹⁴ BĞM-CHP.
- 38) Celalettin Arif Bey (1875-1930)
(OMM IV-TBMM I Erzurum)
İstanbul'da doğdu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın başkâtipliğini yapan hâkim Mehmet Arif Bey'in oğludur. Paris Hukuk Fakültesi ve Paris Siyasal Bilimler Okulu mezunu; avukat, öğretim üyesi, profesör. İTC karşıtı Millî Ahrar Fırkasının kurucularındandır. 1914'te İstanbul Barosu başkanlığına seçilmiştir. Mondros Mütarekesinden sonra Sıkıyönetim Mahkemesine verilen kabine üyelerinin savunmalarını üstlendi. 26 Mayıs 1919'da Padişah Vahdettin'in başkanlığında toplanan Saltanat Şurasına baro temsilcisi olarak katıldı. Son OMM'de Felah-ı Vatan Grubunun başkanlığına, 4 Mart 1920'de de OMM başkanlığına, I. TBMM'de, yeni oluşturu-

lan bir makam olan TBMM ikinci başkanlığına seçilmiştir. 3 Mayıs 1920'de Adliye vekilliğine getirilmiş ve 24 Ocak 1921'e kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁹⁵ 26 Aralık 1921'de Roma Temsilciliğine atanmış, 27 Haziran 1923'te bu görevden ayrılmasına rağmen yurda dönmemiştir.³⁹⁶ Millî Ahrar Fırkası-BĞMı (I. TBMM'nin bağımsızlarındandır; ama İkinci Grubu desteklemiştir).

- 39) Celal Nuri (İleri) Bey (1882-1938)
(OMM IV Gelibolu; TBMM I, II Gelibolu, III, IV Tekirdağ)
Çanakkale'nin Gelibolu ilçesinde doğdu. II. Meşrutiyet Ayan Meclisi üyesi Mustafa Nuri Bey'in oğludur. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu olup bu alanda doktora da yapmıştır; gazeteci-yazar. Mütarekeden sonra Damat Ferit'in iktidara gelmesiyle bir süre sınır dışı edildi. Yurda döndükten sonra 27 Mart 1920'de, aralarında Süleyman Nazif, Ebuzziya Velid ve Ahmet Emin Bey gibi gazetecilerin de yer aldığı beş kişi ile birlikte Malta'ya sürüldü. Ankara Hükümetinin girişimleri sonucunda serbest bırakılan elli dokuz kişilik grup arasında 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya vardı ve 26 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Gelibolu mebusu olarak takdim edildi.³⁹⁷ İTC-BG-CHP.

- 40) Cemal (Mersinli) Paşa (1875-1941)
(OMM IV Isparta; TBMM I Isparta, VI İçel)
Mersin'de doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli tümgeneral. 2 Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesinde Harbiye nazırlığı yaptı. 15 Mart 1920'de İngilizler tarafından tutuklanarak asker ve sivil tanınmış yüz elli kişi arasında 18 Mart'ta Malta'ya sürüldü. 25 Ekim 1921'de iki gemi ile Malta'dan gönderilen sürgünler arasında 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya geldi. 29 Aralık 1921'de TBMM Genel Kuruluna Isparta mebusu olarak takdim edildi. 1926'da Atatürk'e yönelik suikast girişimi ile ilgili görülerek İzmir'de Ankara İstik-

lâl Mahkemesince yargılandı, 13 Temmuz 1926'da beraat etti.³⁹⁸ İTC-İG-CHP.

- 41) Çayırılızâde Mustafa Hilmi Efendi (1867-1929)
(OMM III, IV Ankara; TBMM I, II Ankara)
Ankara Beypazarı'nda doğdu. Özel öğrenim görmüştür. Tüccar, toprak sahibi. Ailesi Çayırlioğlu soyadını almıştır.³⁹⁹ BĞM-BG-CHP.
- 42) Çelebizâde Mehmed Seyyid Bey (1866-1925)
(OMM I, II, III İzmir; TBMM II İzmir)
İzmir'de doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; avukat, profesör. II. TBMM Döneminde Adliye vekilliği yapmıştır. Müderrisliğe devam etmek isteği nedeniyle Nisan 1924'te mebusluk-tan istifa etmiştir.⁴⁰⁰ İTC-CHP.
- 43) Emin (Geveci) Bey (1889-1934)
(OMM IV Canik/Samsun; TBMM I, IV Canik/Samsun)
Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; avukat, savcı. Milli Mücadele Döneminde Samsun'da Müdafaa-i Hukuk örgütünü kurarak başkanlığını üstlendi. I. TBMM Döneminde 22 Eylül 1920'de Sivas, 3 Ağustos 1921'de Samsun İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. 25 Kasım 1922'de, mebus seçilebilmek için Türkiye'nin o günkü sınırları halkından olmak veya bir seçim çevresinde en az beş sene oturmuş olmak koşulunu öngören kanun önerisini Erzurum mebusu Süleyman Necati (Güneri) Bey ve Mersin mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey ile birlikte Meclis Başkanlığına verdi. Ancak önerge anayasa komisyonunca dikkate alınmadı.⁴⁰¹ BĞM-İG (Kurucu Üye)-CHP.
- 44) Esperzâde Mustafa Saffet Efendi (1866-1929)
(OMM II, III Mamuret-el-aziz/Elazığ; TBMM II, III Mamuret-el-aziz/Elazığ)
Harput'ta doğdu. Öğretmen, mektupçu.⁴⁰² İTC-CHP.

- 45) Fazıl Berki (Tümtürk) Bey (1881-1940)
(OMM III Kângırı/Çankırı; TBMM III Malatya)
Kastamonu'nun Daday ilçesine bağlı Karaköy'de doğdu. Askerî Tıbbiye mezunu; askeri doktor. Ayrıca OMM'deki mebusluğu sırasında Hukuk Mektebine devam ederek 1919'da diplomasını aldı. 1918'de OMM'nin feshinden sonra Damat Ferit Paşa Hükümetince yakalanarak dört ay süre ile Bekiraga Bölüğüne kapatıldı. Daha sonra Malta'ya sürüldü.⁴⁰³ İki buçuk yıla yakın Malta sürgünlüğünden sonra döndüğü memleketi Kastamonu'da dokuz ay belediye başkanlığı, on bir ay kadar da Adana Bölgesi CHP Mutemetliği ve Müfettişliğinde bulundu.⁴⁰⁴ İTC-CHP.
- 46) Fuat Hulusi (Demirelli) Bey (1876-1955)
(OMM I Trablusşam, III Antalya; TBMM VIII, IX İstanbul)
İstanbul'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; savcı, Yargıtay daire başkanı.⁴⁰⁵ IX. Dönemde DP grup başkanvekilliği görevinde bulunmuştur. İTC-DP.
- 47) Galip Bahtiyar (Göker) Bey (1881-1945)
(OMM IV Edirne; TBMM VI, VII İstanbul)
İstanbul'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; yönetici; İstanbul İl Genel Meclisi Üyesi, Ticaret ve Sanayi Odası Müdürü.⁴⁰⁶ İTC'nin devamı olan Teceddüt Fırkasının kurucu ve idarecilerindendir.⁴⁰⁷ İTC-CHP.
- 48) Hacı Ahmet Mahir Efendi (1860-1925)
(OMM I, II, III Kastamonu; TBMM II Kastamonu)
Kastamonu'da doğdu. Medrese mezunu; istinaf mahkemesi üyesi, savcı vekili, mahkeme başkanı.⁴⁰⁸ İTC-CHP.
- 49) Hacı Atıf Efendi (1858-1926)
(OMM IV-TBMM I Ankara)
Ankara'da doğdu. Medrese mezunu; müftü, müderris, Şer'îye Mahkemesinde hâkim. Ankara Müftülüğüne atan-

ması sebebiyle mebusluktan istifası 28 Mart 1923'te TBMM Genel Kurulunda kabul edilmiştir. Ailesi Taşpınar soyadını almıştır.⁴⁰⁹ BĞM-BG.

- 50) Hacı Bekir Efendi (1867-1927)
(OMM IV Konya; TBMM I, II, III Konya)
Konya'nın Akşehir ilçesinde doğdu. Rüştîye mezunu; tüccar. Ailesi Sümer soyadını almıştır.⁴¹⁰ İTC-BĞM1 (I. TBMM'nin bağımsızlarından olduğu halde bazen İkinci Grupla birlikte hareket etmiştir)-CHP.
- 51) Hacı İlyas Sami (Muş) Efendi (1879-1945)
(OMM I, II, III, IV Muş; TBMM I, II Muş, III Bitlis, V Artvin/Çoruh)
Muş'ta doğdu. Medrese mezunu; müderris. Damat Ferit Paşa'nın 4 Mart 1919'da iktidara gelmesinden sonra İngiliz Yüksek Komiserliğinin talimatı üzerine Ermeni Tehciri sırasındaki olaylarda sorumluluğu olduğu iddiasıyla tutuklandı ve Bekirağa Bölüğüne konuldu. Bir süre burada tutulduktan sonra ruh sağlığının bozulması nedeniyle serbest bırakıldı. İngilizlerin baskısı üzerine 7 Aralık 1919'da yine tutuklandı. Bu seferki tutukluluk hali dokuz ay sürdü; ardından 29 Ağustos 1920'de Malta'ya sürüldü.⁴¹¹ Bu arada 1919 seçimlerinde Muş mebusu seçilen Sami Efendi, 25 Ekim 1921'de, Ankara Hükümetinin girişimi ile serbest bırakılan elli dokuz kişi arasında 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya geldi. 30 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Muş mebusu olarak takdim edildi.⁴¹² İTC-BG-CHP.
- 52) Hacı Kâmil Efendi (1868-1933)
(OMM II, III Tokat; TBMM II Tokat)
Tokat'ın Zile ilçesinde doğdu. Medrese mezunu; müftü. III. OMM'nin feshi üzerine Tokat'a dönerek buradaki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinde görev almıştır.⁴¹³ BĞM-CHP.

- 53) Hacı Mehmet Emin (Yurdakul) Bey (1869-1944)
(OMM III Musul; TBMM II, III Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar, IV, V, VI Urfa/Şanlıurfa, VII İstanbul)
İstanbul'da doğdu. İdadî mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; vali, şair-yazar. Millî Türk Fırkasının ve Türk Ocağı derneğinin kurucularındandır. *Türk Yurdu* dergisinin sorumluluğunu da üstlenmiştir.⁴⁴ İTC-CHP-SCF-CHP.
- 54) Hacı Mehmet Tefvîk (Durlanık) Efendi (1871-1944)
(OMM I, II, IV Kângırı/Çankırı; TBMM I Kângırı/Çankırı)
Çankırı'da doğdu. 1896'da Fatih Medresesinden icazet aldı; müftü, müderris, çiftçi. II. Abdülhamit Döneminde yasak bir toplantı düzenlediği gerekçesiyle 15 Şubat 1907'de Fizan'a sürüldü. Fizan'dan Fransa'ya kaçtı. Paris'te bulunduğu sırada Meşrutiyetin ilan edildiğini öğrenmesi üzerine yurda döndü. I. TBMM Döneminde Konya İstiklâl Mahkemesi üyesi seçildi ve 18 Şubat 1921'e kadar bu görevi yürüttü.⁴⁵ BĞM-BG (Gruba kayıtlı olmakla beraber bağımsız hareket etmiştir).
- 55) Hacı Mustafa Efendi (1866-1931)
(OMM I, II, IV Ankara; TBMM I Ankara)
Ankara'nın Bala ilçesine bağlı bir köyde doğdu. Konya Medresesi mezunu, müderris. Cumhuriyet Döneminde medreselerin kaldırılması üzerine 14 Eylül 1925'te Ankara Vaizliğine getirilmiştir. 16 Aralık 1926'da getirildiği Diyanet İşleri Müşavere Heyeti Azalığı görevini vefatına dek sürdürmüştür. Ailesi Beynamlı soyadını almıştır.⁴⁶ İTC-BG (sonradan gruptan istifa ederek bağımsız kalmıştır).
- 56) Hacı Süleyman Efendi (1855-1923)
(OMM I Aydın; TBMM I İzmir)
Aydın'ın Nazilli ilçesinde doğdu. Medrese mezunu; müderris. Dini giysilerin bir düzene sokulması, tekkelerin kapatılması, okullarda teknik öğretime yer verilmesi gibi laik öne-

rileri vardır. Bu önerilerini I. OMM’de, padişahın veraset yerine hanedan arasından seçimle saptanması hakkında verdiği önergeyle radikal boyutlara taşımıştır. Milli Mücadele Döneminde Demirci Mehmet Efe’nin dağdan inmesinde ve Milli Mücadeleye katılmasında önemli bir payı olmasının yanında 6 Ağustos 1919’da Nazilli Kongresinin toplanmasını ve Müdafaa-i Hukuk örgütünün kurulmasını sağlamış, Sivas Kongresine katılmıştır. I. TBMM’de İzmir mebusu olarak bulunurken erkek çocuklarının yanında kız çocuklarının da eğitilmesinin zorunluluğunu savunmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın ısrarlarına rağmen 1923 seçimlerinde adaylığını koymamıştır. Ailesi Bilgen soyadını almıştır.⁴¹⁷ BĞM-BĞMı.

- 57) Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey (1881-1965)
(OMM IV Karesi/Balıkesir; TBMM I Karesi/Balıkesir, II, III Giresun, IV, V, VI, VII, VIII Karesi/Balıkesir)
Uşak’ta doğdu. Mülkiye mezunu; polis müdürü, vali. Ege’de Yunan işgaline karşı örgütlenme faaliyetlerine girişmiş, I. TBMM Döneminde Konya ve El-Cezire İstiklâl Mahkemelelerinin başkanlıklarına seçilmiştir. 7 Mart 1925’te Şark İstiklâl Mahkemesi başkanlığına seçilmişse de 10 Mart’ta istifa etmiştir. 16 Kasım 1925’te yeniden bu mahkemenin başkanlığına getirildi ancak 20 Kasım 1926’da istifa ederek görevden ayrıldı.⁴¹⁸ İTC-BG-CHP.
- 58) Hafız Emin (İnankor) Efendi (1876-1944)
(OMM II, III İçel/Silifke; TBMM II, III, IV, V, VI, VII İçel) Silifke’de doğdu. Medrese mezunu. 1903-1909 tarihinde Silifke belediye başkanlığı, 1909-1910. arası Adana İl Genel Meclisi üyeliği, 1910-1911 arası İçel Maarif müfettişliği yapmıştır. 1920-1923 yılları arasında Silifke Müdafaa-i Hukuk ve Kızılay cemiyetlerinin başkanlığında bulunmuştur.⁴¹⁹ İTC-CHP.

- 59) Hafız Mehmet Bey (1874-1926)
(OMM II, III Trabzon; TBMM I Trabzon)
Trabzon'un Sürmene ilçesinde doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; hâkim, avukat. 1-8 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayına Cevat Dursunoğlu ve Süleyman Necati ile birlikte Anadolu delegesi olarak katıldı. 3 Şubat 1921'de seçildiği Adliye vekilliği görevinden 16 Şubat'ta çekildi, 7 Mart 1921'de seçildiği Dahiliye vekilliği görevi ise bir hafta sürdü.⁴²⁰ 1926'da Atatürk'e suikast girişimi ile ilgili görölerek tutuklandı ve Ankara İstiklâl Mahkemesince İzmir'de yapılan yargılamasında suçu sabit görölerek 12 Temmuz 1926'da idam edildi.⁴²¹ Ailesi Engin soyadını almıştır.⁴²² İTC-BG (sonra Birinci Gruptan istifa edip bağımsız kalmakla beraber İkinci Grupla hareket ettiği de olmuştur).
- 60) Hakkı (Ugan) Bey (1880-1943)
(OMM IV Van; TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII Van)
Van'da doğdu. İdadî mezunu; memur, idareci.⁴²³ BĞM-BG-CHP.
- 61) Halet (Sağiroğlu) Bey (1890-1951)
(OMM II, III Erzincan; TBMM II Erzurum, VII Malatya)
Erzincan'ın Kemah ilçesinde doğdu. Rüştîye mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; toprak sahibi, mutasarrıf.⁴²⁴ İTC-CHP-TCF-CHP.
- 62) Halil Hulki (Aydın) Efendi (1869-1940)
(OMM IV Siirt; TBMM I, II, III, IV, V, VI Siirt)
Siirt'te doğdu. Medrese mezunu; müftü, müderris, Bidayet Mahkemesi Üyesi. Sivas Kongresinden sonra Milli Mücadeleye katılmış, Siirt'te Müdafaa-i Hukuk teşkilatını kurmuştur.⁴²⁵ İTC-BG-CHP.
- 63) Halil Kâzım (Hüsnü) Bey (1883-1934)
(OMM IV Konya; TBMM I, II, III, IV Konya)

Konya'nın Karataş ilçesinde doğdu. İdadî mezunu; memur, tüccar.⁴²⁶ İTC-BG-CHP.

- 64) Halil (Menteşe) Bey (1874-1948)
(OMM I, II, III Mentеше/Muğla; TBMM IV, V, VI, VII, İzmir)
Muğla'nın Milas ilçesinde doğdu. Paris Hukuk Fakültesi mezunu; toprak sahibi. Paris'te öğrenimini sürdürürken Ahmet Rıza Bey'in Abdülhamit karşıtı hareketine katıldı. İkinci Meşrutiyet Döneminde, İbrahim Hakkı Paşa Kabinesinde görevini sürdüren Talat Bey'in çekilmesi üzerine 19 Şubat 1911'de Dahiliye nazırı oldu. Trablusgarp Savaşı nedeniyle kabinenin istifası üzerine nazırlık görevi sona erdi. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesinden sonra kurulan Sait Halim Paşa Kabinesinde Devlet Şûrası başkanlığına, 24 Ekim 1915'te Hariciye nazırlığına, 4 Şubat 1917'de kurulan Talat Paşa Kabinesinde ise Adliye nazırlığına getirildi. II. ve III. Dönem OMM'de Meclis başkanı seçilmiştir. 10 Mart 1919'da, İTC'nin önde gelen ve kabinede yer almış yirmi kadar ismiyle birlikte tutuklanarak Damat Ferit Paşa Hükümetince Bekirağa Bölüğüne hapsedildi. 28 Nisan 1919'da Örfi Divan-ı Harpte başlanan yargılamalarında diğer nazırlarla birlikte Ermeni soykırımı iddialarıyla suçlandı. Ancak yargılamalar bitmeden Halil Mentеше, 28 Mayıs 1919'da, tutuklulardan altmış yedi kişi ile birlikte Bekirağa Bölüğünden alınarak Malta'ya sürülmüştür. Ankara Hükümetinin girişimi ile 30 Nisan 1921'de, diğer otuz iki Malta sürgünü ile beraber serbest bırakılmıştır. II. TBMM Dönemindeki ara seçimde TCF'nin İzmir adayı olarak yeniden politikaya girmişse de bu partinin kapatılması nedeniyle seçilememiştir.⁴²⁷ İTC-TCF-CHP (IV ve V. Dönemde CHP tarafından desteklenerek bağımsız seçilmiştir).
- 65) Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey (1886-1966)
(OMM IV Antalya; TBMM I Antalya, II, III İstanbul, VII

İçel, VIII İstanbul, IX Manisa, X İstanbul)
İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanisi mezunu; şair, yazar, profesör, elçi. Tanzimat Döneminin tanınmış simalarından ve ilk Maarif nazırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın torunu, Evkaf, Maliye, Ticaret ve Maarif nazırlıkları yapmış olan Abdullatif Paşa'nın oğlu ve Sami Paşazâde Sezaî Bey'in yeğenidir.⁴²⁸ Uzun yıllar Türk Ocağının başkanlığında bulunmuş, I. TBMM'de, 14 Aralık 1920'de Maarif vekili seçilmiştir. II. TBMM'de, İsmet Paşa Kabinesinde, 4 Mart 1925-19 Aralık 1925 tarihlerinde aynı bakanlıkta bulunmuş,⁴²⁹ 1931-1944 yılları arasında Bükreş elçiliği yapmıştır.⁴³⁰ İTC-BG-CHP (IX. ve X. Dönemde DP listesinde bağımsız seçildi).

66) Hasan Fehmi Bey (1873-1922)

(OMM IV-TBMM I Bursa)

Denizli'nin Babadağ bucağında doğdu. İstanbul Hukuk Fakültesi mezunu; savcı, mahkeme başkanı. 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunuyla TBMM üyeliği ve memuriyetin aynı anda bir kişi üzerinde bulunması yasaklanınca 3 Ekim 1920'de Temyiz Mahkemesi birinci başkanlığını tercih ederek mebusluktan istifa etmiştir.⁴³¹ BĞM.

67) Hasan Fehmi Efendi (1875-1933)

(OMM I, II, III Sinop; TBMM II, III, IV Kastamonu)

Acara'da doğdu. 93 Harbinden sonra ailesi ile beraber Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmiştir. Medrese öğrenimi görmüştür. Ayrıca Hukuk Mektebi mezunu; avukat, profesör. İstanbul'un işgali üzerine tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür.⁴³² Ailesi Tümerkan soyadını alan Hasan Fehmi Efendi'nin oğlu Dr. Muhittin Tümerkan, IX. ve X. TBMM'ye CHP'den Sinop mebusu seçilmiştir.⁴³³ İTC-CHP.

68) Hasan Fehmi (Ataç) Bey (1879-1961)

(OMM II, III Gümüşhane; TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII Gümüşhane) Gümüşhane'de doğdu. İlk ve orta öğreni-

mini özel olarak tamamladıktan sonra İktisat ve Maliye öğrenimi gördü; iktisatçı, çiftçi.⁴³⁴ I. TBMM’de Maliye vekilliği, II.’de Maliye ve Ziraat vekillikleri görevlerinde bulunmuştur.⁴³⁵ İTC-BG-CHP.

69) Hasan Hayri Bey (1881-1925)

(OMM IV-TBMM I Dersim/Tunceli)

Tunceli’nin Hozat ilçesine bağlı Akpınar köyünde doğdu. Harbiye Mektebi Aşiret Sınıfı mezunu; süvari binbaşı, aşiret reisi. Şeyh Sait Ayaklanmasına katıldığı gerekçesiyle Şark İstiklâl Mahkemesince yargılanmış, 23 Kasım 1925’te idam edilmiştir.⁴³⁶ BĞM-BĞMı (I. TBMM’nin İkinci Gruba yakın davranan bağımsızlarındandır).

70) Hasan Refet (Canıtez) Bey (1880-1946)

(OMM II, III Bursa; TBMM II, III, IV, V, VI, VII Bursa)

Bursa’da doğdu. Mülkiye mezunu; vali. II. TBMM Döneminde Mübadele, İmar ve İskân vekilliği yapmıştır.⁴³⁷ İTC-CHP.

71) Hasan Tahsin (Uzer) Bey (1878-1939)

(OMM IV İzmir; TBMM I İzmir, II Ardahan, III Erzurum, IV Konya, V Erzurum)

Selanik’te doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Mülkiye’de öğreniyken II. Abdülhamit aleyhinde çalışan Jön Türklerden olduğu gerekçesiyle bir süre tutuklu kaldı. Son OMM’de İzmir mebusu iken meclisin 16 Mart 1920’de İngilizlerce basılmasında, Rauf (Orbay) Bey’in de dahil olduğu 11 mebus ile birlikte tutuklanarak Malta’ya sürüldü. 6 Nisan 1921’de 15 arkadaşıyla birlikte adadan kaçarak Ankara’ya geldi ve 11 Mart 1922’de İzmir mebusu olarak TBMM Genel Kuruluna takdim edildi.⁴³⁸ Oğlu Celalettin Uzer XII. TBMM’ye Adalet Partisinden Eskişehir mebusu seçilmiş⁴³⁹ ve X. İnönü Hükümetinde 25 Aralık 1963-12 Aralık 1964 tarihleri arasında İmar ve İskân bakanlığı yapmıştır.⁴⁴⁰ İTC-BG-CHP-SCF (İdare Heyeti Üyesi)-CHP.

- 72) Haydar Bey (1872-?)
(OMM I, II, III Saruhan/Manisa; TBMM I Kütahya)
Halen Yunanistan sınırlarındaki Serez'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; hâkim, ceza mahkemesi başkanı, avukat. 22 Kasım 1920'de Eskişehir İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilmiş, mahkemenin sona erdiği 17 Şubat 1921'e kadar bu görevi sürdürmüştür.⁴⁴¹ İTC-BG (sonra gruptan istif ederek bağımsız kalmıştır).
- 73) Haydar Hilmi (Vaner) Bey (1875-1954)
(OMM IV-TBMM I Van)
Karadağ'ın başkenti Podgorica'da doğmuştur. Mülkiye mezunu; vali.⁴⁴² BĞM-BG.
- 74) Hoca Kamil (Miras) Efendi (1874-1957)
(OMM I, II, III Karahisar-ı Sahip/Afyon; TBMM II Afyon)
Afyon'da doğdu. Dar'ül-fünûn İlahiyat mezunu; profesör.⁴⁴³ İTC-CHP-TCF.
- 75) Hüseyin Avni (Ulaş) Bey (1887-1948)
(OMM IV Erzurum-TBMM I Erzurum)
Erzurum'un (şimdi Bingöl Karlıova ilçesine bağlı) Künbet köyünde doğdu. Dar'ül-fünûn Hukuk mezunu; avukat. Milli Mücadelenin başından itibaren direnişçiler arasında yer almış, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde çalışmış, Erzurum Kongresine Doğu Bayazıt delegesi olarak katılmıştır. 93'ü gizli oturumlarda olmak üzere toplam 409 konuşma ile I. TBMM'nin en çok söz alan üyesidir.⁴⁴⁴ 17 Kasım 1924'te kurulan TCF'nin İstanbul Yönetim Kuruluna seçildi.⁴⁴⁵ Haziran 1926'da Atatürk'e yönelik suikast girişimi ile ilgili görülerek tutuklandı. Ankara İstiklâl Mahkemesince yapılan yargılaması sonucunda 26 Ağustos 1926'da, suikast girişimi ile ilgisi olmadığına karar verildi.⁴⁴⁶ 1945'te, Nuri Demirağ ile birlikte Millî Kalkınma Partisini kurmuştur.⁴⁴⁷ İTC-İG (Kurucu Üye)-TCF-MKP.

- 76) Hüseyin Baki (Çelikbaş) Bey (1885-1949)
(OMM IV Burdur; TBMM II Burdur)
Burdur'da doğdu. Medrese mezunu olup Hukuk Mektebi-
nin dört yıllık programını da dışardan izlemiştir; çiftçi, tü-
car, Burdur Maarif Komisyonu üyesi.⁴⁴⁸ BĞM-CHP.
- 77) Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey (1875-1957)
(OMM I, II, III İstanbul; TBMM V, VI Çankırı, VII, VIII İs-
tanbul, IX Kars)
İstanbul'da doğdu. Mülkiye mezunu; Mercan İdadisi müdü-
rü, İTC'yle sıkı bağları olan *Tanin* gazetesinin başyazarı. Mart
1919'da tutuklanıp Bekirağa Bölüğüne konuldu. Burada bir
süre tutulduktan sonra Malta'ya sürüldü. 1922'de Malta'dan
Avrupa'ya geçti. İstanbul'a dönünce, Meşrutiyet Döneminin
ünlü gazetesi *Tanin*'i aynı isimle tekrar çıkarmaya başladı.
Devrimleri desteklemekle beraber CHP'nin otoriterliğini
eleştirdi. 1925'te iki yıllığına Çorum'a sürüldü ve *Tanin* gaze-
tesi kapatıldı. 1926'da affedilince İstanbul'a döndü. 1926 yar-
gılamalarının Ankara ayağında yargılandı, ama herhangi bir
ceza almadı. 1930-1933'te Sanayi ve Maâdin Bankası İdare
Meclisi reisliğinde bulundu. Ancak dilde devrim yerine evri-
mi savunması hükümetle arasının açılmasına ve bankadaki
görevinden ayrılmasına yol açtı.⁴⁴⁹ 1938'de vefat eden Musta-
fa Ünsay'ın yerine ara seçimle mebus olana kadar yayıncılık,
yazarlık işleriyle uğraştı. 1943'te yeniden *Tanin* gazetesini çı-
karmaya başladı; 1948'de CHP'nin yayın organı olan *Ulus* ga-
zetesinin başyazarlığına getirildi. *Halkçı* gazetesinde DP'yi
eleştiren bir yazısından ötürü 1954'te yirmi altı ay hapse mah-
kûm edildi.⁴⁵⁰ Bir süre cezaevinde yattıktan sonra cumhur-
başkanınca affedildi.⁴⁵¹ İTC-CHP.
- 78) Hüseyin Rauf (Orbay) Bey (1880-1964)
(OMM IV Sivas; TBMM I Sivas, II İstanbul, VI Kastamonu)
İstanbul'da doğdu. Bahriye Şûrası başkanı ve Meclis-i Ayan

üyesi Amiral Mehmet Muzaffer Paşa'nın oğludur.⁴⁵² Yüksek Denizcilik Okulu mezunu; bahriye miralayı. Balkan Savaşında Yunan donanmasına karşı başarılı savunmasından ötürü "Hamidiye Kahramanı" olarak anılmıştır. Mütareke Döneminde, Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde Bahriye nazırlığına getirildi. 30 Ekim 1918'de başkanlığındaki heyet tarafından Mondros Mütarekesi imzalandı. 8 Kasım 1918'de kabinenin çekilmesi üzerine nazırlık görevi sona erdi. Amasya Genelgesinde imzası bulunan isimlerden biri olmanın yanında Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı ve Heyet-i Temsiliye üyesi seçildi.⁴⁵³ IV. OMM'de Sivas mebusu iken İstanbul'un işgalinden sonra tutuklanarak Malta'ya sürüldü.⁴⁵⁴ Malta dönüşü 13 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM'ye katıldı. I. TBMM'de Nafia vekilliği ve Heyet-i Vekile reisliği yaptı.⁴⁵⁵ II. TBMM'de CHP'den istifa ederek TCF'nin kurucularına katıldı. 12 Mayıs 1926'da 45 gün izin alarak tedavi için Avrupa'ya gitti. Londra'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal Paşa'ya suikast olayı ile ilgili görülerek gıyabında yargılandı ve on yıl kalebentliğe mahkûm edildi.⁴⁵⁶ Ancak 26 Ekim 1933 tarihli Af Kanunu ile cezası kaldırıldıktan sonra, 5 Temmuz 1935'te yurda döndü. VI. TBMM'de açık bulunan Kastamonu mebusluğu için CHP Genel Başkanlık Divanı, 22 Ekim 1939 tarihli bir beyanname ile kendisini aday gösterdi. Bu beyannameye İzmir'deki suikast girişimi ile ilgisi olmadığı, yeniden yargılanması halinde beraat edeceğinin kesin olacağı da vurgulandı. 17 Şubat 1942-9 Mart 1944 tarihlerinde Londra büyükelçiliği yaptı.⁴⁵⁷ İTC-BG-CHP-TCF (İkinci Genel Başkanı)-CHP.

- 79) Hüseyin Sırrı (Bellioğlu) Bey (1876-1958)
(OMM IV İzmit/Kocaeli; TBMM I, II, IV İzmit/Kocaeli)
Lefkoşa'da doğdu. Mülkiye mezunu; mutasarrıf, tüccar. Mülkiye'de okurken padişah aleyhinde politika ile uğraştığı gerekçesiyle 1897'de tutuklandı ve 1898'de Kastamonu'ya

sürüldü. II. Abdülhamit Döneminde, yukarıda değinilenin dışında da çeşitli tutukluluk, sürgün ve hapis cezalarına maruz kaldı. Meşrutiyetin ilanından sonra İmparatorluğun değişik bölgelerinde kaymakamlık ve mutasarrıflık yaptı. İzmit yöresinde Milli Mücadele lehinde çalıştı.⁴⁵⁸ I. TBMM Döneminin komünist oluşumlarından Yeşil Ordunun Genel Merkez üyeliğinde bulundu.⁴⁵⁹ 27 Nisan 1922'de İktisat vekilliğine getirildi.⁴⁶⁰ 1940'ta bazı makam sahiplerine gönderdiği mektuplar hükümet aleyhine tahrik ve hükümetin manevi kişiliğine hakaret olarak görülüp tutuklandı. 21 Şubat 1941'de 9 yıl 4 ay hapis cezasına çarptırıldı. 31 Temmuz 1949'da cezasını tamamlayarak serbest bırakıldı.⁴⁶¹ İTC-İG-CHP-IV. TBMM'de bağımsız.

- 80) Hüsrev (Gerede) Bey (1884-1962)
(OMM IV Trabzon; TBMM I Trabzon, II Urfa, V Sivas)
Edirne'de doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; kurmay yarbay, diplomat. 5 Haziran 1913'te Bulgaristan'la yeni sınırın belirlenmesi konusunda görevlendirilen heyette yer aldı. 12 Ocak 1914'te Atina Elçiliği askeri ataşeliğine atandı. Milli Mücadele Döneminde Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı, Heyet-i Temsiliye başkâtibi oldu. 5 Şubat 1921'de Londra Konferansına gönderilen TBMM heyetinde yer aldı. Sonraki dönemlerde çeşitli ülkelerde elçilik görevinde de bulunmuştur.⁴⁶² BĞM-BG-CHP.
- 81) İbrahim Kâzım (Dalkılıç) Efendi (1871-1937)
(OMM III Kütahya; TBMM III, IV, V Kütahya)
Uşak ilinin Bozkuş köyünde doğdu. Medrese mezunu; çiftçi, müftü. 31 Mart olayını bastırmak üzere Uşak'ta oluşturulan kuvvetlerin başında yer aldı. 1912'de, öncülüğündeki 300 kişilik gönüllü kuvvetiyle Balkan Savaşına katılıp Edirne'nin geri alınmasında rol oynadı. İzmir'deki Müdafaa-i Hukuk hareketinde etkin hizmetler verdi.⁴⁶³ Oğlu Ahmet Tahtakılıç,

VIII, XII ve XIII. TBMM'de sırasıyla Kütahya, Uşak ve İstanbul milletvekilliği yapmış, Çalışma ve Milli Eğitim bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Ahmet Tahtakılıç'ın yer aldığı siyasi partiler, Demokrat Parti, Millet Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'dir.⁴⁶⁴ İTC-CHP.

- 82) İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey (1880-1952)
(OMM IV, Saruhan/Manisa; TBMM I Saruhan/Manisa, II, III, IV, V, VI, VII, VIII İzmit/Kocaeli)
İstanbul'da doğdu. 1864 Çerkez sürgününde İstanbul'a göçen Abhaz ailesinden Tabip Yarbey Servet Bey'in oğludur. Mülkiye mezunu; mutasarrıf. İTC üyesi olması savıyla 1902'de tutuklandı ve 3 yıl kalebentliğe hüküm giyerek Sinop Cezaevine gönderildi. Cezasını tamamladıktan sonra idarecilik görevine döndü. Amasya Genelgesinin imzasında bulunmasının yanı sıra Erzurum ve Sivas kongrelerine Balıkesir ve yöresi temsilcisi olarak katıldı.⁴⁶⁵ I. TBMM Döneminde Yeşil Ordunun Genel Merkez üyeliğinde bulundu,⁴⁶⁶ Halk Zümresinde⁴⁶⁷ ve (resmi) Türkiye Komünist Fırkası oluşumunda yer aldı.⁴⁶⁸ İTC-BG-CHP-SCF (İdare Heyeti Üyesi)-CHP.
- 83) İhsan (Sağlam) Bey (1876-1949)
(OMM III Mardin; TBMM I Siverek, II Ergani)
Trabzon'da doğdu. Harp Mektebi mezunu; jandarma subayı, mutasarrıf. Mütarekeden sonra Teceddüt Fırkasına girerek yönetim kuruluna seçilmiş,⁴⁶⁹ Milli Mücadele Döneminde Trabzon'a giderek buradaki Müdafaa-i Hukuk örgütünde çalışmıştır. 19 Mayıs 1920'de Kayseri mutasarrıflığını tercih ederek mebusluktan çekilen İhsan Bey, yeniden seçildiği II. TBMM Dönemine kadar, sırasıyla Ankara valiliği ve Zonguldak mutasarrıflığı yapmıştır.⁴⁷⁰ İTC-CHP.
- 84) İsmail Fahri (Çamaş) Bey (1876-1954)
(OMM IV Trabzon; TBMM II, III, IV, V, VI, VII Ordu)

Ordu'nun Fatsa ilçesine bağlı Çamaş bucağında doğdu. Mülkiye mezunu; kaymakam, çiftçi. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Pontus devleti kurma girişimlerine karşı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Fatsa teşkilatı başkanlığına seçilerek karşı önlemler alınmasında etkin olmuştur.⁴⁷¹ BĞM-CHP.

85) İsmail Fazıl Paşa (1856-1921)

(OMM I-TBMM I Yozgat)

Girit'in Kandiye kentinde doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli korgeneral. II. Abdülhamit'in yaverliği, Suriye valiliği gibi görevlerde bulundu.⁴⁷² Milli Mücadele Döneminde Sivas Kongresine İstanbul temsilcisi olarak katıldı, ayrıca kongrenin ikinci başkanlığına seçildi.⁴⁷³ I. TBMM'de Nafia vekilliği yaptı (3 Mayıs 1920-25 Aralık 1920).⁴⁷⁴ Ailesi Cebesoy soyadını alan İsmail Fazıl Paşa'nın oğlu Ali Fuat Cebesoy TBMM'nin I. ve II. Döneminde Ankara; IV, V, VI, VII ve VIII.'de Konya; IX.'da Eskişehir; X ve XI.'de İstanbul mebusluğu yapmıştır.⁴⁷⁵ BĞM-İG.

86) İsmail Hakkı (Mumcu) Bey (1879-1945)

(OMM III Amasya; TBMM III, IV, V, VI Amasya)

Amasya'da doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal'in tarihi Amasya toplantısına katılmış, Aralık 1920'de atandığı Amasya mutasarrıflığı görevinde iken başına getirildiği milis alayı vasıtasıyla Zile Ayaklanması'nın bastırılmasını sağlamıştır. 1923'te de Amasya Valiliğine atanan İsmail Hakkı Bey burada ayrıca CHP İl mutemetliği ve İl Komisyonu üyeliği görevlerini yürütmüştür.⁴⁷⁶ Torunu Arsan Savaş Arpacioğlu, XVIII. TBMM'ye Halkçı Partiden Amasya mebusu seçilmiştir.⁴⁷⁷ İTC-CHP.

87) İsmail Kemal (Alpsar) Bey (1874-1942)

(OMM IV Çorum; TBMM II, III, IV, V, VII Çorum)

Çorum'un İskilip ilçesinde doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Si-

vas valisi iken Ocak 1919'da Damat Ferit Paşa Hükümetince görevinden azledildi. Ermeni Tehcirindeki olaylardan suçlanarak tutuklandı ve İngilizlerce Halep'e sürüldü. Beş aylık tutukluluk halinden sonra Maraş'ta sorgulandı ve suçsuz bulundu. İskilip'teki Müdafaa-i Hukuk örgütünün başkanlığını yaptı.⁴⁷⁸ Oğlu Edip Alpars VII. ve VIII. TBMM'ye CHP Çorum mebusu seçilmiştir.⁴⁷⁹ BĞM-CHP.

- 88) İsmet (Eker) Bey (1877-1962)
(OMM III, IV Çorum; TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII Çorum)
Çorum'da doğdu. Rüştîye mezunu olup medrese öğrenimi de görmüştür; evkaf müdürü.⁴⁸⁰ İTC-BG-CHP.
- 89) İsmail Hakkı Bey (1880-1926)
(OMM II İzmit; TBMM II İstanbul)
İstanbul'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; müstafi yüzbaşı, vali, nazır, büyükelçi. 1906'da teşkilatlanılan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucularından olup meşrutiyetin ilanında aktif rol oynamıştır.⁴⁸¹ Mart 1919'da tutuklanmış ve Bekirağa Bölüğüne konmuş⁴⁸² Mayıs 1919'da Malta'ya sürülmüş, iki yıl sonra serbest bırakılmıştır.⁴⁸³ İzmir Suikastı girişimiyle ilgili görülerek Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılanmış, 12 Temmuz 1926'da idam edilmiştir.⁴⁸⁴ Ailesi Canbolat soyadını almıştır.⁴⁸⁵ İTC-CHP-TCF (Kurucu ve İdare Heyeti Üyesi).
- 90) Kara Vasıf Bey (1880-1931)
(OMM IV-TBMM I Sivas)
Yemen'in Asir kentinde doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli kurmay albay. 31 Mart Ayaklanmasında İstanbul'a gelen Hareket Ordusu kurmayında görevlendirildi.⁴⁸⁶ Milli Mücadele Döneminde Karakol Cemiyetinin kurucu başkanlığını yaptı.⁴⁸⁷ Gaziantep delegesi olarak katıldığı Sivas Kongresinde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi.⁴⁸⁸ 16 Mart

1920'de Meclis-i Mebusanın İngilizler tarafından basılmasında Rauf (Orbay) Bey ile birlikte Meclisten alınarak 18 Mart'ta tutuklanan diğer otuz kişi ile birlikte Malta'ya sürüldü,⁴⁸⁹ 25 Ekim 1921'de serbest bırakıldı. 21 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Sivas mebusu olarak takdim edildi.⁴⁹⁰ I. TBMM'de İkinci Grubun kuruculuğunu yapan Vasıf Bey, TCF'nin yönetim kurulunda da görev aldı, partinin genel sekreterliğini yaptı.⁴⁹¹ İzmir'deki suikast girişimi nedeniyle tutuklanarak Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılandı. 26 Ağustos 1926'da beraatine karar verildi.⁴⁹² Ailesi Karakol soyadını almıştır.⁴⁹³ İTC-İG (Kurucu üye)-TCF.

91) Köyceğizli Hayati Hamza Bey (1868-1921)

(OMM I-TBMM I Menteşe/Muğla)

Muğla'nın Ula ilçesinde doğdu. İlköğrenimini burada tamamladıktan sonra özel öğrenim gördü; toprak sahibi. Milli Mücadele Döneminde Yunan işgaline karşı Muğla'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiş ve başkanlığını yapmıştır. 18 Ağustos 1919'daki Muğla Kongresine katılmış, Nazilli Cephesindeki direnişi örgütlemiştir. TBMM'den izinli olarak Menteşe'de bulunduğu sırada, 7 Mart 1921'de vefat etmiştir. Ailesi Öztürk soyadını almıştır.⁴⁹⁴ İTC.

92) Mahmut Celal (Bayar) Bey (1883-1986)

(OMM IV Saruhan/Manisa; TBMM I Saruhan/Manisa, II, III, IV, V, VI, VII İzmir, VIII, IX, X, XI İstanbul)

Bursa'nın Gemlik ilçesine bağlı Umurbey köyünde doğdu. Plevne göçmenlerinden müderris ve müftü Abdullah Fehmi Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini babasından ve özel öğretmenlerden almakla beraber bir süre de Bursa Fransız Okulunda öğrenim gördü; bankacı. İTC'nin İzmir teşkilatı kâtib-i mesullüğünü yapmış olup Teşkilat-ı Mahsusa da çalışmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Ege yöresinde

köy hocası ya da efe kıyafetinde Milli Mücadele lehinde propaganda yürüttü ve buradaki milis kuvvetlere katıldı. Bursa'daki ulusal kuvvetleri yönetti. CHP'nin tek parti iktidarında bakanlık, başbakanlık yaptı. Kurucu genel başkanı olduğu DP'nin iktidara gelmesiyle 1950'de cumhurbaşkanı seçildi. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonraki yargılanmasında idam cezasına çarptırılmakla beraber mahkûmiyeti ömür boyu hapse çevrildi. 7 Temmuz 1965'te Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından affedildi.⁴⁹⁵ Önce Adalet Partisine, sonra ayrılarak Demokratik Partinin kurucularına katılan kızı Nilüfer Gürsoy XIII. TBMM'de Bursa; XV ve XVI.'da İstanbul milletvekilliği yapmıştır.⁴⁹⁶ İTC-BG-CHP-DP (Kurucu Genel Başkanı).

- 93) Mazhar Müfit (Kansu) Bey (1873-1948)
(OMM IV Hakkâri; TBMM I Hakkâri, II, III, IV, V Denizli, VI, VII Artvin/Çoruh)
İstanbul'da doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Erzurum Kongresine Bitlis, Sivas Kongresine de Hakkâri temsilcisi olarak katıldı ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi.⁴⁹⁷ I. TBMM'de Tesanüt Grubunun yönetim kurulu üyeliğini yaptı.⁴⁹⁸ 24 Eylül 1921'de seçildiği Yozgat İstiklâl Mahkemesi üyeliği görevini, mahkemenin görev süresinin bittiği 23 Temmuz 1922'ye kadar sürdürdü. II. TBMM Döneminde, Şeyh Sait Ayaklanması üzerine kurulan İstiklâl Mahkemesinin başkanlığına getirildi. Bu görevden 2 Kasım 1925'te istifa etti.⁴⁹⁹ 1908 *Devrimi* adlı eseriyle İttihatçıların Meşruiyeti kurmalarını Türkiye tarihinde esas kırılma noktası sayan Aykut Kansu'nun Mazhar Müfit Bey'le aynı aileden geldiği bilinmektedir.⁵⁰⁰ Bir iddiaya göre de Mazhar Müfit Bey, Aykut Kansu'nun dedesidir.⁵⁰¹ İTC-BG.

- 94) Mehmet Behçet (Kutlu) Bey (1864-1948)
(OMM I, III, IV Kângırı/Çankırı; TBMM I Kângırı/Çankırı)

Çankırı'da doğdu. Rüştîye mezunu olup medrese öğrenimi de görmüştür. Çeşitli devlet kuruluşlarında kâtiplik yapmıştır.⁵⁰² İTC-BG (Gruba kayıtlı olmakla birlikte bağımsız hareket etmiştir).

- 95) Mehmet Besim (Fazlıoğlu) Bey (1875-1930)
(OMM IV-TBMM I Kastamonu)
Kastamonu'da doğdu. İdadî mezunu; kâtip. 1908'den sonra İTC'nin Kastamonu'daki yayın organı *Köroğlu* gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü üstlenmiş, daha sonra İstanbul'a giderek OMM'de mümeyyizlik yapmıştır.⁵⁰³ İTC-İG (Kurucu Üye).
- 96) Mehmet Celal Bey (1888-1928)
(OMM IV-TBMM I Genç/Bingöl)
Adana'da doğdu. Mülkiye mezunu; mutasarrıf. Ailesi Saraçoğlu soyadını almıştır.⁵⁰⁴ BĞM-İG.
- 97) Mehmet Cevat Abbas (Gürer) Bey (1887-1943)
(OMM IV Bolu; TBMM I, II, III, IV, V Bolu)
Halen Sırbistan sınırları içindeki Niş kentinde doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; asker. Atatürk'ün yaveri.⁵⁰⁵ İTC-BG-CHP.
- 98) Mehmet Emin Efendi (1873-1929)
(OMM IV-TBMM I Aydın)
Aydın'ın Bozdoğan ilçesinde doğdu. Medrese mezunu; müderris, müftü. Bozdoğan müftülüğü görevini sürdürürken İzmir'in Yunan işgaline uğraması üzerine çevresindeki müftülerle temas kurarak ulusal direnişin oluşmasına çalıştı. Efelerin direnişe katılmasında rol oynadı. I. TBMM Döneminin sona ermesi üzerine memleketine dönerek CHP muhtemetliği ve İl Genel Meclisi üyeliği yaptı. Ailesi Erkut soyadını almıştır.⁵⁰⁶ BĞM-BG-CHP.
- 99) Mehmet Emin (Erişirgil) Bey (1891-?)
(OMM IV Niğde; TBMM VI, VII, VIII Zonguldak)
İstanbul'da doğdu. Mülkiye mezunu; profesör.⁵⁰⁷ BĞM-CHP.

100) Mehmet Faik (Kaltakkıran) Bey (1870-1948)
(OMM I, II, III, IV Edirne; TBMM I, II, III, IV, V, VI Edirne)
Edirne’de doğdu. Rüştîye mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; memur, toprak sahibi. 13 Mart 1895’te gizli siyasi cemiyet kurmak ve zararlı yayınlar yapmakla suçlanarak tutuklandı. Beş yıl kalebentliğe hüküm giydi. 28 ay Edirne Cezaevinde tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı. II. OMM’nin feshinden sonra Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi tarafından tutuklandı, 26 gün Bekirağa Bölüğünde tutuklu kaldı. Milli Mücadele Döneminde Edirne’ye dönerek Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurdu ve merkez heyeti temsilcisi seçildi.⁵⁰⁸ Teceddüt Fırkasının kurucu ve idarecilerindendir.⁵⁰⁹ 18 Mart 1920’de 13 mebus ile beraber Malta’ya sürüldü. 21 Mart 1921’de serbest bırakıldıktan sonra 23 Nisan 1921’de TBMM Genel Kuruluna Edirne mebusu olarak takdim edildi.⁵¹⁰ İTC-BG-CHP.

101) Mehmet Hamdi Rıza Bey (1877-1926)
(OMM IV-TBMM I Kırşehir)
Kırşehir’in Kaman ilçesine bağlı Hamit köyünde doğdu. Rüştîye mezunu; tüccar. Ermeni Tehciri sırasında Keskin’de meydana gelen olaylarda rolü olduğu savıyla Mütareke Döneminde kovuşturmaya uğradı. 1919 sonlarına doğru Keskin’de Kuvva-yı Milliye örgütlerini kurdu ve 500 atlıdan oluşan milis kuvvetlerinin başında Milli Mücadeleye katıldı. İstanbul Hükümetince Ankara’ya vali olarak atanan Muhittin Paşa’yı Heyet-i Temsiliyenin isteği üzerine tutuklayarak Sivas’a gönderdi.⁵¹¹ Kırşehir ve yöresinde ayaklanma hazırlamak, Cumhuriyet yönetiminin kaldırılması ve devlet erkânının öldürülmesi amacıyla çeteler kurmak suçundan 13 Mayıs 1924’te tutuklandı. Diğer tutuklularla birlikte Ankara İstiklâl mahkemesince yapılan yargılaması sonucunda 10 Ocak 1926’da idam cezasına çarptırıldı ve asıldı. Ailesi Silsüpur soyadını almıştır.⁵¹² İTC-İG.

- 102) Mehmet Rasim (Başara) Efendi (1884-1945)
(OMM III Sivas; TBMM I, II, III, IV, V Sivas)
Sivas'ta doğdu. Dar'ül-fünûn Edebiyat mezunu; öğretmen. Milli Mücadele Döneminde Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruculuğunu yapmış, Sivas Kongresinin toplanmasına yardımcı olmuştur. 1924'te Türkiye İş Bankasının kurucu kadrosunda bulunmuş ve yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiştir.⁵¹³ Akrabası Yusuf Ziya Başara I, II, III, IV, VI, VII ve VIII. Dönem TBMM'de Sivas mebusluğu yapmıştır.⁵¹⁴ İTC-BG-CHP.
- 103) Mehmet Reşit Paşa (1868-1924)
(OMM III Ergani; TBMM I Kozan)
Şam'da doğdu. Mülkiye mezunu; öğretmen, vali. Teceddüt Fırkasının kurucu ve idarecilerindendir.⁵¹⁵ 1919'da Sivas valisi iken Sivas Kongresinin toplanmasına yardımcı olmuş, Milli Mücadeleye desteğinden dolayı, Damat Ferit Paşa Hükümetince valilikten azledilmiştir. Ancak Sivas Kongresinde azil kararına uyulmaması yönünde sergilenen irade gereğince görevini sürdürmüştür. Nisab-ı Müzakere Kanununun çıkarılması üzerine mebusluktan istifa ederek idarecilik görevine dönmüştür. Ailesi Ronabar soyadını almıştır.⁵¹⁶ İTC.
- 104) Mehmet Sabri (Toprak) Bey (1877-1938)
(OMM II, III Saruhan/Manisa; TBMM II, III, IV, V Saruhan/Manisa)
Bosna'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; çeşitli devlet kuruluşlarında başkâtiplik, müdür vekilliği, müdürlük yapmıştır. 4 Mart 1925-1 Kasım 1927 tarihleri arasında Ziraat vekilliği yapmıştır.⁵¹⁷ İTC-CHP.
- 105) Mehmet Sami (Çölgeçen) Bey (1878-1935)
(OMM III Kerbela; TBMM III Ankara, V Kângırı/Çankırı)
Sofya yakınlarındaki Berkofça'da doğdu. Bahriye Mektebi mezunu; müstafi deniz subayı, mutasarrıf, başkonsolos. 2 Eylül

1897'de Abdülhamit rejimine muhalefetten Fizan'a sürüldü ve affedildiği 5 Temmuz 1898 tarihine kadar burada kaldı. İttihatçı faaliyetlerinden ötürü ikinci kez, Hayfa'da tutuklanarak İstanbul'a gönderildi. İki yıl kimseyle görüştürülmeden tutuklu kaldıktan sonra Taşkıışla'da özel Harp Divanındaki yargılamasında ölüm cezasına çarptırıldı. Cezası 16 Haziran 1902'de padişah tarafından, askerlikten tard ve ömür boyu Fizan'a sürgüne çevrildi. Fizan'da beş yıl kaldıktan sonra Şubat 1908'de dokuz kişilik bir sürgün grubuyla beraber kaçarak Büyük Sahra Çölünü geçti ve Gine Körfezine ulaştı. Burada Meşrutiyetin ilan edildiğini öğrenen Sami Bey, vapurla İngiltere'ye gitti, oradan da Eylül 1908'de İzmir'e geldi. İstanbul'a geçtikten sonra burada sürgünlerce oluşturulmuş olan Fedekâran-ı Millet Cemiyeti'ne katıldı. Hakkındaki hükümlülük ve tard kararı kaldırıldı. Kariyerine kaldığı yerden devam etti. Cumhuriyet Döneminde mebusluk görevlerinin yanında, 2 Temmuz 1925'te CHP Beşinci Bölge müfettişliğine atanmıştır.⁵¹⁸ İTC-CHP.

- 106) Mehmet Şerafettin (Aykut) Bey (1874-1939)
(OMM IV Edirne; TBMM I, IV, V, VI Edirne)
Edirne'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; avukat. Aynı zamanda gazetecilik-yazarlık yapmıştır. II. Abdülhamit Döneminde özgürlükçü hareketlerde yer alması nedeniyle tutuklamalar ve sürgünlere maruz kalmıştır. Milli Mücadele Döneminde Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunda yer almış, içtüzüğünü hazırlamıştır.⁵¹⁹ 18 Mart 1920'de sürüldüğü Malta'dan 21 Mart 1921'de serbest bırakıldıktan sonra Ankara'ya gelmiş, 23 Nisan 1921'de TBMM Genel Kuruluna Edirne mebusu olarak takdim edilmiştir.⁵²⁰ BĞM-BG-CHP.

- 107) Mehmet Tahsin (Hüdayioğlu) Bey (1887-1947)
(OMM IV Maraş/Kahramanmaraş; TBMM I, II Maraş/Kahramanmaraş)

Kahramanmaraş'ta doğdu. İdadiden mezun olduktan sonra ayrıca özel öğrenim gördü; toprak sahibi. Milli Mücadele Döneminde Maraş savunmasında etkin hizmetleri oldu.⁵²¹ I. TBMM'deki Tescin Grubunun yönetim kurulu üyesi.⁵²² 6 Ekim 1920'de Isparta İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. Mahkemenin faaliyetine son verdiği 23 Mart 1921'e kadar bu görevi sürdürdü. 15 Eylül 1924'te Maraş'ta eşraftan Çuhadarzade Hacı Mehmet Efendi'nin öldürülmesi olayıyla ilgili görölerek hakkında soruşturma açıldı. Ankara İstiklâl Mahkemesince tutuklu olarak yapılan yargılaması sonunda 5 Eylül 1926'da on yıllık kürek cezasına mahkûm edildi. Mahkûmiyet kararının TBMM Başkanlığına bildirilmesi üzerine 7 Nisan 1926'da mebusluktan düşürüldü.⁵²³ BĞM-BG-CHP.

- 108) Mehmet Talat (Sönmez) Bey (1875-1950)
(OMM I, II Ankara; TBMM II Ardahan, III Ankara)
Ankara'nın Altındağ ilçesinde doğdu. Mülkiye mezunu; mu-tasarıf.⁵²⁴ İTC-CHP-SCF.
- 109) Mehmet Vasfi Efendi (1863-1932)
(OMM II Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar; TBMM I Karahisar-ı Şarki/ Şebinkarahisar)
Giresun'un Şebinkarahisar ilçesinde doğdu. Rüştîye ve medrese mezunu; avukat, mahkeme başkâtibi. Milli Mücadele hareketini desteklemiş ve Erzurum Kongresine katılmıştır. Ailesi Seçer soyadını almıştır.⁵²⁵ İTC-İG.
- 110) Mehmet Vasfi (Nuhoğlu) Efendi (1875-1948)
(OMM IV Bolu; TBMM II Bolu)
Bolu'da doğdu. İdadî mezunu; tüccar. 1900'de ve 1916-1920'de Bolu belediye başkanlığı yapmıştır. 2 Haziran 1920'de İstanbul'dan Anadolu'ya geçeceği sırada İngilizlerce tutuklanarak soruşturmaya alınması nedeniyle I. TBMM'ye katılamamıştır. Parlamento yaşamı II. TBMM Dönemi ile son bulmakla beraber 1946'da DP Bolu teşkila-

tını açarak ve il başkanlığını yaparak politikaya devam etmiştir.⁵²⁶ CHP-DP.

- III) Mehmet Vehbi (Bolak) Bey (1882-1948)
(OMM II, III Karesi/Balıkesir; TBMM I, II Karesi/Balıkesir)
Balıkesir’de doğdu. Mülkiye mezunu; mutasarrıf. Milli Mücadele Döneminde İzmir’deki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmelerine katılmıştır. I. TBMM’de Maarif vekilliği yapmıştır.⁵²⁷ SCF’nin ve DP’nin Balıkesir örgütlerinin kurulmasına öncülük etmiştir.⁵²⁸ İTC-BG-CHP (II. TBMM’de CHP’den istifa edip bağımsız kaldı), SCF-DP.
- II2) Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi (1862-1949)
(OMM I, IV Konya; TBMM I Konya)
Konya’nın Hadim ilçesine bağlı Kongul köyünde doğdu. Medrese mezunu; müderris. Vaaz ve konuşmalarıyla Konya’daki Milli Mücadeleyi destekledi. Gizlice İstanbul’a kaçan Damat Ferit Hükümetinin valisi Cemal Bey’in yerine 16 Eylül 1919’da Konya halkı temsilcileri tarafından vali vekili seçildi ve bu görevi IV. OMM’ye mebus seçilinceye kadar sürdürdü.⁵²⁹ 3 Haziran 1922’de TBMM birinci başkanvekilliğine, Kasım 1922’de Şer’iye ve Evkaf vekilliğine seçildi ve 14 Nisan 1923’e kadar bu görevde kaldı.⁵³⁰ Vahdetin’in 17 Kasım 1922’de İstanbul’dan ayrılması üzerine halifelikten uzaklaştırıldığına dair fetvayı hazırlayarak yayımladı.⁵³¹ BĞM-BG (sonra Birinci Gruptan istifa ederek bağımsız kalmış, bazen İkinci Grupla da hareket etmiştir).
- II3) Mehmet Ziya (Bacanak) Bey (1888-1944)
(OMM IV-TBMM I Sivas)
Sivas’ta doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; 3. Kolordu kurmayı. Sivas’ta izinli bulunduğu sırada TBMM Başkanlığına 14 Temmuz 1920 tarihli telgrafla bildirdiği sağlık durumu nedeniyle istifa talebi 20 Temmuz 1920’de TBMM Genel Kurulunca kabul edildi ve askerlik görevine döndü. Şapka

devrimine muhalefet etmekten ve dini propaganda yaparak halkı ayaklanmaya teşvik suçundan Sivas mebusu Emir Paşa ve diğer yirmi altı sanıkla beraber, Sivas'a gelen Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılandı. 28 Kasım 1925'te çarptırıldığı on yıllık hapis cezasını Kırklareli Cezaevinde geçirdi.⁵³² BĞM.

114) Mithat (Altıok) Bey (1884-1962)

(OMM II Van; TBMM V Zonguldak)

Kayseri'de doğdu. Askeri Tıbbiye mezunu; askeri doktor. Birinci Dünya Savaşı boyunca Bolu ve Bursa İTC kâtib-i mesul-lüklerinde bulunmuştur. Savaş sonrasında tutuklandı ve Di-van-ı Harp kararıyla on sene kürek cezasına çarptırıldı. Gümüş-suyu Hastanesinden Bursa'ya kaçarak Müdafaa-i Hukuk safla-rına katıldı. Kürt Mustafa Divanınca gıyabında idama mahkûm edildi. İşgaline kadar Bursa'daki Müdafaa-i Hukuk teşkilatında görev yaptı. 1932'de Bolu CHP reisliğine seçildi. Daha sonra Zonguldak CHP reisliğine atandı. Bu görevde iken V. Dönem TBMM'ye Zonguldak mebusu seçildi. Diyarbakır valiliğine atanmasından dolayı 25 Temmuz 1937'de mebusluktan istifa etmiş, 1937-1940 Diyarbakır, 1940-1947 Kastamonu, 1947-1949 arasında ise Zonguldak valiliği yapmıştır.⁵³³ İTC-CHP.

115) Mithat Bey (1874-1923)

(OMM IV-TBMM I Mardin)

Mardin'de doğdu. Rüştîye mezunu. 1894'te girdiği Mardin Li-va İdare Heyetinde önce ikinci kâtiplik, sonra başkâtiplik gö-revlerinde bulundu. 1908'den sonra ise Siverek Liva İdare Heyeti başkâtipliğine getirildi. 1917'de Hazro bucak müdürü oldu. Ailesi Ulusal soyadını almıştır.⁵³⁴ BĞM-BG (Gruba kayıtlı olmakla beraber bağımsız hareket etmiştir).

116) Mithat Şükrü (Bleda) Bey (1874-1956)

(OMM I Serez, II Drama, III Burdur; TBMM V, VI, VII, VI-II Sivas)

Selanik'te doğdu. Mülkiye mezunu, ayrıca Cenevre Üniversitesi Fen Fakültesini bitirdi; öğretmen, Selanik Belediye Hastanesi müdürü, toprak sahibi. 1916'da İTC'nin kâtib-i umumisi olmuş ve cemiyetin kendini feshettiği 1918'e kadar bu görevde kalmıştır. Mütareke döneminde Milli Kongrenin idare heyetinde yer alan Mithat Şükrü, 1919'da İngilizler tarafından Mondros'a, ardından Malta'ya sürülmüştür. İki buçuk yıl sonra, 1922'de Almanya'ya ailesinin yanına dönmüştür. İşgalden kurtarıldıktan sonra İzmir'e yerleşmiştir. 1926 İzmir Suikastı girişimiyle ilgili görülerek Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılanmış, suçsuz bulunarak beraat etmiştir.⁵³⁵ İTC-CHP (CHP'nin desteğiyle V. TBMM'ye bağımsız seçilmiştir).

117) Muhittin Bey (1866-1928)

(OMM IV Mamuret'el-aziz/Elazığ; TBMM I, II, III Mamuret'el-aziz/Elazığ)

Elazığ'da doğdu. Rüştîye mezunu; toprak sahibi. Elazığ Belediye Meclisi üyesi iken 20 Mart 1901'de belediye başkanlığına seçildi. 1913'te II Genel Meclisi üyeliğine atandı ve 1915'te yapılan seçimde yerini korudu. Yöresinde Milli Mücadeleyi destekledi. Ailesi Çötelî soyadını almıştır.⁵³⁶ BĞM-BG-CHP.

118) Musa Kâzım Efendi (1882-1930)

(OMM IV Konya; TBMM I, II, III Konya)

Konya'nın Hadim ilçesine bağlı Aşağı Hadim köyünde doğdu. Medrese mezunu. Ayrıca Konya Hukuk Mektebini bitirmiştir; müderris, avukat. 15 Nisan 1923'te seçildiği Şer'îye ve Evkaf vekilliği görevini, I. TBMM'nin son bulduğu 11 Ağustos 1923'e kadar sürdürdü. II. TBMM Döneminde 14 Ağustos 1923'te yeniden Şer'îye ve Evkaf vekili seçildi ama 29 Ağustos 1923'te bu görevden çekildi.⁵³⁷ Ailesi Onar soyadını alan Musa Kâzım Efendi'nin oğlu Ahmet Onar 1961-1966

dönemi Cumhuriyet Senatosunda CHP Konya üyesi olarak bulunmuştur.⁵³⁸ Ahmet Onar 2 Mayıs 1967'de CHP'den istifa ederek Güven Partisine katılmıştır.⁵³⁹ BĞM-BG-CHP.

- 119) Mustafa Atıf (Bayındır) Efendi (1883-1977)
(OMM III Burdur; TBMM V, VI, VII İstanbul)
Rodos'ta doğdu. Mülkiye mezunu; vali.⁵⁴⁰ İTC-CHP.
- 120) Mustafa Feyzi Efendi (1875-1933)
(OMM II, III Saruhan/Manisa; TBMM II, III, IV Saruhan/Manisa)
Manisa-Akhisar'da doğdu. Medrese ve Hukuk Mektebi mezunu; avukat, öğretmen. Teceddüt Fırkasının kurucu ve idarecilerindendir.⁵⁴¹ 30 Ekim 1923-3 Mart 1924 arası Şer'îye vekilliği yaptı.⁵⁴² Ailesi Sarhan soyadını almıştır.⁵⁴³ İTC-CHP.
- 121) Mustafa Hulusi (Çalgüner) Efendi (1872-1938)
(OMM IV-TBMM I Karahisar-ı Sahip/Afyon)
Denizli'nin Çal ilçesine bağlı Süller köyünde doğdu. 1899'da Mekteb-i Nüvvabdan mezun olmuş, ayrıca medrese öğrenimi görmüştür. Müftü, kadı, toprak sahibi.⁵⁴⁴ Oğullarından M. Cemil Çalgüner VII ve VIII. TBMM'ye CHP'den Denizli mebusu seçilmiş,⁵⁴⁵ bir diğer oğlu Mehmet Rıfat Çalgüner, 1967-1974 yılları arasında TBMM genel sekreterliği görevinde bulunmuştur.⁵⁴⁶ BĞM-BG.
- 122) Mustafa Rahmi (Köken) Bey (1881-1952)
(OMM III İzmir; TBMM II, III, IV, V, VI, VII, VIII İzmir)
İzmir'in Bergama ilçesine bağlı Turanlı bucağı Bölcek köyünde doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; toprak sahibi, tüccar, öğretmen. 1913'te İl Genel Meclisi Bergama üyesi ve İl Komisyon üyesi oldu. 1921'de Zonguldak Maden müdüriyetine atandı. 17 Mayıs 1926'da Ticaret vekili seçildi.⁵⁴⁷ 1927'de Ziraat, 1928'de ise İktisat vekilliği yaptı. İş Bankasının kurucularındandır.⁵⁴⁸ İTC-CHP.

- 123) Mustafa Şeref (Özkan) Bey (1884-1948)
(OMM III Konya, Kayseri; TBMM II, III, IV, V Burdur)
Burdur'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; ayrıca Paris Hukuk Fakültesi mezunu; profesör. III. OMM'ye Konya'dan seçildiyse de 1915'te Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarlığına getirildiğinden mebusluktan istifa etmiştir. 1916'da İttihatçı Milli Bankası İdare Meclisi üyesi iken Ticaret ve Ziraat nazırı olmuş, aynı yıl, devamsızlıktan müstafi sayılan Karabet Tomayan'ın yerine Kayseri'den tekrar mebus seçilmiştir.⁵⁴⁹ 27 Eylül 1930-3 Eylül 1932 tarihlerinde İktisat vekilliği yapmıştır.⁵⁵⁰ İTC-CHP.
- 124) Mustafa Şükrü (Çağlayan) Efendi (1880-1936)
(OMM IV-TBMM I Mamuret'el-aziz/Elazığ)
Elazığ'ın Zerterî köyünde doğdu. Hukuk mezunu; hâkim, savcı. Nisab-ı Müzakere Kanununun çıkarılması üzerine savcılık görevine döndüğünden 6 Aralık 1920'de Meclis kararıyla mebusluktan istifa etmiş sayıldı.⁵⁵¹ BĞM.
- 125) Münip (Boya) Bey (1872-1953)
(OMM III Hakkâri, IV Van; TBMM II, III, IV, V, VI, VII Van)
Van'da doğdu. Rüştîye mezunu; mutasarrıf.⁵⁵² BĞM-CHP.
- 126) Nazif (Aktin) Bey (1879-1962)
(OMM III Amasya; TBMM II, III, IV, V, VI, VII Amasya)
Amasya'da doğdu. Rüştîye mezunu; tüccar, belediye başkanı. 1918'de OMM'nin feshedilmesi üzerine Amasya'ya dönerek buradaki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesini arkadaşlarıyla beraber gerçekleştirmiştir.⁵⁵³ İTC-CHP.
- 127) Necmettin Molla (Kocataş) Bey (1875-1949)
(OMM I, II, III Kastamonu; TBMM II Kastamonu)
İstanbul'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; savcı, vali. 1909-1911 yılları arasında Adliye nazırlığı yapmıştır.⁵⁵⁴ İTC-CHP.

- 128) Numan Efendi (1887-1934)
(OMM IV-TBMM I İstanbul)
Romanya sınırlarındaki Köstence’de doğdu. Askeri Sanayi Mektebi mezunu; ustabaşı. 1919 seçimlerinde Osmanlı Me-sai Fırkasının adayı olarak IV. OMM’ye İstanbul mebusu se-çildi. 16 Mart 1921’de İstanbul’un işgalinden sonra tutukla-narak Malta adasına sürüldü. 25 Ekim 1921’de serbest bıra-kılınca Ankara’ya geldi ve 26 Kasım 1921’de TBMM Genel Kuruluna İstanbul mebusu olarak takdim edildi. Ailesi Us-talar soyadını almıştır.⁵⁵⁵ Sosyalist-BG.
- 129) Nusret Sadullah (Ayaşlıoğlu) Bey (1870-1944)
(OMM II Ankara; TBMM III Samsun)
İstanbul’da doğdu. Viyana Hukuk Fakültesi mezunu; elçi. Ayrıca 1894-1900 arası Hariciye Nezareti Hukuk İşleri mü-dür yardımcılığı, 1900-1909 tarihlerinde Şura-yı Devlet üyeliği yapmıştır.⁵⁵⁶ İTC-CHP.
- 130) Osman Fevzi (Topçu) Bey (1861-1939)
(OMM I-TBMM I Erzincan)
Erzincan’da doğdu. Medrese mezunu; müderris, müftü. Kurtuluş Savaşı sırasında Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığına getirilmiş, Milli Mücadelenin amaç ve hedefleri hakkında Ankara Müftülüğü tarafından hazırlanan fetvayı onaylayarak yöresinde bu doğrultuda fa-aliyetlerde bulunmuştur.⁵⁵⁷ İTC-BG.
- 131) Osman Nuri (Özgen) Bey (1888-1943)
(OMM IV-TBMM I Lazistan/Rize)
Rize’nin Çayeli ilçesine bağlı Akpınar köyünde doğdu. Yük-sek Mühendis Mektebi mezunu; yüksek mühendis.⁵⁵⁸ BĞMı (I. TBMM’nin bağımsızlarından olmakla beraber İkinci Gru-ba yakın durmuştur).
- 132) Osman Nuri (Özpay) Bey (1878-1935)
(OMM IV Bursa; TBMM I, II Bursa)

İstanbul'da doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; avukat. 1919'a kadar OMM ikinci başkanlığı yapmıştır. Sivas Kongresinde Bursa temsilcisi olarak bulunmuş, I. TBMM Döneminde Konya İstiklâl Mahkemesi Başkanı seçilmiştir.⁵⁵⁹ BĞM-BG-CHP-TCF.

- 133) Osman Selman (Selmeniko) Bey (1882-?)
(OMM III Canik/Samsun; TBMM II Amasya)
Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. Ailesi Kafkasya'dan Bafra'ya göç etmiştir. Mutasarrıf, tüccar. Mütareke Döneminde Samsun Mutasarrıflığı görevinde iken, İttihatçı geçmişi yüzünden tutuklandı. İstanbul'a götürülürken Sinop'ta Kuvva-yı Milliyecilere sığınarak kurtuldu. Daha sonra Kuvva-yı Milliye saflarında çalıştı.⁵⁶⁰ İTC-CHP.
- 134) Ömer Lütfi (Yasan) Bey (1878-1956)
(OMM IV-TBMM I Amasya)
Amasya-Merzifon'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli kurmay albay. I. TBMM Döneminde 27 Aralık 1920'de Nafia vekilliğine seçildi. 16 Mayıs 1921'de istifa ettiyse de 19 Mayıs'ta yeniden seçilerek 14 Kasım 1921'e kadar bu görevini sürdürdü.⁵⁶¹ BĞM-İG.
- 135) Ömer Lütfü (Argeşo) Bey (1880-1942)
(OMM IV-TBMM I Karahisar-ı Sahip/Afyon)
İstanbul'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; emekli kurmay albay. Birinci Dünya Savaşı sırasında komutanı olduğu 78. Alay ile katıldığı Romanya harekâtında Argeşo Meydan Muharebesini kazanmakla Argeşo kahramanı olarak anılmış, sonradan bunu soyadı olarak almıştır.⁵⁶² BĞM-İG.
- 136) Ömer Mümtaz Bey (1859-1925)
(OMM III, IV Ankara; TBMM I, II Ankara)
Kafkasya'nın Adıgey yöresinde doğdu. Ailesi 1864'te Türkiye'ye göç etmiştir. Rüştîye mezunu; başkomiser, mutasarrıf.⁵⁶³ Sivas Kongresinde Ankara temsilcisi olarak bulunmuş

ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir.⁵⁶⁴ Ailesi Tanbiy soyadını almıştır. İTC-BG-CHP.

137) Ömer Şevki Bey (1870-?)

(OMM I, II, III Sivas; TBMM II Sivas)

Sivas'ta doğdu. Askerî Tıbbiyenin ikinci sınıfında iken öğrenim için Fransa'ya gönderildi. Lion Üniversitesinde tıp eğitimi tamamladı; yarbay, askeri doktor.⁵⁶⁵ İTC-CHP-II. TBMM'de CHP'den istifa edip bağımsız kaldı.

138) Ömer Vehbi Efendi (1870-1927)

(OMM II, IV Konya; TBMM I Konya)

Isparta'nın Yalvaç ilçesinde doğdu. Medrese mezunu; müftü, müderris. Konya'da Milli Mücadele hareketini destekledi. I. TBMM'de mebus iken Konya müftülüğü görevine dönmek istediğinden 22 Haziran 1922'de istifa etti. Ailesi Büyükyalvaç soyadını almıştır.⁵⁶⁶ İTC-BĞMı (I. TBMM'nin bağımsızlarından olmakla birlikte İkinci Gruba yakın olmuştur).

139) Pirinççizade Feyzi Efendi (1878-1933)

(OMM I, II, III, IV Diyarbakır; TBMM I, II Diyarbakır)

Diyarbakır'da doğdu. İdadî mezunu; memur, toprak sahibi, tüccar. I. OMM'de Diyarbakır mebusu olan Pirinççizade Arif Bey'in oğludur. 6 Mayıs 1909'da, babasının ölümü üzerine boşalan Diyarbakır mebusluğuna seçildi.⁵⁶⁷ Mütareke döneminde, OMM kökenli mebuslardan Zülfü (Tiğrel) Bey ile birlikte Ermeni Tehcirindeki olaylar ile ilgili oldukları ve propaganda yaptıkları savıyla 15 Ocak 1919'da İngilizler tarafından tutuklanarak Mısır'a gönderildi. Burada bir süre tutuklu kaldıktan sonra 23 Temmuz 1919'da Malta'ya sürüldü.⁵⁶⁸ IV. OMM'ye seçildiği halde sürgünde bulunduğundan meclis çalışmalarına katılamadı. 6 Eylül 1922'de Ali İhsan Paşa, Kara Kemal gibi isimlerin de aralarında bulunduğu on altı kişilik bir grupla Malta'dan kaçtı. Ankara'ya gelerek 2 Ocak 1922'de Diyarbakır mebusu olarak TBMM Genel Ku-

ruluna takdim edildi.⁵⁶⁹ I. ve II. Dönem TBMM’de Nafia ve-killiği yaptı.⁵⁷⁰ Ailesi Pirinçcioğlu soyadını alan Feyzi Bey’in oğlu Vefik Pirinçcioğlu CHP’den, XII. TBMM’ye Diyarbakır, XIII. TBMM’ye de Kahramanmaraş mebusu seçilmiştir.⁵⁷¹ BĞM-BG-CHP-II. TBMM’de CHP’den istifa edip bağımsız kalmıştır.

140) Ragıp (Soysal) Bey (1881-1947)

(OMM IV Kütahya; TBMM I, II, III Kütahya)

Uşak’ta doğdu. Rüştîye mezunu olup özel öğrenim de görmüştür. Bazı yerel memuriyetlerde bulunmanın ve 1914-1918 yılları arasında Uşak Medresesinde tarih öğretmenliği yapmanın dışında genel olarak ticaretle uğraştı.⁵⁷² BĞM-BG-CHP.

141) Raif (Dinç) Efendi (1874-1949)

(OMM II, III Erzurum; TBMM II Erzurum, V Zonguldak, VI Rize, VII, VIII Erzurum)

Erzurum’da doğdu. Mekteb-i Nüvvâb mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; kadı. Milli Mücadele döneminde Erzurum’daki Kuvva-yı Milliye’nin örgütlenmesine öncülük etti. Erzurum Kongresinin toplanmasına yardımcı oldu ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi.⁵⁷³ I. TBMM döneminde, Erzurum’da kurduğu Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti yoluyla komünizm karşıtlığı yapmıştır. Hoca Raif’in, saltanatçı bir çizgi izleyen bu örgütü meclis içindeki muhafazakârları da katarak güçlendirme çalışmaları Mustafa Kemal tarafından engellenmiş, örgütün Erzurum’daki faaliyetleri yine Mustafa Kemal’in talimatıyla Kâzım Karabekir tarafından taktibe alınmıştır. 1922 ortalarında örgütün faaliyetlerinin sona erdirildiği belirtilmektedir.⁵⁷⁴ İTC-CHP (II. TBMM’de CHP’den istifa edip bağımsız kalmış, ama sonraki dönemlerde yine CHP’den seçilmiştir).

142) Reşit Bey (1877-1951)

(OMM IV-TBMM I Saruhan/Manisa)

Balıkesir'in Bandırma ilçesine bağlı Emre köyünde doğdu. 1864 Çerkez sürgününde Kafkasya'dan Bandırma'ya göç eden Adige ailesinden Ali Bey'in oğlu, Çerkez Ethem'in ağabeyidir. Harp Mektebi mezunu; yüzbaşı, Teşkilat-ı Mahsusacı. Trablusgarp Savaşında bu bölgede direnişi yöneten subaylara katıldı. Balkan Savaşının son döneminde Edirne'nin geri alınması harekâtına katılarak Batı Trakya'da bir İslam Cumhuriyetinin kurulmasında etkili oldu.⁵⁷⁵ Yeşil Ordunun kurucu ve idarecileri arasında yer aldı.⁵⁷⁶ Çerkez Ethem'in düzenli orduya katılmama ısrarında kardeşinden yana bir tutum takınması nedeniyle 8 Ocak 1921 tarihli TBMM Genel Kurulu kararıyla mebusluktan düşürüldü. Ankara İstiklâl Mahkemesinin 9 Mayıs 1921 tarihli 573 sayılı kararıyla silahlı olarak hükümeti devirmeye teşebbüs ve düşman tarafına kaçmak suçundan ölüm cezasına çarptırıldı. Lozan Barış Antlaşmasından sonra Bakanlar Kurulunun 1 Haziran 1924 tarih ve 544 sayılı kararnamesiyle 150'likler listesine konuldu ve 28 Mayıs 1927 tarihli 1064 sayılı kanun gereğince vatanışlıktan çıkarıldı. 1938'de 150'liklerin affına dair kanun çıkarılmasına rağmen 1950'ye kadar yurda dönmedi.⁵⁷⁷ İTC.

143) Rıza (Nur) Bey (1879-1942)

(OMM I, IV Sinop; TBMM I, II Sinop)

Sinop'ta doğdu. Askeri Tıbbiye mezunu; askeri tıp doktoru, uzman, diplomat. I. OMM'ye İTC adayı olarak seçildikten kısa bir süre sonra muhalif saflara geçerek Ahrar Fırkasını destekledi. Şerif Paşa'nın Paris'te kurduğu Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkasının İstanbul'daki gizli faaliyetleriyle ilişkili olduğu gerekçesiyle tutuklanıp üç buçuk ay Bekirağa Bölüğünde tutulduysa da bu durum kanıtlanamadığı için serbest bırakıldı.⁵⁷⁸ 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucularına katıldı, ama 1912 seçimlerinden sonra bu partiden de ayrılarak muhalefetini kişisel olarak sürdürdü.⁵⁷⁹ I. TBMM

döneminde Maarif vekilliği, Sıhhiye ve Muavenet-i İċtimaiye vekilliği görevlerinde bulunmanın yanı sıra Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gönderilen heyette yer aldı. Ayrıca Türkiye-Ukrayna arasında 2 Ocak 1922'de Ankara'da imzalanan ve 16 Mart'ta 206 sayılı kanunla onanmış olan Dostluk Anlaşmasının onanmış metinlerinin alınıp verilmesine memur edilen heyetle beraber Ukrayna'ya gitti. İsmet Paşa başkanlığındaki heyetle beraber ikinci delege olarak Lozan'a gitti. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşmasını İsmet Paşa ve Hasan Bey ile birlikte imzaladı. 14 Ağustos 1923'te Ali Fethi Bey başkanlığında oluşturulan İcra Vekilleri Heyetinde Sıhhiye vekili oldu ve bu görevi Ali Fethi Bey'in istifa tarihi olan 27 Ekim 1923'e kadar sürdürdü.⁵⁸⁰ İzmir Suikastı nedeniyle gerçekleştirilen yargılamalar sırasında, hakkında tutuklama vs. kararı olmadığı halde Avrupa'ya kaçtı ve 1938'e kadar yurda dönmedi.⁵⁸¹ İTC-Ahrar Fırkası-HİF-BG.

144) Rüşti Efendi (1874-1924)

(OMM IV-TBMM I Ergani)

Elazığ'ın Palu ilçesine bağlı Yazıbaşı köyünde doğdu. Rüştiye mezunu; toprak sahibi. Ailesi Bulduk soyadını almıştır.⁵⁸² BĞM-BG.

145) Sadullah Feyzi Bey (1865-1933)

(OMM II, IV Bitlis; TBMM I Bitlis)

Bitlis'te doğdu. Rüştiye mezunu; nüfus memuru. Sivas Kongresine Bitlis delegesi olarak katılmış, Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir. Ailesi Eren soyadını almıştır.⁵⁸³ İTC-BG (Gruba kayıtlı olmakla beraber bağımsız hareket etmiştir).

146) Salah Cimcoz (Cimcoz) Bey (1877-1947)

(OMM III İstanbul; TBMM IV, V, VI, VII İstanbul)

İstanbul'da doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu; gazeteci. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonra İngilizler tarafından, diğer asker ve sivil altmış yedi kişiyle beraber 28

Mayıs 1919'da Malta'ya sürüldü. Ankara Hükümetinin girişimleri sonucunda 30 Nisan 1921'de (diğer yirmi dokuz kişi ile birlikte) serbest bırakıldı.⁵⁸⁴ 1926 Haziranında ortaya çıkarılan Atatürk'e yönelik suikast girişimi davasının devamı olarak Ankara İstiklâl Mahkemesince yargılandı, ancak hükümeti devirme hareket ve girişimlerine katıldığı sabit olmakla, 31 Ağustos 1926'da beraat etti.⁵⁸⁵ İTC-CHP.

- 147) Serdarzâde Mustafa Sırrı Efendi (1861-1925)
(OMM I Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar; TBMM I Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar)
Ordu'nun Mesudiye ilçesinde doğdu. Rüstiye, ayrıca medrese mezunu; mahkeme kâtibi, avukat, tüccar, çiftçi. Milli Mücadele döneminde liva temsilcisi olarak Erzurum Kongresine katılmıştır. Ailesi Serdaroğlu soyadını almıştır.⁵⁸⁶ BĞM-İG.
- 148) Suat (Soyer) Bey (1879-1942)
(OMM IV Kastamonu; TBMM I, IV Kastamonu)
İzmir'de doğdu. Mülki Tıbbiye Mektebi mezunu; doktor, sağlık müfettişi. I. TBMM'deki Tesanüt Grubunun yönetim kurulu üyesi.⁵⁸⁷ TBMM'de bulunmadığı dönemlerde serbest hekimlik ve ecza ticareti yapmıştır.⁵⁸⁸ BĞM-BG-IV. TBMM'de bağımsız.
- 149) Süleyman Asaf (Doras) Bey (1880-1946)
(OMM III Van, IV Hakkâri; TBMM II Hakkâri, III, IV, V Bursa)
Bursa'da doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; hâkim.⁵⁸⁹ İTC-CHP.
- 150) Süleyman Necati (Güneri) Bey (1889-1944)
(OMM IV Erzurum; TBMM I, V Erzurum)
Bingöl'ün Kiğı ilçesinde doğdu. Konya Hukuk Mektebi mezunu; öğretmen, gazeteci-yazar. Sahibi olduğu *Albayrak* gazetesinde Milli Mücadeleyi destekleyen yayınlarda bulunmuştur. Ayrıca Sivas Kongresine Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Ce-

miyetinin Karaköse delegesi olarak katıldı. Kongrede oluşturulan ARMHC'nin üyeleri arasında yer alarak cemiyetin ana tüzüğünü hazırlayan Nizamname Encümeninde çalıştı. I. TBMM döneminde seçim kanununda, mebus seçilecek kişiler için Türkiye'nin o günkü sınırları halkından olmak veya bir seçim çevresinde beş yıl oturmuş olmak koşulunu içeren değişiklik teklifini Canık/Samsun mebusu Emin Bey ve Mersin mebusu Selahattin Bey ile birlikte hazırladı.⁵⁹⁰ TCF'nin İstanbul il örgütünde görev aldı.⁵⁹¹ Haziran 1926'da ortaya çıkarılan Atatürk'e yönelik suikast girişiminde rolü olduğu gerekçesiyle Ankara İstiklâl Mahkemesince gerçekleştirilen yargılaması sonucunda beraat etti.⁵⁹² Siyasal durum: İTC-İG (Kurucu Üye)-TCF-CHP.

- 151) Süleyman Necmi (Selmen) Bey (1871-1943)
(OMM I, II Canık/Samsun; TBMM II, VI, VII Canık/Samsun)
Samsun-Bafra'da doğdu. Mülkiye mezunu; vali.⁵⁹³ İTC-CHP.
- 152) Süleyman Sudi Bey (1866-1928)
(OMM I, II Bayazıt/Ağrı; TBMM I, II Bayazıt/Ağrı)
Ağrı'da doğdu. Rüştîye mezunu olup medrese öğrenimi de görmüştür. Mahkeme başkâtibi. Teşkilat-ı Mahsusa üyesi.⁵⁹⁴ Ailesi Acarbay soyadını almıştır.⁵⁹⁵ İTC-BG-CHP.
- 153) Şakir (Kesebir) Bey (1889-1966)
(OMM IV Çatalca; TBMM II Çatalca, III, IV Edirne, V Tekirdağ)
Kars'ın (1992'den itibaren Ardahan'ın)⁵⁹⁶ Göle ilçesine bağlı Köprülü beldesinde doğdu. Mülkiye mezunu; vali. Milli Mücadele döneminde, önceleri görev yaptığı yer olan Trakya bölgesindeki Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde faaliyette bulunmuştur.⁵⁹⁷ 1 Haziran 1937-13 Nisan 1938 arası Ziraat vekilliği, 1 Kasım 1937-28 Aralık 1938 arası İktisat vekilliği yapmıştır.⁵⁹⁸ BÇM-CHP.

- 154) Şevketzâde Abdülkadir (Emirmahmutoğlu) Efendi (1878-1966)
(OMM III, IV Maraş/Kahramanmaraş; TBMM II, III, IV, V
Maraş/Kahramanmaraş)
Kahramanmaraş'ta doğdu. Rüştîye mezunu; çiftçi, tüccar.⁵⁹⁹
İTC-CHP.
- 155) Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi (1866-1957)
(OMM I, II, III Urfa/Şanlıurfa; TBMM II Urfa/Şanlıurfa)
Şanlıurfa'da doğdu. Medrese mezunu; Şanlıurfa İdadisinde
Farsça ve ahlak dersi öğretmenliği yapmıştır. III. OMM'de
Meclis-i Meşayih başkanlığı, 1922-1923 tarihlerinde Urfa'da
Halveti Dergâhı postnişinliği görevlerinde bulunmuştur.⁶⁰⁰
Edebiyatçı profesör, Ankara Üniversitesi Rektörü (1951-1966)
Suut Kemal Yetkin'in babasıdır.⁶⁰¹ İTC-CHP.
- 156) Mehmet Şefik (Baydar) Bey (1865-1936)
(OMM III, IV Bayazıt/Ağrı; TBMM II, III Bayazıt/Ağrı)
Doğubayazıt'ta doğdu. Rüştîye mezunu olup ayrıca özel öğ-
renim görmüştür; savcı, mahkeme başkanı.⁶⁰² İTC-CHP.
- 157) Mehmet Şükrü (Saraçoğlu) Bey (1887-1953)
(OMM IV İzmir; TBMM II, III, IV, V, V, VII, VIII İzmir)
İzmir'in Ödemiş ilçesinde doğdu. Mülkiye mezunu olup ay-
rıca Cenevre Üniversitesi Siyasal ve İktisat bölümlerini bitir-
miştir; yönetici. Milli Mücadele döneminde Nazilli'deki efe-
ler cephesine katıldı. 5 Aralık 1924'te Maarif vekili seçildi. 2
Kasım 1927-27 Aralık 1930 arası Maliye vekilliği, 4 Mayıs
1931-11 Kasım 1938 tarihlerinde çeşitli kabinelerde Adliye ve-
killiği, 11 Kasım 1938'den 3 Nisan 1939'a kadar Hariciye ve-
killiği yapmış, 9 Temmuz 1942'de başvekil olmuştur. 1 Ka-
sım 1948-22 Mayıs 1950 arasında TBMM başkanlığı yapmış-
tır.⁶⁰³ BĞM-CHP.
- 158) Mehmet Şemsettin (Günaltay) Bey (1883-1961)
(OMM III Ertuğrul/Bilecik; TBMM II, III, IV, V, VI, VII, VIII
II Sivas, IX Erzincan)

Erzincan'ın İliç ilçesine bağlı Urik köyünde doğdu. Yüksek Öğretmen Okulu mezunu; ord. profesör, tarihçi. 15 Ocak 1949'da atandığı başbakanlık görevini 14 Mayıs 1950'ye kadar sürdürdü. 1958-1959 arası CHP İstanbul il başkanlığı yaptı.⁶⁰⁴ 30 Aralık 1960'ta Kurucu Meclise CHP temsilcisi olarak seçildi.⁶⁰⁵ 1961 seçimlerinde İstanbul'dan senatör oldu ancak yaşamının son bulması nedeniyle Senato'ya katılamadı.⁶⁰⁶ İTC-CHP.

- 159) Mustafa Hilmi (Uran) Bey (1884-1957)
(OMM IV Menteşe/Muğla; TBMM III, IV, V, VI, VII, VIII Adana/Seyhan)
Bodrum'da doğdu. Mülkiye mezunu; vali, mülkiye müfettişi. Nisan 1926'da CHP Adana bölgesi müfettişliğine atandı. CHP genel sekreterliği ve genel başkanvekilliği yaptı.⁶⁰⁷ 12 Kasım 1938'de Celal Bayar Kabinesinde Adliye, Mayıs 1943'te Saraçoğlu Kabinesinde Dahiliye vekilliği yapmıştır.⁶⁰⁸ İTC-CHP.
- 160) Tefik Nazif (Arıcan) Bey (1883-1951)
(OMM II Prizren; TBMM V Antalya)
Prizren'de doğdu. Hukuk Mektebi mezunu; avukat, adliye müsteşarı.⁶⁰⁹ İTC-CHP.
- 161) Timurcuzâde Tefik Bey (1862-1930)
(OMM I Van; TBMM I Van)
Van'da doğdu. Özel öğrenim gördü; nüfus müdürü. 1902-1904 yılları arasında Van belediye başkanlığı yaptı. Ailesi Demiroğlu soyadını almıştır.⁶¹⁰ BĞM-BG.
- 162) Tunalı Hilmi Bey (1871-1928)
(OMM IV Bolu; TBMM I Bolu, II, III Zonguldak)
Bulgaristan sınırları içindeki Eskicuma kentinde doğdu. 93 Harbi sırasında Türkiye'ye göç eden tüccar İsmail Hakkı Bey'in oğludur. Cenevre Üniversitesi Pedagoji mezunu; kaymakam, gazeteci-yazar. II. Abdülhamit rejiminin etkin muha-

liflerinden olup İTC'nin kâtib-i umumiliğini yapmıştır. Gerek İstanbul'da gerekse kaçtığı Cenevre'de ve sonra Mısır'da İTC adına yayınlanan broşür ve gazetelerin hazırlanmasında önemli payı vardır. İkinci Meşrutiyet döneminde kaymakamlık ve Mülkiye müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. I. TBMM'de milliyetçilik, Türkçülük konularında kürsüde en çok konuşan mebuslardandır. Bu konularda çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazmıştır.⁶¹¹ İTC-BG-CHP.

163) Ubeydullah (Hatipoğlu) Efendi (1857-1937)
(OMM I, II Aydın, III İzmir; TBMM IV, V Bayazıt/Ağrı)
İzmir'de doğdu. Medrese mezunu; gazeteci-yazar. Medrese-
de eğitim görüp icazet aldıktan sonra Tıbbiye Mektebine gir-
di. Üçüncü sınıf öğrencisi iken siyasetle uğraştığından hak-
kında sürgün kararı alınınca Avrupa'ya oradan Amerika'ya
kaçtı. Yurda döndükten sonra çeşitli gazete ve dergilerde din
üzerine ve sosyal konularda yazılar yazdı. Meşrutiyetin ilanı-
na kadar başka sürgünlere de maruz kaldı. Birinci Dünya Sa-
vaşına girilmesini desteklemesi, mütareke döneminde onu
da hedef haline getirdi. Bu yüzden Ubeydullah Efendi, 10
Mart 1919'dan itibaren Damat Ferit Paşa Hükümetince İtti-
hatçılara yönelik olarak başlatılan tutuklama faaliyetlerinde
yakalananlardan biridir. Örfi Divan-ı Harpte yargılamaları
sürerken İngilizlerce Bekirağa Bölüğünden alınan 78 kişilik
kafile arasında Malta'ya sürüldü. 30 Nisan 1921'de serbest
bırakıldı.⁶¹² Cumhuriyet döneminde, mebus seçilene kadar
Beyoğlu evlendirme memuru olarak çalıştı. İTC-CHP.

164) Velîyullah (Hacı Veli) Efendi (1859-1928)
(OMM IV-TBMM I Eskişehir)
Romanya sınırları içindeki Mangalya'da doğdu. Medrese
mezunu; tüccar. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Eskişehir teşki-
latı başkanı olarak 1912 seçimleri sırasında bir sancak altına
topladığı kalabalıkla Eskişehir'de dini propaganda yaparak

karışıklık çıkardığı⁶¹³ için buraya gelen Divan-ı Harbi Örfi kararı ile 18 Mart 1912'de tutuklanarak İstanbul'a gönderilmiştir. Daha sonra Eskişehir belediye başkanı olmuştur. Ailesi Akbaşlı soyadını almıştır.⁶¹⁴ HİF-BG.

165) Velîyüddin (Saltıkgil) Efendi (1880-1935)

(OMM III Aydın; TBMM I Burdur)

Burdur'un Buldan ilçesinde doğdu. Mülkiye mezunu. Ayrıca Darülfünunun Hukuk bölümünden ve Paris Hukuk Fakültesinden de ayrı ayrı diploma almıştır; profesör. Darülfünunda ders vermenin dışında çeşitli idari görevlerde çalışmış, Milli Mücadele döneminde Samsun İstiklâl Mahkemesi üyeliği yapmıştır.⁶¹⁵ İTC-BG.

166) Veysel Rıza Bey (1871-1924)

(OMM III Gümüşhane; TBMM I, II Gümüşhane)

Gümüşhane'de doğdu. Rüştîye mezunu olup ayrıca özel öğrenim görmüştür; liva tahrirat müdürü. 23 Ekim 1920'de Gümüşhane mutasarrıflığına atandığı için 6 Ocak 1921'de mebusluktan istifa etti. Ailesi Zarbun soyadını almıştır.⁶¹⁶ İTC-CHP.

167) Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey (1880-1945)

(OMM II, III Aydın, IV İzmir; TBMM I İzmir, II, III, IV, V, VI Menteşe/Muğla)

Muğla'nın Fethiye ilçesinde doğdu. Hukuk mezunu; gazeteci-yazar. 1904'te gizli dernek kurduğu gerekçesiyle tutuklanarak üç yıllık kalebentlik cezasını çekmek üzere Midilli'ye gönderildi. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönerek faaliyetlerine devam etti.⁶¹⁷ Teceddüt Fırkası,⁶¹⁸ I. TBMM döneminde Halk Zümresi,⁶¹⁹ Yeşil Ordu,⁶²⁰ (resmi) Türkiye Komünist Fırkası⁶²¹ gibi oluşumların kurucu ve idarecileri arasında yer aldı. 7 Mayıs 1924'ten itibaren İstanbul'da *Cumhuriyet* gazetesini çıkarmaya başladı ve vefatına dek başyazarlığını yaptı. Oğlu Nadir Nadi DP listesinde ba-

ğımsız olarak girdiği seçimlerde IX. TBMM'ye Muğla, X.'ya İstanbul mebusu seçilmiş; 1964-1970 arası Cumhuriyet Senatosu kontenjan üyesi olarak parlamentoda bulunmuştur.⁶²² İTC-BG-CHP.

168) Yusuf Bahri (Tatlıoğlu) Bey (1878-1957)

(OMM IV Yozgat-TBMM I Yozgat)

Yozgat'ın Akdağmadeni ilçesinde doğdu. Rüştîye mezunu; toprak sahibi. 1916-1919 arasında Reji İdaresinde memurluk da yaptı. Sivas Kongresinde Yozgat temsilcisi olarak bulundu. Akdağmadeni'nde Müdafaa-i Hukuk örgütünü kurarak başkanlığını üstlendi. Ayrıca I. TBMM döneminde oluşturduğu kuvvetler aracılığıyla iç ayaklanmaların bastırılmasında rol aldı. 9 Eylül 1921'de Samsun İstiklâl Mahkemesi üyeliğine atandı ve yıl sonuna kadar bu görevi sürdürdü. Şeyh Sait Ayaklanmasını fırsat bilerek gizli cemiyet kurmak suretiyle hükümeti devirme suçundan 23 Temmuz 1925'te tutuklandı ama ilk soruşturmasında salıverildi. Ankara İstiklâl Mahkemesince yapılan yargılaması sonunda 10 Ocak 1926'da beraatına karar verildi.⁶²³ İTC-İG.

169) Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey (1878-1969)

(OMM I, IV Kastamonu; TBMM I Kastamonu, II, III, IV, V, VI, VII, VIII Sinop)

Kastamonu'nun Boyabat ilçesinde doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi mezunu. Paris Hukuk Fakültesi Siyasî ve İktisadî Bilimler dalından 1913'te doktora diploması almıştır; avukat, profesör, diplomat. I. TBMM döneminde sırasıyla İktisat vekili, Adliye vekili ve Hariciye vekili seçilmiş, Ankara'nın dış ilişkilerini düzenleyen heyetlerde yer almıştır. 26 Mayıs 1930'da İsmet Paşa Kabinesinde Adliye vekilliğine atanmıştır. 1931 seçimlerinden sonra, 5 Mayıs 1931'de yeniden kurulan İsmet Paşa aynı vekilliğe getirilmiş, bu görevini 23 Mayıs 1933'e kadar sürdürmüştür.⁶²⁴ 1943 seçimlerinde CHP ta-

rafından aday gösterilmeyen Yusuf Kemal Bey, VIII. dönemde DP listesinden seçilmiştir. Ancak DP yönetimi ile düştüğü anlaşmazlık nedeniyle partiden çıkarılınca 19 Temmuz 1948'de Millet Partisinin kurucularına katılmıştır.⁶²⁵ 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra Kurucu Meclise Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi temsilcisi olarak girmiştir.⁶²⁶ İTC-BG-CHP-DP-MP (Genel Yürütme Kurulu üyesi)-CKMP.

- 170) Yusuf Ziya (Özenci) Bey (1875-1951)
(OMM II, III Bolu; TBMM II, VI, VII Zonguldak)
Dobruca'da Hırsova kasabasında doğdu. Ailesi 93 Harbinden sonra Anadolu'ya göç ederek Bartın'a yerleşmiştir. Deniz Harp Okulundan deniz makine mühendisi olarak mezun olan Yusuf Ziya Bey Makine Resimhanesi, Bahriye Nezaretinde Maiyet Fen memurluğunda çalışmış, aynı nezaretin eğitim ve öğretim müfettişliğini yapmıştır. Milli Mücadele döneminde Bartın Müdafaa-i Hukuk teşkilatının kurucu üyeliğini üstlenmiştir.⁶²⁷ İTC-CHP.
- 171) Zeki (Kadırbeyoğlu) Bey (1884-1952)
(OMM IV Gümüşhane; TBMM II Gümüşhane)
Gümüşhane'de doğdu. Sultani mezunu; toprak sahibi, tüccar. Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk hareketinin aktif isimlerinden biridir. Erzurum Kongresine katılmıştır.⁶²⁸ BĞM-II. TBMM'ye bağımsız seçildi; sonra TCF'ye katıldı.
- 172) Zihni (Orhon) Bey (1883-1955)
(OMM IV Erzurum; TBMM I Erzurum, VI, VII, VIII Kars)
Erzurum'da doğdu. Harbiye Mektebi mezunu; binbaşı, vali. 9 Mayıs 1920'de Sinop mutasarrıflığı ve komutanlığına atandığından mebusluktan istifa etti. 4 Ocak 1922'de atandığı Bitlis valiliği görevinden 4 Ağustos 1923'te alındı. 16 Eylül 1925'te askerlikten emekliye ayrıldı. Kars'ta CHP İl İdare Kurulu başkanlığı yapmıştır (1931- 1935).⁶²⁹ BĞM-CHP.

173) Zülfü (Tiğrel) Bey (1876-1940)

(OMM II, III, IV Diyarbakır; TBMM I, II, IV, V, VI Diyarbakır)

Diyarbakır'da doğdu. İdadî mezunu; Bidayet ve İstinaf Mahkemesi üyesi, Diyarbakır İl Genel Meclisi üyesi. Mütareke döneminde, OMM kökenli mebuslardan Feyzi Bey ile birlikte, Ermeni Tehcirindeki olaylarla ilgili oldukları gerekçesiyle 15 Ocak 1919'da İngilizlerce tutuklandı. 15 Şubat 1919'da Mısır'a; 23 Temmuz 1919'da da buradan Malta'ya sürüldü.⁶³⁰ IV. OMM'ye seçildiği halde sürgünde bulunması nedeniyle Meclise katılamadı. 25 Ekim 1921'de Ankara Hükümetinin girişimiyle serbest bırakılan elli dokuz kişilik grup içinde 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya geldi. 15 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Diyarbakır mebusu olarak takdim edildi.⁶³¹ Oğlu Hamit Zülfü Tiğrel XI. TBMM'ye DP'den Diyarbakır mebusu seçilmiştir.⁶³² İTC-BG-CHP.

SONUÇ

Bu çalışma Türk siyasal yaşamında, özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde sunulan veriler doğrultusunda Meşrutiyet ile Cumhuriyet dönemleri arasındaki bağların oldukça kuvvetli olduğunu göstermektedir. Siyasal ve sosyal alanda Meşrutiyetten Cumhuriyete görülen süreklilikler parlamentonun oluşumunda ve yapısında da izlenebilmektedir.

Son OMM'den Birinci TBMM'ye geçiş, bu sürekliliklere uygun bir süreçtir. 1920'de yapılan Birinci TBMM seçimlerinde 1876 Anayasasına aykırı olarak yerel idare meclislerindeki ve ARMHC Heyet-i Merkeziyelerindeki üyeler de ikinci seçmen kabul edilmiştir. Ama ihtilal ruhuna uygun bu tavra rağmen hukuksal sürekliliğe önem verilmiş ve 1919 seçimlerinde belirlenen ikinci seçmenlerin de oy kullanmaları sağlanmıştır. Seçimler 1877'de hazırlanıp 1908'de yasalaşan İntihab-ı Mebusan Kanunu çerçevesinde, iki dereceli yapılmıştır. Bu şekilde yapılan seçimlerden sonra açılan Birinci TBMM, 26 Nisan 1920'de kararlaştırıldığı üzere çalışmalarını OMM içtüzüğüne uygun olarak yürütmüştür. Saltanat makamı 1922'de tasfiye edilmesine rağmen bu kurumca atanan Meclis-i Ayan üyelerinin müktesep emeklilik hakları korunmuştur. Son OMM üyelerinin mebusluk sıfatları ve bundan doğan hakları korunarak Birinci TBMM'ye doğrudan katılmalarına izin verilmiştir. 1921'de yeni bir anayasa yapılmasına rağmen 1876 Anayasası lağvedilmemiş, çift anayasalı bir dönem yaşanmıştır. Kanun-u Esasinin lağvedildiği 1924'e kadar bazı konular bu eski Osmanlı Anayasasına göndermede bulunularak çözümlenmiştir.

Yeni rejimin kimliğini bulduğu 1924 Anayasasının yürürlüğe girmesinden sonra bile Türkiye'nin siyasal yaşamında Meşrutiyet Döneminin düzenleme ve uygulamaları, siyasal alışkanlıkları varlığını sürdürmüştür.

1876 Anayasası, getirdiği düzenlemelerle yürütmenin yasamaya üstünlüğü sonucunu doğurmuştu. 1921 ve 1924 anayasa-

ları “meclis üstünlüğü” fikrine kuramsal olarak yer vermelerine rağmen tıpkı Meşrutiyet Dönemindeki gibi üstünlük yine Meclise verilememiş, yürütmenin belirleyiciliği devam etmiştir. Dernek kurma özgürlüğünü düzenleyen ve Meşrutiyet Döneminde yapılan İçtimaat-ı Umumiye Kanunu, Tecemmüat Hakkında Kanun-u Muvakkat gibi metinler 1938’e kadar yürürlükte kalmaya devam etmiştir. 1924 Anayasasında da siyasal hak ve özgürlükler tanınmıştır. Ancak bunların güvence altına alınması Meşrutiyet Döneminde olduğu gibi yine ihmal edilmiş, zaten kullanılmaları için gerekli ortamın yeniden yaratılması da ertelenmiştir. Özellikle siyasal partilerin kurulması ve yaşamlarını devam ettirebilmesi CHP’nin 1945’e kadarki sınırlamalarından ötürü mümkün olamamıştır. Yasal bir engel olmamasına rağmen bu tarihe kadar iki kısa ömürlü deneme dışında CHP’den başka bir siyasal parti kurulamamıştır. Bu yönüyle CHP yönetimi, Meşrutiyet Döneminde İTC’nin fiili tek parti rejiminin daha da otoriter biçimini kurmuş, yine İTC’nin tutum ve alışkanlıklarını güçlü bir şekilde sahiplenmiş ve tekrarlamıştır. 1908’de yasalaşan İntihab-ı Mebusan Kanunu, 1942’de yeni bir seçim kanunu hazırlanıncaya kadar yürürlükte bırakılmıştır. 1942’de yeni bir kanun yapılmasına rağmen iki dereceli seçim sistemi 1946’ya kadar devam ettirilmiştir. Üstelik 1912’de askerlere getirilen oy kullanma yasağı, tek parti dönemini de aşarak 1961’e kadar uygulanmıştır. Seçimleri düzenleyip yapacak bir seçim kurulunun ve yargı denetiminin oluşturulamaması Meşrutiyet Döneminin ve 1950’ye kadarki Cumhuriyetin ortak sorunu ya da eksikliği olmuştur. Meşrutiyet Dönemi ile Cumhuriyetin tek parti döneminin bu ortak özelliğinden doğan bir başka benzerliği de iktidar partisinin kendisiyle bütünleşen bürokrasi vasıtasıyla seçim sonuçlarını lehine çevirmesi olmuştur. Mebus adaylarını belirlemede İTC’nin Merkez-i Umûmisinin etkinliğini CHP’nin Parti Başkanlık Divanının ve parti başkanının devralması ve bu uygulamanın başka siyasal partilerce de benimsenmesi sadece 1945’e kadarki dönemin de-

ğil, Türk siyasal yaşamının her döneminin karakteristik özelliklerinden olmuştur.

Görülüyor ki Cumhuriyete geçiş sürecinde ve sonrasında Meşrutiyet Döneminin düzenleme ve uygulamalarından çokça yararlanmış, hatta 1908-1918 döneminde yapılan bazı kanun metinlerinin yürürlüğü doğrudan devam ettirilmiştir. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin siyasal iklimlerinin benzerliği, OMM’de mebusluk yapmış isimlerin sürekliliklerini hem kolaylaştırmış hem de bu kişi süreklilikleriyle daha da güçlenmiştir. Osmanlı meclislerinin herhangi birinde veya birkaçında bulunmuş olan 173 mebus 1960’a kadarki TBMM’lerin çeşitli dönemlerinde, en az bir dönem olmak üzere mebusluk yapmıştır. Ama sayısal ağırlıkları ancak 1950’ye kadarki TBMM’lerde dikkate değer oranlarda olmuştur.

Cumhuriyete geçiş sürecinde hukuksal sürekliliğe önem verilmesi nedeniyle son OMM üyelerinin Birinci TBMM’ye doğrudan katılımlarına ve mebusluk görevlerini burada devam ettirmelerine imkân sağlanmıştır. Son OMM’den doğrudan katılan 83 mebusun yanında, ilk üç OMM’nin birinde veya birkaçında bulunmuş olan 20 mebus da Birinci TBMM’ye seçilerek girmiştir. Bu şekilde OMM deneyimi olan 103 mebus, Birinci TBMM’nin üye sayısının dörtte birini oluşturmuştur. Birinci TBMM’den sonra da meclislerde görülmeye devam edilen OMM kökenlilerin yeni dönemlerde mebusluk sıfatını almaları doğal olarak yeniden seçilmeleri sayesinde gerçekleşmiştir.

OMM kökenlilerin siyasal tutum analizleri yapıldığında çoğunluğunun İttihatçılardan oluştuğu görülür. Aralarında Hürriyet ve İtilaf çizgisinden gelenler veya sosyalist olanlar da bulunmaktadır. Ancak aralarındaki siyasal tutum farklılıklarına rağmen bütün OMM kökenliler, Meşrutiyetin son çırpınışlarını içeren Mütareke Döneminde Müdafaa-i Hukuk saflarında yerlerini almış, işgal karşıtı örgütlenme faaliyetlerine katılmıştır. Hatta bazıları yörelerindeki milis kuvvetlerin başına geçerek doğrudan çatışmalara katılmıştır. Birinci TBMM’deki siyasal çekişmelerde ise çoğunluğu Birinci

Gruba destek vermiştir. İTC ile CHP arasındaki örgütsel, ideolojik benzerlikler OMM kökenlilerin ARMHC/CHP'yle yakınlığını doğurmuş ve tek parti TBMM'lerine kolayca seçilmelerini sağlamıştır. Hürriyet ve İtilaf çizgisinden gelen veya sosyalist olan OMM kökenliler, TBMM'ye tekrar seçilme sıklığı açısından İttihatçılar kadar şanslı olmadığından muhalefetin ancak ideolojik açıdan sürekliliği görülmüştür.

OMM kökenliler genel olarak ARMHC/CHP'ye yakın olmuşsa da muhalif örgüt veya partilere katılanlara da rastlanmıştır. İkinci Grupta, TCF'de, SCF'de, 1946'dan sonra DP'de OMM kökenli mebuslara rastlamak mümkündür. Ayrıca 1931 ve 1935 seçimlerinde (yine CHP'nin desteğiyle) TBMM'ye bağımsız giren OMM kökenliler de vardır. Ancak gerçek anlamda muhalefet yapan OMM kökenli mebusların çoğunun siyasal yaşamı CHP tarafından tamamen sona erdirilmiştir.

OMM kökenlilerin TBMM'de varlıklarını kolaylaştıran bir diğer özellikleri ise sınıfsal/mesleki ve öğrenim durumlarıdır. Çoğu sivil ve askeri bürokrasiden gelen veya yüksek öğrenim gerektiren mesleklere sahip olan OMM kökenliler arasında toprak sahibi, tüccar ve ulemadan olanlar da vardır. Bürokrasiden gelenlerin, yüksek öğrenim gerektiren mesleklere sahip olanların veya yerel bağları kuvvetli olanların TBMM'de daha uzun süre bulundukları görülmüştür. Laik politikaların güçlendirilmesi nedeniyle, OMM kökenliler içerisinde TBMM'de sürekliliği sınırlı olanlar ulema grubu olmuştur.

OMM kökenlilerin büyük bir kısmı Türkiye sınırlarında doğmuş olmakla beraber eskiden Osmanlı toprağı olan Balkanlar'da, Arap eyaletlerinde vs. doğanlar da vardır. Meşrutiyet Döneminde (birkaç istisna dışında) bugünkü Türkiye sınırları içindeki yerlerden mebus seçilen OMM kökenliler, TBMM'de de büyük ölçüde aynı yerleri temsil etmiştir.

Meşrutiyetten Cumhuriyete süreklilik gösteren kişiler olarak OMM kökenliler, her zaman TBMM'deki en yaşlı grubu oluş-

turmuştur. Oysa “Jön Türkler” siyasal geleneğinden gelen çoğu OMM kökenli için “genç” sıfatı Meşrutiyet Döneminde fiziki bir anlam da ifade ediyordu. Ama Cumhuriyet Döneminde “genç” sıfatı artık OMM kökenli İttihatçılar için sadece siyasal içeriğiyle anlamlı olmaya devam etmiştir.

OMM kökenli mebusların TBMM’deki sayısal ağırlıkları 1950’ye kadar dikkat çekici düzeydedir. 1950’den sonra TBMM’deki sayılarının azalmasında kuşkusuz yaşlanmış olmaları büyük bir paya sahiptir. Fakat 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra OMM kökenli Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Şemsettin (Günaltay) beylerin yaşlanmış olmalarına rağmen Kurucu Meclise üye olarak girmeleri, hatta Şemsettin Bey’in darbe sonrası ilk seçimlerde senatör seçilmesi yaş faktörünün dışında siyasal birtakım nedenlerin de OMM kökenlilerin TBMM’deki sayılarının azalmasında rol oynadığını göstermektedir. Örneğin 1950 seçimlerinde hayatta olan 48 OMM kökenli mebustan sadece 5’inin TBMM’ye girebilmiş olması nasıl açıklanabilir? Üstelik bunlardan sadece 2’si CHP’liydi, diğer 3’ü ise DP’den girebilmişti. Çoğunluğu CHP’ye bağlı OMM kökenlilerin 1950’den sonra TBMM’deki etkinliklerinin azalmasıyla bu partinin aynı tarihten itibaren iktidarı DP’ye kaptırmış olması arasında doğrudan bir ilişki aramak, buraya kadar anlatılanlar göz önüne alındığında çok da zorlama bir yorum olmayacaktır.

Kongar’ın sınıflandırmasıyla, Genç Osmanlılar, İTC ve ARMHC/ CHP “devletçi-seçkinci” kanadın temsilcisi olarak Cumhuriyet öncesinde iki kesintiyle, sonrasında ise aralıksız 1950’ye kadar iktidar olmuştur ve merkezîyetçi, modernist, laik programlar uyguladığı söylenebilir. Devletçi-seçkincilerin laik politikalarından hoşnut olmayan muhafazakârlarla, katı merkezîyetçiliğinden ve otoriterliğinden şikâyetçi liberaller “gelenekçi-liberal” cepheyi oluşturmuştur. Bu siyasal çizgi de Sultan-halife, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İkinci Grup, TCF, SCF ve DP tarafından temsil edilmiştir.⁶³ İTC ve CHP’nin uyguladığı politikalar sayesinde güçle-

nen burjuvazi 1940'larda, devletçi-seçkincilerden kopan DP'nin çatısı altında siyasal alanda ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. "Merkez" in partisi CHP'ye karşı "çevre"nin ve burjuvazinin temsilciliğini üstlenen DP, çevreyle özdeşleşen geleneksel/dinsel değerlerin de savunuculuğunu görev edinerek tek parti rejiminden bıkmış kitlelerin desteğini almış ve 1950'de iktidar olmuştur.⁶³⁴ 1908'den beri parlamentoda ağırlıkları görülen ve devletçi-seçkincilerin temsilcisi sayılan sivil ve asker bürokratların oranı 1950'den itibaren düşürülmeye başlanmıştır. Bürokrasinin Meclisteki yerini hukukçuların, tüccarların ve toprak sahiplerinin egemen olduğu bir iktidar görüntüsü almıştır.⁶³⁵ Böylece Türkiye'de parlamento, ulus-devletleşmenin ve milli egemenliğin yansıdığı kuruma dönüşmesinden sonra; üçüncü bir değişim yaşayarak oluşan yeni çıkar ilişkilerine uyum göstermiştir.

1950'den itibaren bürokratların rolünün sınırlandırılmasıyla, Meclis bürokrasinin uzantısı olmaktan çıkmış, ekonomik bölünmelerin de yansıdığı gerçek bir tartışma platformuna dönüşmeye başlamıştır.⁶³⁶ Bu görece demokratikleşme süreci ve bundan yararlanarak iktidardaki payını büyüten burjuvazi ve diğer toplum kesimlerinin artan siyasal katılımı, yine 1908'den beri İTC ve CHP'nin uyguladığı politikaların ürünü ve başarısıdır. Bu başarı aynı zamanda CHP iktidarının ve bu partiye bağlı kalan OMM kökenlilerin parlamenter yaşamdaki etkinliklerinin giderek azalmasını da açıklayabilir.

Devletçi-seçkinci zihniyeti taşıyan örgüt ve kurumların iktidarı ele geçirdiği bazı dönemlerde TBMM'de OMM kökenlilerin varlıklarını aramaya devam etmek bir noktadan sonra biyoloji kanunlarına aykırılık teşkil eder. Yaşlanma ve ölüm gerçeği Meşrutiyetten Cumhuriyete kişi sürekliliklerine bir yere kadar izin vermiştir. Ancak Meşrutiyet Döneminde kronikleşen siyasal ve kültürel tartışmalar tüm canlılığıyla günümüzde de sürmektedir.

NOTLAR

- 1 Bkz.: Tarık Zafer Tunaya, Hürriyet'in İlanı, (Cumhuriyet Gazetesi armağanı), Yeni-gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 13-14.
- 2 Tank Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", Türk Parla-mentoculuğunun İlk Yüzyılı, Haz.: Siyasi İlimler Derneği, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, t.y., s. 75-131.
- 3 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 70-78.
- 4 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, (Çev.: Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstan-bul, 2004, s. 33; Emre Kongar, İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, C. 1-2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 26; 21. Yüzyılda Türkiye (2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 68.
- 5 Bkz.: Tunaya, a.g.m., s. 88, 109; Kongar, İmparatorluktan Günümüze..., a.g.e., s. 70. Benzer görüşler için bkz.: Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yay., İstanbul, 1989, s. 49; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Ku-rumu Yay., Ankara, 2000, s. 212, 226; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Haz.: Ahmet Kuyas, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s. 393, 403-404. Doğu Ergil de aynı doğrultuda değerlendirmeler yapmıştır; Doğu Ergil, "A. Reassessment: Young Turks, heir Politics and Anti-Colonial Struggle", Balkan Studies, 16/2 (1975), s. 26-72; s. 34, 36, 48'den aktaran: Aykut Kansu, 1908 Devrimi (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 31-32
- 6 Ahmad, a.g.e., s. 33.
- 7 Örneğin bkz.: Tunaya, a.g.m., s. 75, 88; Kongar, a.g.e., s. 70.
- 8 Akşin, bu değerlendirmeyi Feroz Ahmad'ın adı geçen eserine yazdığı "Üçüncü Bası-ma Önsöz"de yapmaktadır. Bkz.: Ahmad, a.g.e., s. 9.
- 9 Akşin, a.g.e., s. 78-82.
- 10 Mehmet Turhan, Siyasal Elitler, Gündoğan Yay., Ankara, 1991, s. 95.
- 11 Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 308.
- 12 Turhan, a.g.e., s. 95, 103.
- 13 Bkz.: H. Zafer Kars, 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstan-bul, 1997.
- 14 Sadece koyundan alınan Ağnam Vergisi 4 Ağustos 1903'te kaldırılarak yerine tüm ev-cil hayvanlardan alınacak olan "Hayvanat-ı Ehliye Vergisi" konulmuştu. Yine aynı ta-rihte şehir ve köy halkı ayırt edilmeksizin gelir düzeyine göre kişiden alınan "Vergi-yi Şahsi" uygulaması başlamıştı. Bkz.: Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 39, 8 nolu dipnot.
- 15 Denizli, Aydın, Uşak, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Kayseri, Ankara, Kastamonu, Sinop ve Trabzon'da çıkan, ancak Erzurum'daki hariç kısa sürede bastırılan ve kitleselliği hakkında hiçbir fikir edinilemeyen vergi ayaklanmaları hakkında bilgi ve Kars'ın yo-rumları için bkz.: Kars, a.g.e., s. 21-42. 25 Mart 1907'de bir iradeyle askıya alınacak olan bu vergilerden Hayvanat-ı Ehliyye Rüşumu'nun son bulması talebiyle Şubat 1905'te

- Midilli'den, 25 Mart 1905'te İşkodra'dan, 13 Nisan 1905'te Basra'dan, 28 Haziran 1905'te Trablusgarp'tan; Vergi-yi Şahsi'nin kaldırılması için 14 Ocak 1906'da Kastamonu'dan, 13 Eylül 1906'da Necid'den de Bâb-ı Âli'ye telgraflar çekilmiş olup, değinilenlerin dışında aynı talepleri içeren daha çok sayıda telgrafın varlığından söz edilmektedir. Bkz.: Muammer Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s. 11; Kansu, a.g.e., s. 39.
- 16 Bkz.: Kars, a.g.e., s. 26-42; Demirel, a.g.e., s. 44-45, 48; Nedim Ulusalkul, İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum İhtilali, Ankara Basımevi, Ankara, 1937; Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I", Türk Kültürü, S. 255 (Temmuz 1984), s. 453-466; Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II", Türk Kültürü, S. 256 (Ağustos 1984), s. 497-509; Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-III", Türk Kültürü, S. 257 (Eylül 1984), s. 575-596; Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 147 (Nisan 1987), s. 23-72.
- Kansu, Halep ve Beyrut'ta yiyecek kıtlığı yüzünden çıktığını iddia ettiği ayaklanma ve talan olaylarını da ekleyerek olayların giderek meşrutiyetçi bir havaya büründüğünü söylemektedir; bkz.: Kansu, a.g.e., s. 35-95.
- 17 Kars, a.g.e., s. 53-60; Kansu, a.g.e., s. 95, III-II4.
- 18 A. L. Macfie, Osmanlının Son Yılları (1908-1923), (Çev. Damla Acar-Funda Soysal), Kitap Yay., İstanbul, 2003, s. 31-34.
- 19 Demirel, a.g.e., s. 44-45, 48; Ulusalkul, a.g.e.; Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I"; "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II"; "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-III"; "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler".
- 20 Demirel, a.g.e., s. VI, 6, 8, 13, 17; Türkdoğan, a.g.m. – I, s. 455, 457.
- Kansu'nun 1906-1907 olaylarının İttihatçılar için uygun bir propaganda ortamı yarattığı hatta bazı ayaklanmaların bizzat İttihatçı propaganda sonucunda çıktığı yönündeki değerlendirmeleri için bkz.: Kansu, a.g.e., s. 35-95. Jön Türklerin Anadolu'daki 1906-1907 olaylarında rolü konusunda Kars'ın tutumu ikirciklidir. Örneğin Kars, 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği adlı eserinde anılan halk hareketlerinin kendiliğinden geliştiğini, Jön Türklerin de propaganda yoluyla bunları desteklediğini, fakat bu ayaklanmalardaki rollerinin sanıldığı kadar güçlü olmadığını söylemektedir; bkz.: Kars, a.g.e., s. 43-50. Ancak Kars, başka bir makalesinde Jön Türklerin Anadolu'daki 1906-1907 eylemlerinin çıkışında önemli rolleri olduğunu iddia etmektedir; bkz.: H. Zafer Kars, "Jön Türklerin Anadolu'daki Örgütleri ve Eylemleri 1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir", Teori, Temmuz 2008, s. 36-39.
- 21 Kansu, a.g.e., s. 99, 137-153. Bu gösterilerin daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz.: Emiroğlu, a.g.e., s. 125-226.
- 22 Bkz.: Kars, a.g.e., s. 23, 38, 60; Demirel, a.g.e., s. 13-14, 20; Türkdoğan, a.g.m. – I, s. 465-466; a.g.m. – II, s. 497-498; "...Yeni Belgeler", a.g.m., s. 23-24; Emiroğlu, a.g.e., s. 315-327. Ayrıca sözü edilen devrim örneklerini Osmanlıdaki meşrutiyetçi gelişme-

lerle karşılaştıran incelemelere örnek olarak bkz.: Fariba Zarinebaf, "Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet", (Çev. Ahmet Akşit), Toplumsal Tarih, S. 166, Ekim 2007, s. 24-34; H. M. Tsovikyan, "1905 Rus Devrimi'nin Türkiye'deki Devrim Hareketlerine Etkisi", Sovetskoe Vostokovedenie, C. 3, Moskova, 1945, s. 15-35, Kars, 1908 Devriminin Halk Dinamiği içinde, s. 94-121, s. 104; Esra Atalı, "1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2002.

Bülent Tanör de, her ne kadar ayrıntılı sınıfsal analizlere girişmiş değilse de Jön Türklerin değişik coğrafyalardaki devrimlerden etkilendiğini anlatmaktadır. Ona göre: "Bunlar, koyu bir mutlakiyetten meşrutî rejime geçilebileceğini (Rusya), bir Asya devletinde bile bunun olabileceğini (Japonya) ve nihayet İslâmiyet'le anayasalı bir rejimin bağdaşabileceğini (İran) bir kez daha ortaya koyan canlı örneklerdi." Bkz.: Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelerle Toplu Bir Bakış", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İletişim Yay., s. 10-26.

23 Türkoğlu, a.g.m. - III, s. 577-578; Kars, a.g.e., s. 19, 59-60.

24 Kansu, a.g.e., s. XVI-XVII.

25 Kansu, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", Toplumsal Tarih, S. 55, Temmuz 1998, s. 4-11. Kansu'nun "1908 Devrimi'nin ve sonrasındaki değişikliklerin "mülklü sınıflar"ın çıkarlarına hizmet ettiği görüşü için bkz.: a.g.e. s. 9-10; Kansu, "Türk Devrimi'nin Yıldönümü", Radikal gazetesi, 24.07.2005, Radikal 2 eki, http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4895, erişim tarihi: 01 Eylül 2007. "1908 Burjuva Devrimi'nin Marksist açıdan bir eleştirisi için ayrıca bkz.: Cem Uzun, "Ne Darbe, Ne Yarım Kalmış Başarısız Bir Deneme Ne de İhanet...", Resmi Tarih Tartışmaları-4: 1908 Darbe mi? Devrim mi?, Ed.: Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008, s. 55-126.

26 Kansu, a.g.e., s. 3-4.

27 Kansu'nun "modernleşme kuramcıları" ve "bağımlılık kuramcıları" kategorilerine dahil ettiği ve sıkça eleştirdiği yazarlar arasında Emre Kongar, Çağlar Keyder, Doğu Ergil, Tarkan Zafer Tunaya, Şükrü Hanioğlu gibi birçok önemli sosyalbilimci vardır. Bkz.: Kansu, a.g.e., s. 4-35.

28 Kansu, a.g.e., s. 6-7.

29 Kansu, "Dünden Bugüne..." a.g.m., s. 5.

30 8 Temmuz 1909 günü kabul edilen bir yasayla 10 Temmuz'un (23 Temmuz) "Hürriyet Bayramı" olarak kutlanması gelenek haline gelmiştir. Cumhuriyet Döneminde Başvekil İsmet İnönü'nün Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü Sayı 6/1433 ve 13 Mayıs 1935 tarihli yazısıyla ve 27 Mayıs 1935'te kabul edilen "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun"la bu gelenek sona ermiş, 29 Ekim tarihi bayram günü kabul edilmiştir. Bkz.: Kansu, a.g.e., s. XXIV-XXVI.

31 Fevzi Demir, Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri - 1908-1914, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 13-14.

- 32 Kansu, "Dünden Bugüne...", a.g.m., s. 7.
- 33 Kansu, a.g.m., s. 7. Benzer değerlendirmeleri için ayrıca bkz.: Aykut Kansu, "100. Yıl dönümünde 1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak", Toplumsal Tarih, S. 175, Temmuz 2008, s. 22-35.
- 34 Kansu, a.g.e., s. 4-5. Meşrutiyet Döneminde "Osmanlı İmparatorluğu" isminin kullanılması bilimsel anlamda gerçekçi olmadığını vurgulayan Kansu'ya göre, 1923 öncesinde resmi adı "Memalik-i Mahruse-i Şahane" olan devlet gündelik dilde "Türkiye" olarak adlandırılmaktaydı. 1908 öncesinde ve hemen sonrasında yayınlanmış olan kitap ve makalelerin isimlerini, Alman, Amerikan, Fransız, İngiliz ve Türk basınındaki haberleri örnek gösteren Kansu'ya göre eski (mutlakiyetçi) rejimin simgesi olarak "Osmanlı İmparatorluğu" adını 1908'den sonra sadece "karşı-devrimci" gazeteler kullanmaya devam etti. "Türkiye" ya da "Yeni Türkiye" adı daha çok "devrim"i destekleyen gazetelerce kullanılmaya başlandı. Dolayısıyla "Türkiye" yalnızca coğrafi bir bölge adı değil, yeni rejimin yeni adı olarak kabul ediliyordu. Bkz.: a.g.e., s. XV-XVI.
- 35 Neşe Düzeli'nin Kansu ile röportajı; Radikal, 27.06.2005; <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=156980>, erişim tarihi: 01 Eylül 2007.
- 36 "1925'te çıkarılan Takriri Sükun Kanunu anayasal düzeni ortadan kaldırdı. 1931'deki Halk Partisi Kongresi'yle 1924 Anayasası'nın ruhuna aykırı korporatist bir rejim kuruldu. Her şeyi denetleyen bu tek parti rejimi 1946'ya kadar sürdü." Bkz.: aynı yer.
- 37 Cemil Koçak, "1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", Toplumsal Tarih, S. 45, Eylül 1997, s. 59-61.
- 38 Mete Çetik, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi", Birikim, S. 82, Şubat 1996, s. 77-83.
- 39 Kansu, a.g.e., s. 97.
- 40 1908 Devriminin Halk Dinamiği adlı eserinin ilk baskısı olan Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu (Kaynak Yay., İstanbul, 1984) kitabına yönelik bir eleştiride Kars'ın eldeki belgelerin içeriğini aşan tezlere ulaştığı görüşü için bkz.: Cemil Koçak, "Zafer Kars'ın Kitabı Vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine", Toplumsal Tarih, S. 25, Ocak 1996, s. 62-64.
- 41 Sina Akşin, "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme: Aykut Kansu, The Revolution of 1908 in Turkey (Leiden: Brill, 1997)", ODTÜ Gelişme Dergisi, 27 (1-2) 2000, s. 207-212.
- 42 Koçak, "1908 Devrimi....", a.g.m., s. 59-60.
- 43 Akşin, a.g.m., s. 208.
- 44 Akşin, a.g.m., s. 208-209. Cumhuriyetin Meşrutiyetten daha radikal kopuşlar yarattığı konusunda ayrıca bkz.: Sina Akşin, "2. Meşrutiyet Devrim midir?", Teori, S. 222, Temmuz 2008, s. 17-25; Tarık Zafer Tunaya, "Tarih Yolu Nasıl Keşfedilir? Atatürk ve Osmanlı Mirası", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. Nejat Eczacıbaşı yay., İstanbul, 1983, s. 3-20.
- 45 Berkes, a.g.e., s. 429, 522-526.

- 46 Ahmet Kuyaş, "II. Meşrutiyet, Türk Devrim Tarihi ve Bugünkü Türkiye", Doğu Batı, S. 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 49-64.
- 47 Kansu, a.g.e., s. 5.
- 48 Oktay Gökdemir, "1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", Tarih ve Toplum, S. 149, Mayıs 1996, s. 59-62.
- 49 Çetik, a.g.m., s. 82.
- 50" Amaçlarına ulaşmayı engelleyen eski düzenin adamlarını tehditle olmuyorsa komployla ortadan kaldırmak onların siyasetinin bir parçası. İktidar olduktan sonra da kendilerine darbe vuracak kişileri mahkemeye götüremiyorlarsa, onlara suikastla ulaşıyorlar". Bkz.: Neşe Düzel'in Kansu ile röportajı.
- 51 Akşin, "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme...", a.g.m., s. 208.
- 52 Ayşe Hür'ün Kansu'ya eleştirisinde kullandığı bu deyim için bkz.: Ayşe Hür, "1908 Devrimi'nin Karanlık Yüzü", Radikal, 31.07.2005, Radikal 2 eki; http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4916, erişim tarihi: 01 Eylül 2007.
- 53 Ahmet N. Yücekök, Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi, AÜSBF yay., Ankara, 1983, s. 64-69; Siyaset'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi), AÜSBF yay., Ankara, 1987, s. 55-57; Lewis, a.g.e., s. 477-478. Demokratikleşmenin işareti sayılan kurumların Batı'da belirli ekonomik çatışmaların sonucu olduğu, ancak Türkiye'deki siyasal gelişimin bu açıdan temelsiz olduğu görüşü için ayrıca bkz.: İdris Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma, Ant Yay., İstanbul, 1969.
- 54 Kongar, İmparatorluktan Günümüze..., a.g.e., s. 25; 21. Yüzyılda Türkiye..., a.g.e., s. 64.
- 55 Saim Sezen, Seçim ve Demokrasi, Gündoğan Yay., Ankara, 2000, s. 215.
- 56 Şükrü Hanioglu, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Ed.: Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş., İstanbul, 1986, s. 291-296; "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri", İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yıllığı IV, 1989, s. 61-78.
- 57 Demir, a.g.e., s. 28-29.
- 58 Yücekök, Türkiye'de Parlamento..., a.g.e., s. 64; Siyaset Sosyolojisi..., a.g.e., s. 171-175.
- 59 Kongar, İmparatorluktan Günümüze..., a.g.e., s. 26.
- 60 Meclis-i Mebusanın feshine karşın 1876 Anayasası otuz yıllık istibdad döneminde de hukuken var olmaya devam etmiştir. Aslında İkinci Meşrutiyet, ertelenen Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılması için bir çağrıyla başlamıştır. Bkz.: Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı-1982 Anayasasına Bilimsel Yaklaşım, Gerçek Yay., İstanbul, 1986, s. 35.
- 61 Tanık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, t.y., s. 27-39.
- 62 Bülent Tanör, a.g.m., s. 19; Berkes, a.g.e., s. 333.
- 63 Servet Armağan, Anayasa, Seçimler ve Anayasa Mahkemesi, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977, s. 20; Fazıl Sağlam-Mümtaz Soysal, "Türkiye'de Anayasalar", Cumhu-

riyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 18-54.; Tunaya, a.g.m., s. 31.

64 Bkz.: 1876 Anayasasının 42, 60, 62, 65 ve 69. maddeleri; Tarhan Erdem, Anayasalar ve Seçim Kanunları, Milliyet Yay., İstanbul, 1982, s. 6, 8; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000, s. 47, 49-50.

65 7 ve 27. maddeler; Erdem, a.g.e., s. 3, 5; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 43, 45.

66 Bkz.: 7. Madde; Erdem, a.g.e., s. 3; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 43-44.

67 Tunaya, a.g.m., s. 32.

68 5. ve 6. maddeler; Erdem, a.g.e., s. 3; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 43.

69 Tunaya, a.g.m., s. 32. Benzer değerlendirmeler için bkz.: Berkes, a.g.e., s. 333-335.

70 35. Madde; Erdem, a.g.e., s. 5-6; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 46.

71 Bkz.: 53., 54. ve 55. maddeler; Erdem, a.g.e., s. 7-8; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 48.

72 Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s. 32.

73 117. Madde; Erdem, a.g.e., s. 14; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 55.

74 80. Madde; Erdem, a.g.e., s. 10; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 51.

75 36. Madde; Erdem, a.g.e., s. 6; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 46. Bu madde, parlamenter sisteme geçişi sağladığı söylenen 1909 değişikliklerinde bile neredeyse aynı bırakılmıştır; bkz.: Erdem, a.g.e., s. 17; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 86-87.

76 Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", s. 115.

77 116. Madde; Erdem, a.g.e., s. 14; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 55.

78 Bkz.: Kanun-u Esasi'nin "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umûmîyesi" başlıklı bölümü; Erdem, a.g.e., s. 3-5; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 44-45.

79 Tunaya, a.g.m., s. 32.

80 113. Madde için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 13; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 54-55.

81 Tanör, a.g.m., s. 21, 24.

1909'da yapılan ve rejime parlamenter sistem görüntüsü veren anayasa değişiklikleri ve sonraki yıllarda bundan vazgeçmek anlamını içeren düzenlemeler için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 15-23; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 84-91.

82 Bkz.: 12, 113 ve 120. maddelerin değiştirilmiş şekilleri; Erdem, a.g.e., s. 16, 18; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 86, 88; Tunaya, a.g.m., s. 38.

83 Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), Arba Yay., İstanbul, 1952, s. 164.

84 1876 Kanun-u Esasisinde seçilebilir şartlarını düzenleyen 68. Madde için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 9; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 50. Birinci Meşrutiyet seçimlerinde uygulanan Talimat-ı Muvakkate'nin tam metni için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 135-137; Türkiye'de ve Yabancı Memleketlerde Seçim Mevzuatı, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1949, s. 3-6; 1877'de Meclis-i Umûminin hazırladığı, ancak padişahça onaylanması 1908'de gerçekleşebilmiş İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun seçmenlikle ilgili 11. ve 22. Maddeleri, mebus seçilebilmenin koşullarını içeren 17. Maddesi için bkz.: Erdem; a.g.e., s. 140, 141, 142; Seçim Mevzuatı, a.g.e., s. 9, 11-12.

85 25 Eylül 1328 tarihli "Berrî ve Bahrî Erkân ve Ümera ve Zabitan ile Küçük Zabitan ve

- Jandarma ve Ümera ve Zabitan ve Efradiyle Mensubin-i Askeriyyenin Hizmet-i Askeriyyede Bulundukları Müddetçe Hakk-ı İntihablarını İstimal Edememeleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat" için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 153; Seçim Mevzuatı, a.g.e., s. 27; Armağan, a.g.e., s. 158.
- 86 Kansı, a.g.e., s. 275. Dünyada genel oy hakkının gelişimi hakkında bkz.: Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 7, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 1798-1824.
- 87 Emiroğlu, a.g.e., s. 279.
- 88 Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları (1908-1918)", Fikir Hareketleri, S. 1-152, (1934-1937), s. 245-246'dan aktaran; Demir, a.g.e., s. 349-350.
- 89 Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi için bkz.: Nüket Turgut, Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984, s. 227-257.
- 90 Kurt Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi, C. 1, (Çev.: Necdet Sander), Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yay. A.Ş., 1999, s. 48; Lewis, a.g.e., s. 210, 224; Tunaya, "İkinci Meşrutiyet...", a.g.m. s. 120.
- 91 Meşrutiyet dönemlerindeki seçim uygulamaları için bkz.: Demir, a.g.e., s. 85-161, 209-287, 313-329; Sezen, a.g.e., s. 218-229; Tevfik Çavdar, Müntehib-i Saniden Seçmene, V Yay., Ankara, 1987, s. 6-63; Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ve Parlamento, 3F Yay., İstanbul, 2006; s. 69-79, 105-110, 126-127.
- 92 İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı, AÜSBF Yay., Ankara, 1978, s. 169-182; Ortaylı, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, İletişim Yay., İstanbul, s. 953-960, s. 957; Birinci Meşrutiyet meclislerinde milletvekillerinin etnik ve dinsel dağılımları için bkz.: Turhan, a.g.e., s. 92.
- 93 Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusanı'nda Etnik Grupların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler", MEÜ Tarih ve Milliyetçilik-I. Ulusal Tarih Kongresi (30 Nisan-2 Mayıs 1997) Bildirileri, s. 348-368.
- 94 Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 4-5, Y. 1975-1976, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1976, s. 245-284; Demir, a.g.m.; a.g.e., s. 85-161, 209-287, 313-329.
- 95 Demir, a.g.e., s. 161.
- 96 Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 252-254; Demir, a.g.m., s. 362.
- 97 Tabloda ilk üç meclise ait dağılımlar Demir, a.g.e., s. 333'ten aktarılmış, IV. Döneme ait bilgiler yine Demir'in I-IV. Dönem OMM üyeleri listesinden hareketle tabloya eklenmiştir; bkz.: Demir, a.g.e., s. 355-384.
- 98 Demir, a.g.e., s. 313-329.
- 99 Taha Niyazi Karaca, Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2004, s. 316-324.
- 100 Karaca, a.g.e., s. 328-329; Sezen, a.g.e., s. 229.
- 101 Ahmad, a.g.e., s. 47; Emiroğlu, a.g.e., s. 97.

- 102 Kansu, a.g.e., s. 351-352; Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 258-259.
- 103 Tablodaki I, II ve III. Dönem üyelerinin siyasal tutumları Demir, a.g.e., s. 343'ten aktarılmıştır. IV. Dönem üyelerinin siyasal tutumları ise şu kaynaklardan tespit edilmiştir: Demir, a.g.e., s. 355-384 arasında verdiği Osmanlı Meclis-i Mebusan üyelerinin tam listesi; Erik Jan Zürcher'in, Milli Mücadele'de İttihatçılık (Çev.: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2003) başlıklı çalışmasında verdiği birçok İttihatçı ismin özgeçmişi; TPT, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. 3: I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Fahri Çoker, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1994 (Son Meclis-i Mebusandan I. Dönem TBMM'ye geçenlerin bu eserdeki özgeçmişleri); TPT TBMM - II. Dönem 1923-1927, C. 3: II. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Kâzım Öztürk, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1995 (Son Meclis-i Mebusana seçilmekle beraber I. TBMM'ye katılmayıp II. TBMM'ye seçilenlerin özgeçmişleri). Siyasal kategoriler Demir'e ait olup IV. Meclis-i Mebusan üyelerinin tutumlarının kodlanmasında da aynı yol izlenmiştir. "Liberal" nitelendirmesi Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası vb. İTC karşıtı partiler için kullanılmıştır.
- Tablo 2, mebusların seçim dönemlerindeki siyasal tutumlarını yansıtmakla beraber 1908 seçimlerine İTC listelerinden girip sonra muhalefet saflarında görülenler de "Liberal" sayılmıştır; bkz.: Demir, a.g.e., s. 343.
- 104 Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 243.
- 105 Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 252-254.
- 106 Mütareke Dönemindeki siyasi tartışmaların özeti için bkz.: Karaca, a.g.e., s. 6-30; Turgut, a.g.e., s. 249.
- 107 Karaca, a.g.e., s. 233-238.
- 108 Karaca, a.g.e., s. 55-58, 318-324.
- 109 Örneğin Tunaya 1919 seçimlerinde büyük ölçüde İttihatçıların etkin olduğunu belirtmektedir; bkz.: Tunaya, a.g.e., s. 409-410. Bir başka görüşe göre İttihatçıların 1919 seçimlerinde yer yer olumlu katkısı bazı sonuçların alınmasında etkili olmuştur. Ancak Müdafaa-i Hukuk hareketi ilk andan itibaren seçimlerdeki kampanyasını İTC'nin bir uzantısı olmadığını vurgulayarak sürdürmüştür. İttihatçıların mevcut örgütlerinin katkısı Müdafaa-i Hukuk'un ilkelerini yaymak doğrultusunda olmuştur. Bkz.: Çavdar, a.g.e., s. 63; Karaca, a.g.e., s. 310.
- 110 İttihatçılar, "bizzat muhaliflerin hâkim oldukları İstanbul'da, topladığı siyasi personelin bir kısmı 'Hürriyetperver Avam' ve 'Teceddüd' Fırkaları ile [III. Dönem] Meclis-i Meb'usan ve siyasi hayat üzerinde müessir olmak imkânını elde etmişlerdir. [...] Saniyen, mevlidi olan Fırkalarla, henüz kapanmıyan şube ve kulüpleri İttihat ve Terakki Cemiyeti Anadolu'da teşkilât ve taazzuv nüveleri bırakmıştır. Bu nüve, Müdafai Hukuk davasını benimsemiş ve Fırkanın Anadolu şubelerinin ekserisi derhal Müdafai Hukuk ve benzeri teşekküller haline istihale ederek İstiklâl Mücadelesine katılmışlardır. Anadolu'da tamamen hâkim bulunan bu teşkilat 1919 seçimini ve son Meb'usan Meclisini kendi mensupları ile doldurmak imkânını bulduğu gibi, İstan-

bul'da da gizli toplantıların kararlaştırdıkları namzedleri meb'us seçtirmiştir. Hürriyet ve İtilaf ile tarafları teşekküllerin Anadolu'da İttihadcılarının baskısından bahsetmeleri ve 1919 seçimine katılmamalarını, Meb'usanın [1920'deki] feshi 'amillerini de bu noktada aramak lazımdır. O kadar ki, bu İttihad ve Terakki heyulâsı karşısında ve onu yıkmak için, 1911'de olduğu gibi tekrar ve yeniden Hürriyet ve İtilaf namı altında birleşik bir muhalefet kütlesi vücuda getirilmesi bir muhalefet vazifesi olarak tavsiye edilmiştir." Tunaya, a.g.e., s. 409-410.

- 111 Rıdvan Akın, TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 43-44.
- 112 Türkiye Tarihi, C. 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Ed.: Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul, 2002, s. 88-89.
- 113 "Kanun-i Esasî-i Osmaninin 7 nci maddesi mucibince sulh ve ticarete ve terk ve ilhak-ı araziye ve Tebaa-i Osmaniiyenin Hukuk-u Asliye ve şahsiyyesine taalluk eden ve devletçe masarifi mucib olan muahedatın akdinde Meclis-i Umuminin tasdiki şarttır. Harb-i Umuminin memleketimiz için pek na-müsait şerait dahilinde hitam bulması hasebiyle elim bir vazife-i tarihiye ifasına davet olunan Meclis-i Mebusan, ahiren Makarr-ı Hilâfet ve Saltanat-ı Seniyyede ahval-i fevkalade tahaddüs etmesi ve Meşrutiyyetle idare olunan memalikin kaffesinde milletvekillerine temin edilen masuniyat ve muafiyatın ilca-yı vakayı ile müntezi' olması hasebiyle, vezaif-i mebusinin icabatına memleketin vaziyet-i hazırısı ile telif imkânından mahrum kalmıştır. Her şeyden evvel hürriyet-i efkara ve istiklâl-i videdana vabeste olan ve vazife-i mukaddese-nin emniyetle ifasına imkân-bahş bir hal ve vaziyetin tahassülüne intizaren umumi inikatların tehirini teklif eyleriz." Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, s. 496'dan aktaran; Sebhattin Mihçı, "Osmanlı Parlamento Tarihinde Son Dönem", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2000, s. 148. Önergenin günümüz Türkçesine uyarlanmış metni için bkz.: Bahadır Atalay vd., Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yay., İstanbul, 1986, s. 31.
- 114 Atalay vd., a.g.e., s. 31-35.
- 115 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Başnur Matbaası, Ankara, 1971, s. 141.
- 116 Yunus Nadi Abaloğlu, Birinci Büyük Millet Meclisi, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., Cumhuriyet Gazetesi armağanı, [yayın yeri yok], 1998, s. 28; Ankara'nın İlk Günleri, Sel Yay., İstanbul, 1955, s. 103; İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1985, s. 48.
- 117 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. I-II, Haz.: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., İstanbul, 1999, s. 218-220; Abaloğlu, Ankara'nın..., a.g.e., s. 109-114.
- 118 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İlk Meclis, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., Cumhuriyet Gazetesi armağanı, [yayın yeri yok], 1999, s. 133; Abaloğlu, Birinci..., a.g.e., s. 54-55.

- 24 Nisan 1920'de yapılan oturumda Mustafa Kemal Paşa, kullanılan 120 oyun 110'unu alarak meclis başkanı seçilmiş, Celalettin Arif Bey de, aynı bir seçim sonucunda 120 oyun 109'unu alarak ikinci başkan olmuştur. Bkz.: TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 38, 44.
- 119 3 Haziran 1336 tarihli birleşim: TBMM ZC, Devre: I, C. 2, s. 67.
- 120 4 Mayıs 1920 tarihli birleşim: TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 204-205.
- 121 4 Mayıs 1920 tarihli birleşim: TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 210.
- 122 5 Haziran 1920 tarihli birleşim: TBMM ZC, Devre: I, C. 2, s. 80.
- 123 Goloğlu, a.g.e., s. 150; Akın, a.g.e., s. 104-105.
- 124 Goloğlu, a.g.e., s. 150-151; Meclis-i Mebusanın Ankara'da devam ettiği düşüncesine dayanan önerge, uygulama, düşünceler yukarda sıralananlarla sınırlı değildir. Benzer örnekler için bkz.: Goloğlu, a.g.e., s. 148-155; Akın, a.g.e., s. 100-101; Samet Ağaoğlu, Kuvayı Milliye Ruhu, Kaynak Yay., İstanbul, 1999, s. 37, 240.
- 125 Atatürk, a.g.e., s. 215; 18 Mart 1920 tarihli ilk genelgenin tam metni için bkz.: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1991, s. 272-274.
- 126 Atatürk, Nutuk, s. 215-216; Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Toplamak İsteddiği 'Meclisi Müessisan' ", Belleten, C. 21, S. 83 (Temmuz 1957'den Ayrıbasım), ss. 483-487, s. 484.
- 127 5 Haziran 1920 tarihli birleşim: TBMM ZC, Devre: I, C. 2, s. 80-81.
- 128 Bkz.: Abaloğlu, Ankara'nın..., a.g.e., s. 115.
- 129 Güneş, a.g.e., s. 56-57.
- 130 Abaloğlu, Ankara'nın..., a.g.e., s. 115.
- 131 TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 2.
- 132 1 sayılı karar, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin sureti teşekkülü hakkında heyeti umumiye karar"dır; Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 1.
- 133 Bkz.: TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 18, 20-25, 27, 34-36, 39-40.
- 134 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 4; Tanık Zafer Tunaya, "Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 50. Yıldönümünde", Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 83-115.
- 135 TBMM ZC, Devre: I, C. 1, s. 157.
- 136 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 4.
- 137 Bkz.: 29 Nisan 1920 tarihli Hiyaneti Vataniye Kanunu, 19 Ağustos 1920 tarihli Devairde Kullanılan Pulların Tevhidi Hakkında Karamame, 14 Eylül 1920 tarihli Men'i Müskirat Kanunu, 20 Eylül 1920 tarihli İhracat Rüsumu Kanunu, 7 Ekim 1920 tarihli Memaliki Osmaniye Dahilinde Seyrû Seyahat Edenlerin Seyahat Varakası Almaları Mecburî Olduğu Hakkında Karamame; Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 4, 51, 63, 67, 92.
- 138 Ağaoğlu, a.g.e., s. 87-88.
- 139 İlgili madde için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 10; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 100.
- 140 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 210; Güneş, a.g.e., 59.
- 141 Düstur, 3. Tertip, C. 5, s. 158; Gencay Şaylan, "TBMM'nin Kuruluşu ve Gelişimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 2662-2670.

- 142 Çağdaş Türkiye Tarihi (Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi), Ed.: Fevzi Demir, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2003, s. 54, 56-57, 60-61.
- 143 Ahmad, a.g.e., s. 186.
- 144 Ahmad, a.g.e., s. 187-188.
- 145 İlk üç meclisin bölgelere göre dağılımı Demir, a.g.e., s. 334'ten aktarılmıştır. IV. Dönemde temsil edilen seçim çevrelerinin listesi için bkz. Demir, a.g.e., s. 355-384; TPT, I. ve II. Meşrutiyet, C. 2: Ayân ve Mebûsân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri, Haz. Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu; İhsan Güneş, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 65-73; Karaca, a.g.e., s. 295-297; Goloğlu, a.g.e., s. 295-303.
- 146 IV. Dönem için anılan 168 üye sayısına Kars, Ardahan, Batum ve Oltu'dan seçilen 12 mebus dahil değildir. Bunlar daha katılmadan, Meclis-i Mebusan çalışmalarını ertelediği için doğrudan TBMM'ye geçeceklerdir. Bu mebusların isimleri için bkz. Goloğlu, a.g.e., s. 344.
- "Her ne kadar bazı gazetelerde Elviye-i Selase'nin seçimleri yaptığı haberi yer alsada, yapılan seçimler ancak gayri resmi anlamda olmuştur. [...] Mustafa Kemal Paşa, 21 Ekim'de Kazım Karabekir'e gönderdiği telde Batum'luların Mebusan'a katılmak için Paris Sulh Konferansı'nda teşebbüsatta bulunmalarının en uygunu olduğunu bildirdi. [...] Buna rağmen Batum'dan Meclis-i Mebusan'a katılmak üzere beş tane mebus seçildi, fakat Meclis'in kapanması üzerine bu mebuslar Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldılar." Karaca, a.g.e., s. 292.
- 147 Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s. 132, 160.
- 148 Ed.: Akşin, a.g.e., s. 86-87.
- 149 Wilson İlkeleri için bkz.: Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasal Tarihi (C. 1-2: 1914-1995), Alkım Yayınevi, Ankara, t.y., s. 138-139.
- 150 Akın, a.g.e., s. 44.
- 151 Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Ed.: Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Beta Basım Yayın Dağıtım A. Ş., İstanbul, 1986, s. 297-311.
- 152 Tunaya, a.g.m., s. 305. Konuya ilişkin meclis tutanakları için bkz.: Erol Kaya, "Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Samsun, 1997, s. 377-381, 468-473; Mihçı, a.g.t., s. 107-III.
- 153 Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 129, 135, 146.
- 154 Tunaya, a.g.m., s. 302.
- 155 Bu göçler hakkında özet bilgi için bkz.: Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İletişim Yay., İstanbul, t.y., s. 1238-1246; Gülten Kazgan, "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 6, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 1556-1557.
- 156 Macfie, a.g.e., s. 213.

- 157 Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, (Çev.: Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul, 1999, s. 111; Macfie, a.g.e., s. 214.
- 158 Olaylarla Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 51, 55.
- 159 Ağaoğlu, a.g.e., s. 20.
- 160 Mesleki temsil fikrinin gelişimi ve TBMM'deki tartışmaları için bkz.: Güneş, a.g.e., s. 152-181; Ağaoğlu, a.g.e., 72-78; Mizyal Karaçam Şengil, Birinci Dönem TBMM'de Düşünce Akımları (1920), Cem Yay., İstanbul, 1996, s. 201-219.
- 161 Bkz.: 1924 Anayasasının 88. Maddesi; Erdem, a.g.e., s. 39; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 138.
- 162 1935'te CHP, seçimlere bağımsızların da girebilmesi için 16 çevrede birer aday eksik göstermişti ve adaylıklarını koyalarsa gayrimüslimlere destek olmak CHP'nin aldığı bir diğer karardı. Sonuçta seçilen 16 bağımsızdan dördü gayrimüslimlerden olmuştur: TPT, TBMM V. Dönem (1935-1939), C. 1, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İhsan Güneş, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004, s. 18-38; seçilen dört isim ve başka gayrimüslimler sonraki dönemlerde de CHP'den, DP'den ya da bağımsız olarak parlamento-ya girmeyi başarmıştır. 1935-1995 arası seçimlerde seçilen 28 gayrimüslim mebusun isimleri ve görev yaptıkları dönemler için bkz.: Mehmet Haluk Örgün, "Eğitim Seviyesi ve Değişim Açısından Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, İstanbul, 1998, s. 90-92.
- 163 Cumhuriyet, 04.02.1935, s. 5'ten aktaran: TPT, V. TBMM, C. 1, s. 39.
- 164 Mahmut Goloğlu ve Ahmet Yücekök, ifadeyi Birinci TBMM rejimi için kullanırken Sina Akşin daha çok IV. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın açılışına "Üçüncü Meşrutiyet" denilebileceğini savunmaktadır. Ergil de bu deyişi son Mebusan Meclisi'nin açılışına atfetmektedir: Goloğlu, a.g.e., s. 148-155; Yücekök, Türkiye'de Parlamento..., a.g.e., s. 95; Ed.: Akşin, Çağdaş Türkiye, s. 85; Ergil, a.g.e., s. 177.
- 165 Akın, a.g.e., s. 23.
- 166 Bkz. Atatürk, a.g.e., s. 216.
- 167 Akın, a.g.e., s. 24.
- 168 Akın, a.g.e., s. 197.
- 169 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. 2, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1973, s. 563'ten aktaran: Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem Yay., İstanbul, 1992, s. 87.
- 170 Tunçay, a.g.e., s. 88.
- 171 Akın, a.g.e., s. 198.
- 172 Tunaya, "Bağımsız Türkiye....", a.g.m., s. 105.
- 173 TBMM ZC, Devre: II, C. 2, s. 450.
- 174 1924 Anayasasının 104. Maddesi: "1293 tarihli Kanun-ı Esasi ve mevvad-ı muadelesi ve 20 Kânunusânî 1337 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunun[un] ve müzeyyelâtı ve tadi-lâtı mülğadır". Bkz.: Erdem, a.g.e., s. 40.
- 175 Goloğlu, a.g.e., s. 161.

- 176 İktüzükte, yemin metnine ilişkin olanlar dışındaki değişiklikler genellikle teknik düzeyedir. Cumhuriyet Döneminde, 2 Mayıs 1927 ve 11 Mayıs 1945'te iktüzük yenilenmiştir. Ancak 22, 23, 24 ve 85. maddeler dışında bu iktüzükler birbirini tekrarlamaktadır. 12 Şubat 1954'te yenilenen iktüzük 1 Eylül 1973 tarihine kadar TBMM'de uygulanmıştır. Bkz.: Akın, a.g.e., s. 77.
- 177 Bkz.: Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 16.
- 178 Tark Zafer Tunaya, "Mütareke Döneminin Özellikleri (1918-1922)", Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 3-29.
- 179 Akın, a.g.e., s. 392.
- 180 Tunaya'ya göre Meşrutiyetin 1918 veya 1922'de mi sona erdiği tartışmalıdır: "1918-1922 yılları arasında, 'Osmanlı' adını taşıyan bir devletin varolup olmadığı kesinlikle tartışılabilir. Mütareke dönemi bir iktidar boşluğudur (intteregnum). İstanbul'un oluşturduğu siyasal iktidarın coğrafya bakımından, ülkenin neresine kadar etkin olduğunu kestirmek zordur. Bu iktidarın, 1922 yılına kadarki gelişmesi, Anadolu ile kurduğu diyaloglara dayanır. 1922 yılında ise tarih sahnesinden silinmiştir. Bununla beraber, bu yıla değin, işgalci kuvvetlerin koltuk değnekleriyle ayakta durmaya uğraşan Osmanlı siyasal 'müesseseleri' vardır." Dolayısıyla "1908 senesinde başlayan ve takriben on sene sürdüğü kabul edilen bu devrenin, Osmanlı hukuk nizamına müsteniden kurulan siyasi cemiyet ve partiler bakımından, daha fazla, 1922 senesine kadar devam ettiği söylenebilir. Garba imtisalen açılan çok partili rejimin, fiilen bir parti hâkimiyeti altında ortadan kalkması devrenin birinci kısmını ifade eder. Mondros'la başlayan ikinci kısım Mütareke safhasıdır, ve milli istiklal hareketini gaye eden derneklere imparatorluğu 'sulh ve selamete' kavuşturmak isteyen parti ve derneklerin girift olarak çalıştıkları yakın tarihimize hususî rengini veren bir devredir." Tunaya, "Mütareke Dönemi...", a.g.m., s. 7; Türkiye'de Siyasal Partiler, s. 77. Tunaya'nın benzer değerlendirmeleri için ayrıca bkz.: Hürriyet'in İlanı, s. 20-23.
- 181 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 6; Sağlam-Soysal, a.g.m., s. 23.
- 182 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 123.
- 183 Bkz.: 1921 Anayasasının 9. Maddesi: Erdem, a.g.e., s. 27; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 101.
- 184 Düstur, 3. Tertip, C. 3, s. 99.
- 185 Düstur, 3. Tertip, C. 4, s. 75; Akın, a.g.e., s. 123.
- 186 Düstur, 3. Tertip, C. 5, s. 158; Soysal, 100 Soruda Anayasasının Anlamı-1982 Anayasasına Bilimsel Yaklaşım, s. 43.
- 187 Muzaffer Sencer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yay., İstanbul, 1986, s. 104.
- 188 Bkz. 1924 Anayasasının 1-8. ve 44. maddeleri: Erdem, a.g.e., s. 31, 35; Kili-Gözübüyük, a.g.m., s. 120-121, 129-130.
- 189 25, 26 ve 40. maddeler: Erdem, a.g.e., s. 33-34; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 124-125, 128.
- 190 Sencer, a.g.e., s. 106. Celalettin Arif Bey ve Kazım Karabekir Paşa'nın, ismi "Ayan Meclisi" konmasa bile, ikinci bir meclis kurulması önerisi Mustafa Kemal Paşa tara-

- findan kabul görmemiştir. Bkz.: Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk", İdare Hukuku İlimleri Dergisi, İstanbul, Y. 2, S. 3 (Aralık 1981), s. 85-121.
- 191 Yücekök, Türkiye'de Parlamento..., a.g.e., s. 103; Sencer, a.g.e., s. 107; Soysal, a.g.e., s. 46.
- 192 Yürütmeye ilişkin 31-52. maddeler için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 33-35; Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 126-132.
- 193 Sağlam-Soysal, a.g.m., s. 26.
- 194 Bkz.: 70 ve 77. maddeler: Erdem, a.g.e., s. 37-38; Kili-Gözübüyük, a.g.m., s. 135-136.
- 195 Soysal, a.g.e., s. 49.
- 196 Dernek kurma özgürlüğünü 1924 Anayasasının 70. Maddesiyle tanıyan Cumhuriyet rejimi 3 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanununu küçük bir değişiklik ve eklemelerle 1938'e kadar korumuştur. Bu kanun 28 Haziran 1938 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu ile ilga edilmiştir. Partiler de dernek statüsünde algılandığı ve yapılarının farklılığına rağmen ayrı varlıklar olarak değerlendirilmediği için 1945'te çok partili yaşama geçiş süreci ve sonrasındaki parti faaliyetleri bu kanun kapsamında değerlendirilmiştir. Bkz.: Tunaya, a.g.e., s. 547-548.
- 197 Bkz.: Sencer, a.g.e., s. 112-113.
- 198 Esat Öz, Otoriterizm ve Siyaset-Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945), Yetkin Yay., Ankara, 1996, s. 120-124.
- 199 Bkz.: Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 111.
- 200 Erdem, a.g.e., s. 158, 166; Seçim Mevzuatı..., a.g.e., s. 28, 33.
- 201 Hanioglu, "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil...", a.g.m., s. 63.
- 202 Erdem, a.g.e., s. 159.
- Karar yeter sayısını belirleyen ve TBMM'nin sürekli toplanıklığını sağlayan 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanununun 4. Maddesinde memuriyetle mebusluğun bir kişide toplanamayacağı belirtilmişse de, hükümetin ve meclisin onayı alınmak koşuluyla elçiler ve kolordu komutanları bundan istisna tutulmuştur. Nisab-ı Müzakere Kanunu II. TBMM Döneminde de yürürlükte olduğundan seçilen askerlerin görevlerine devam etmelerine olanak tanımıştır. 3 Nisan 1923'te İntihab-ı Mebusan Kanunundaki değişiklikler, bu durumu yasallaştıran başka bir düzenleme olmuştur. Bu kanunun 3. maddesi açıklıkla seçimlerde aday olabilme konusunda ordu mensuplarını istifa koşulundan ayırık tutmuş ve bu hükme dayanarak II. TBMM'ye askeri görevde bulunan 11 mebus seçilme olanağı elde etmiştir. Kurtuluş Savaşının özel koşullarından kaynaklanan bu durumu sona erdirmenin ilk adımı 19 Aralık 1923 tarihli kanunla atılmıştır. Bu kanunun ikinci maddesi gereğince I. ve II. TBMM'deki asker mebusların askerlikten gelen kazanılmış haklarının mebuslukları süresince saklı tutulacağı, ancak seçim döneminin tamamlanması veya tamamlanmadan istifaları halinde mebus olmadan önceki sicillerine göre işlem yapılacağı karara bağlanmıştır. Kanunun üçüncü maddesi de Nisab-ı Müzakere Kanunu çerçevesinde mebusluk görevleri devam eden asker mebusların askerlik görevlerini uhdelerinde taşıdıkları sürece meclis

müzakerelerine katılmalarını yasaklamıştır. Bunların istifa ettirilmemelerinin nedeni seçilirken askerlik vazifelerinin devam ettiği ve seçmenlerin bunu bilerek oy verdikleri; bu nedenle istifa etmelerinin talep edilemeyeceği yönünde ileri sürülen görüşler olabilir. Buna uygun olarak; kanunun kabulünden sonra asker mebusların görevde bulundukları sürece meclisten izinli sayılacaklarına dair bir karar da alınmıştır. Ancak 1924 yılının sonlarına doğru iktidar bloku içindeki çatlak nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, mebus komutanlardan mebusluk görevlerinden istifalarını isteyecektir. Fevzi Paşa gibi bu talebe olumlu cevap verenlerin yanında Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa gibi tersine davranarak askerlikten istifa edip TBMM çalışmalarına katılanlar da olmuştur. Ordu görevlerinden istifa edip TBMM'ye katılan paşaların bundan sonraki tasarrufları TCF'nin kuruluşunu beraberinde getirecektir. Bkz.: Işıl Çakan, Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis, Çağdaş Yay., İstanbul, 1999, s. 183-191.

- 203 Bkz. 1942 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanununun 18. Maddesi: Erdem, a.g.e., s. 177; Seçim Mevzuatı, a.g.e., s. 39.
- 204 Bkz. 1946 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun 24. Maddesi: Erdem, a.g.e., s. 177; Seçim Mevzuatı..., a.g.e., s. 11.
- 205 Öz, a.g.e., s. 124.
- 206 Tekeli, a.g.m., s. 1081.
- 207 Türkiye'de siyasal partilerin aday belirleme yöntemleri hakkında bkz: Oya Araslı, Adaylık Kavramı ve Türkiye'de Milletvekilliği Adaylığı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1972, s. 148-175.
- 208 Mustafa Peköz, Türkiye'de Sistem Partileri-1923'ten 2004'e, C. 1: CHP'nin İdeolojik Politik Tarihi, Gün Yay., İstanbul, 2004, s. 93-101.
- 209 1923-1957 arası seçimler hakkında bkz.: Sezen, a.g.e., s. 232-245; Çavdar, a.g.e., s. 70-98; Armağan, a.g.e., s. 164-177.
- 210 Atatürk, a.g.e., s. 216.
- 211 Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 1.
- 212 TBMM GCZ, C. 1, s. 12.
- 213 Mustafa Kemal Paşa'ya göre: "...Bugüne kadar henüz Meclis-i Âliye dahil olmamış ve fakat mebus sıfatını taşıyan bir takım adamlar İngilizlerin parasıyla milletin içerisine girip ifsadata memur edilmişlerdir ve bunlardan bir çokları Meclis-i Milliye değil vatanın şurasına burasına gidip masum milletimizi ifsadata memur edilmişlerdir. Binaenaleyh bunlar sellemehüsselâm gelip burada oturabilecekler mi? İçimize gelip oturduktan sonra mahpushaneye götürmek ister miyiz? [...] Mebus sıfatını haiz olarak gelen zat buraya dahil olur. Buraya dahil olduktan sonra mukadderat-ı millet ve memleketi eline alacaktır." TBMM GCZ, C. 1, s. 15.
- 214 Önergeye karşı söz alan Refik Şevket Bey şöyle diyordu: "Efendiler, biz İstanbul'a giden mebusları intihap eden müvekillerin vekilleriyiz. O müvekiller hem bizlere hem onlara itimat bahşetmiştir. Onların mazhar-ı itimadı olan vekilleri diğer vekillerin azletmeye salâhiyet-i esasisi yoktur. Takyit etmeye hakkı yoktur. Biz onları azletmeye kalkarsak kendi müvekillerimizi azletmiş oluruz. Dünyanın neresinde

görülmüştür ki bu böyle olsun. Sâniyen, en esaslı mesele bir sülusan ekseriyet-i âra olursa kabul olunacak. Demek ki; iki şık var. Ya kabul olunacak veya olunmayacak. Olunmamasının esbabı gösterilecek. Bir mebusun mebusluktan ıskatı için muayyen şerait vardır. Bu günün şartı da hiyanettir. [...] Binaenaleyh bir mebusun müddeti hitam bulmadan veya bir cürüm veya cinayet ika etmeden mebusluktan ıskat edilemez. [...] Bir hiyanet meselesi mevzuubahis olursa zaten yaptığımız kanun o kadar şamildir ki bu mevzuubahis bile olamaz. [...] Yalnız elverir ki herkesin masuniyeti esas kavanin-i şeriye ve esasiyemiz mevcut iken öyle bir iki adamın sözüyle, iğvaatle, ne bir mebusu ve ne de bir ferdi kurban etmeyelim. [...] İstanbul'dan çıkan mebus eğer maddi surette hiyanet-i vataniye töhmetini haiz ise mebusluğun şerefi tamamen mahfuz tutulmak şartıyla onun şahsını kanunun önüne sevk ederiz.... Kendisinin en şedit surette tecziyesini oradan talep ederiz. Fakat millet tarafından tevkil edilmiş adamı nasıl olur da siz buraya yanınıza kabul etmezsiniz." TBMM GCZ, C. 1, s. 13-15. Önergeye karşı diğer konuşmalar için bkz.: aynı yer, s. 17, 19.

215 TBMM GCZ, C. 1, s. 19.

216 Bkz. TBMM ZC, Devre: I, C. 5, s. 206; "İstanbul Meclis-i Mebusan Azaları Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı" Düstur, 3. Tertip, C. 1, s. 108.

217 Mebusan kökenli üyelerin OMM ve TBMM'deki dönemlerinin tespitinde yararlanılan eserler: Demir, a.g.e., s. 353-384; İhsan Ezherli, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 1998, s. 203-220; TPT, I ve II. Meşrutiyet, C. 2: Ayân ve Mebûsân Üyelerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İhsan Güneş, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 20-73; Goloğlu, a.g.e., s. 345-351; Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 65. Yılı Devletimizi Kuranlar, Haz.: Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri, Ankara, 1985, s. 35-114; Birinci Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920, TBMM Kültür ve Sanat Kurulu Yay., Ankara, 2001, s. 30-44; İlk Meclis (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri) Anketi, Haz.: Cihangir Gündoğdu, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2004; TPT, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. 3: I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Fahri Çoker, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1994; TPT TBMM II. Dönem 1923-1927, C. 3: II. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Kâzım Öztürk, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1995; TPT, TBMM III. Dönem 1927-1931, C. 3: III. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu; Kâzım Öztürk, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1995; TPT TBMM IV. Dönem (1931-1935), C. 2: IV. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Fahri Çoker, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1996; TPT, TBMM V. Dönem (1935-1939), C. 2: V. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İhsan Güneş, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004; TPT, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), C. 1, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İsmet Binark, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004, s. 66, 139; TPT, TBMM IX. Dönem (1950-1954), C. 7: IX. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT

Araştırma Grubu; Kâzım Öztürk, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1998; TPT, TBMM X. Dönem (1954-1957), C. 2: X. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Kâzım Öztürk, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2000; Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973, Haz.: Kâzım Öztürk, Önder Matbaası, Ankara, 1973; Parlâmenter Şairler, Haz.: Feyzi Halıcı, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 1990; İbrahim Alaettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1945; Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1962; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 2683-2705.

Son OMM'ye seçildiği halde katılmayıp doğrudan TBMM'ye geçen ve önceki OMM'lerin de hiçbirine seçilmedikleri için 173 kişilik listeye alınmayanlar: Resul Bey (TBMM I, II Bitlis), Hakkı Behiç Bey (TBMM I Denizli), Mustafa Kemal Paşa (son OMM'ye Erzurum'dan seçilmiştir. Ancak I. TBMM için yapılan seçimlerde de aday olarak Ankara mebusu olmuştur: TBMM I, II, III, IV, V Ankara), Mustafa Fevzi Efendi (TBMM I Malatya), Hasan Hüsnü Bey (TBMM I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX Trabzon), Refet Paşa (TBMM I İzmir, II, VI, VIII İstanbul). Bkz.: TPT, I ve II. Meşrutiyet, C. 2, s. 65-73; Demir, a.g.e., s. 353-384; TPT, I. TBMM, C. 3; Goloğlu, a.g.e., s. 344; Karaca, a.g.e., s. 292.

Ayrıca 1919'da gayri resmi olarak seçilen Kars, Ardahan, Batum ve Oltu mebusları da, OMM'ye hiç katılmadıkları ve önceki Meşrutiyet meclislerinin de hiçbirine seçilmedikleri için 173 kişilik listeye alınmamıştır.

Son OMM'ye seçildiği halde katılamayan buna karşın öncekilerde bulundukları için OMM kökenli sayılanlar: Hacı İlyas Sami (Muş) Efendi, Piriñçizade Feyzi (Piriñçioğlu) Bey, Zülfü (Tiğrel) Bey.

218 Meşrutiyet meclislerindeki mebusların etnik kökenlerine dair veriler için bkz. Demir, a.g.e., s. 334, 355-384.

Etnik kökeni Arnavut olan mebus Tevfik Nazif (Arıcan) Bey'dir; bkz.: Demir, a.g.e., s. 355. Mebusların oranları hesaplanırken Arnavut temsilcilerin veya Meclis-i Mebusanda diğer etnik grupların temsilcilerinin hesaplanmaması bireysel bir tercih değildir. Çünkü Meşrutiyet Döneminde Türk, Kürt ve Çerkezlerin dışındaki grupları temsil eden mebuslar sonradan İmparatorluktan kopan devletlerde mebusluk, bakanlık vb. görevlerini sürdürmüşlerdir. Örneğin Meclis-i Mebusandaki Arap Mebusların çoğu Suriye ve Irak'taki meclislerde veya kabinelerde görülmektedir; bkz.: Sabine Prator, *Der Arabische Faktor in Der Juntürkischen Politik Eine Studie Zum Osmanischen Parlament Der II. Konstitution (1908-1918)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1993, s. 247-282. Meşrutiyet Döneminin Arnavut, Rum ve Bulgar mebusları da kendi ülkelerinde önemli siyasi pozisyonlarda bulunmuşlardır; bkz.: Zeynep Güler, "Osmanlı Parlamentosu Üyesi Olan Arnavut ve Bulgar Milletvekillerinden Birkaçının Osmanlı Sonrası Kariyerleri Üzerine Bir Çalışma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim

Dalı, Mersin, 2008; "1908 Osmanlı Parlamentosu'nda Yer Alan Bazı Rum, Arnavut ve Bulgar Milletvekillerinin Biyografileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2008.

- 219 I. TBMM'nin üye sayısı İstanbul'dan gelenler ve yeni seçilenlerin toplamı olmak üzere 437'dir. Ancak bu sayı sabit değildir. Yeni seçilenlerden bazıları TBMM'ye katılmadan istifa etmişlerdir. Bazıları da katıldıktan sonra, memuriyetle mebusluğun aynı kişide toplanmasını yasaklayan 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu üzerine memuriyeti tercih ettiğinden vd. nedenlerden ayrılmışlardır. Uzun süre izinsiz olarak toplantılara katılmayanlar müstafi sayılmış, katılmadan veya katıldıktan sonra vefat edenler de olmuştur. Böylece I. Dönemi tamamlayan mebus sayısı 337'ye düşmüştür; bkz.: TPT, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. 3, s. 9-14.
- I. TBMM çalışmalarına katılan 103 OMM kökenli mebus arasında da çeşitli nedenlerle dönemi tamamlayamayanlar vardır. 4 OMM kökenli mebus, değişik tarihlerde ve çeşitli nedenlerle istifa etmiş veya müstafi sayılmıştır. Nisab-ı Müzakere Kanununun çıkarılması üzerine 10 OMM kökenli mebus da değişik tarihlerde istifa ederek memuriyete dönmüştür. Böylece 103 OMM kökenli mebusun I. Dönemi tamamlayanların sayısı 89'a düşmüştür.
- I - X. TBMM'lerin üye sayısı için bkz.: Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, M. I. T. Press, Cambridge, 1965, s. 18; XI. TBMM'nin üye sayısı için bkz.: Rıfat Şahin, "XI. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1957-1960)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1999, s. 19.
- 220 Meclis-i Ayan ikinci başkanlığı yapmış olan Abdurrahman Şeref Efendi de II. TBMM'ye İstanbul mebusu seçilmiştir. Bkz.: TPT, I. ve II. Meşrutiyet, C. 2, s. 6; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 385-386.
- 221 Bu tablodaki veriler, 217 nolu dipnotta anılan eserlerin Meşrutiyet Dönemiyle ilgili olanlarından yararlanılarak derlenmiştir.
- 222 Mebusların Meşrutiyet Dönemi siyasal tutumları hakkında bilgi farklılığı olanlar Ahmad-Rustow'un ve Demir'in OMM listeleridir. Adı geçen yazarlarca sunulan listelerdeki en belirgin farklılık, ilkinde "bağımsız" olarak anılan bir mebusun ikincisinde "İttihatçı" kabul edilmesidir. Demir'in ve Ahmad-Rustow'un listelerinde siyasal tutumları hakkında farklı bilgiler olan mebuslar konusunda Kansu'nun I. ve II. Dönem OMM üyeleri listelerinden de karşılaştırma yapılması yoluna gidilmiştir. Ancak, Kansu'nun bu listeleri hazırlarken, kendi deyimiyle "büyük ölçüde" Ahmad-Rustow listesinden yararlanmış olması Demir'le Ahmad-Rustow arasındaki farklılıkların aynısının Demir'le Kansu'nun listeleri arasında da sürmesine yol açmıştır (Kansu'nun Ahmad-Rustow listesinden çokça yararlandığı hakkında bkz.: Kansu, 1908..., a.g.e., s. 375; Kansu, *Politics...*, a.g.e., s. 443). Dolayısıyla Kansu, aşağıda belirtilecek birkaç istisna dışında Ahmad-Rustow'un, mebusların Meşrutiyet Dönemi siyasal tutumları hakkında sundukları bilgilere sadık kalmıştır. Ancak Ahmad ve Rustow'un ilk üç OMM'nin listesini sundukları makaleleri bu konuda ilk çalışma olma özel-

liğine sahiptir ve 1975'te yayınlanmıştır. Yazarların kendileri de sundukları listenin nihai olmadığını, eksikler olabileceğini söylemektedirler (bkz: Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 260). Örneğin, Ahmad ve Rustow'un "bağımsız", Demir'in ise "İttihatçı" olarak kodladığı OMM kökenli TBMM üyesi Ali Cenani Bey, yine Ahmad'ın bir başka çalışmasında İTC Meclis Başkan Yardımcısı olarak tanıtılmaktadır (bkz.: Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 276; Demir, a.g.e., s. 378; Ahmad, İttihat ve Terakki..., a.g.e., s. 204). Ancak Kansu hem I. Dönem OMM üyeleri listesinde hem de II. Dönem OMM üyeleri listesinde aynı kişiyi "bağımsız" olarak tanıtmıştır (bkz.: Kansu, 1908..., a.g.e., s. 427; Politics..., a.g.e., s. 480). Üstelik Kansu, 2000'de yayınlanmış bir kitabında verdiği II. Dönem OMM üyelerinin listesinde her mebus için ayrı ayrı açtığı dipnotların hepsinde Ahmad-Rustow'un makalesini ve Demir'in o sıralarda yayınlanmamış doktora tezini birlikte referans göstermiştir (bkz.: Kansu, Politics..., a.g.e., s. 443-497; Kansu'nun yararlandığı doktora tezi: Fevzi Demir, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), Yayınlanmış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994. Bu tezin kitap olarak yayınlanmış hali için Bkz. Demir, a.g.e.). Ancak Kansu'nun, bu eserler arasındaki bilgi farklılıklarında neden çoğunlukla Ahmad-Rustow'un makalesini tercih ettiğine dair bir açıklamasına rastlanmamıştır.

Mebusların bilgilerinde farklılık olduğunda Demir'in listesinin dikkate alınmasının yukarıda değinilenlerin dışında bir nedeni daha vardır: Ahmad-Rustow ile Kansu'nun "bağımsız" ancak Demir'in "İttihatçı" olarak tanıttığı mebusların çoğu, İttihatçı bas-kısı altında geçen 1912 ve İTC'nin fiili tek-parti yönetiminde gerçekleşen 1914 seçimlerinde meclise girmeyi başarmış kişilerdir. Bu nedenlerle Ahmad-Rustow ve Kansu'nun listelerinde "bağımsız" olarak kodlanmış olup da Demir'in "İttihatçı" olarak tanıttığı 21 OMM kökenli mebusun siyasal tutumlarının belirlenmesinde Demir'in listesi dikkate alınmıştır. Ahmad-Rustow listesinde "Liberal" Demir'in listesinde ise "İttihatçı" olarak kodlanmış bir mebusun durumunda yine Demir'in listesindeki bilgi esas alınmıştır. Ahmad-Rustow'un ve Demir'in listesinde "İttihatçı" olarak geçen bir OMM kökenli mebus Kansu'nun II. OMM üyeleri listesinde "bağımsız" olarak tanıtılmış; ancak söz konusu kişi "İttihatçı" kabul edilmiştir. Ahmad-Rustow'da "bağımsız" denilmekle birlikte Demir ve Kansu'nun listelerinde "İttihatçı" görünen ve bu çalışmada da öyle kabul edilen 2 mebus da vardır.

Meşrutiyet Döneminde mebusların siyasal tercihlerini sıklıkla değiştirmeleri de tutumlarının belirlenmesinde zorluklar yaratmaktadır. OMM kökenliler arasında örnekleri az olmakla beraber siyasal tutumlarında geçici veya kalıcı değişikliklere yönelenlere değinmekte yarar vardır: Örneğin OMM kökenli TBMM üyelerinden Ahmet Ferit (Tek) Bey, I. Dönem OMM'de İTC'den ayrılarak Hizb-i Terakkinin, II. Dönemden sonra da Millî Meşrutiyet Fırkasının kuruculuğunu yapmıştır (bkz.: TPT, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. 3, s. 494-495). Ancak bu iki oluşum ideolojik düzlemde İTC'nin çok da uzağında değildir; Hizb-i Terakki, İTC içinde 1911'de oluşan ve Cemiyetin sağ kanadını oluşturduğu söylenen Hizb-i Cedide

karşı sol düşüncüyü temsil etmek amacıyla oluşturulmuş meclis içi bir gruptur; İTC'nin programına Hizb-i Cedidden daha çok bağlı olduğu kabul edilmektedir. Milli Meşrutiyet Fırkası ise 23 Ağustos 1912'de kurulmuş ve 1914 seçimlerinden önce de son bulmuştur. Siyasi ve ekonomik açıdan Türkçü bir parti olarak İTC'nin dünya görüşünü yansıtmıştır. Hatta Milliyetçi yönü nedeniyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından eleştirilmiştir (bkz.: Tunaya, Siyasi Partiler..., a.g.e., s. 186-187, 358-361). Bu yüzden Ahmet Ferit Bey "İttihatçı" sayılmıştır. İTC üyesi Cami (Baykut) Bey de Hizb-i Terakkinin ve Milli Meşrutiyet Fırkasının kuruculuğunu yapmıştır. Kansu'nun II. Dönem OMM üyeleri listesinde "bağımsız" saydığı Cami Bey'in özgeçmişi İTC ile ayrılığının geçici olmadığını göstermektedir. Mütareke Döneminde Milli Ahrar ve Sulh ve Selamet-i Osmaniye fırkalarının kuruculuğunu da yapan Cami Bey'in 1908-1920 arası değişken siyasi tutumu nedeniyle TBMM'ye katılmadan önceki son durumu "Liberal" görünmektedir (bkz.: Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1952, s. 187'den aktaran: Kansu, 1908 Devrimi, s. 445, 323 nolu dipnot; Kansu, Politics..., a.g.e., s. 497; TPT, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. 3, s. 127-129; Demir, a.g.e., s. 384; Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 284. Mütareke Döneminde kurulan ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası çizgisini izleyen Milli Ahrar ve Sulh ve Selamet-i Osmaniye fırkaları hakkında bilgi için bkz.: Tunaya, Türkiye'de Siyasi..., a.g.e., s. 424-428, 431-433). Bir başka OMM kökenli Süleyman Sudi (Acarbay) Bey de İTC'yle kısa süreli de olsa ayrılık yaşamış bir isimdir. Bir ara 1910'da Ahali Fırkasının kurucuları arasında ismi görülen Sudi Bey İttihatçılığa dönmüş görünmektedir (Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 278; Demir, a.g.m., s. 372; Kansu, 1908..., a.g.e., s. 421, 210 nolu dipnot; Kansu, Politics..., a.g.e., s. 475). Abdullah Faik (Çopuroğlu) Bey Ahmad-Rustow'un listesinde ve Kansu'nun I. Dönem OMM listesinde "Bağımsız", Demir'in listesinde ise "Liberal" olarak tanıtılmıştır. Ancak Kansu'nun II. Dönem OMM üyeleri listesinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olarak gösterildiği için bu mebusun I. Dönem OMM'ye bağımsız girdiği, sonradan Ahrar / Hürriyet ve İtilaf Fırkası saflarına kaydı kabul edilebilir. Bu da adı geçen kişinin "Liberal" olduğunu gösterir (bkz.: Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 272; Demir, a.g.e., s. 372; Kansu, 1908..., a.g.e., s. 429; Kansu, Politics..., a.g.e., s. 481). Yine siyasete İTC saflarında başlayan ve sonraları yaman bir muhalife dönüşen Rıza Nur "Liberal" saflarında değerlendirilmiştir.

- 223 Mebusların Meşrutiyet Dönemindeki siyasi tutumlarının belirlenmesinde yararlanılan eserler: Demir, a.g.e., s. 355-384 arasındaki I-IV. Dönem OMM üyeleri listesi; Zürcher, a.g.e. dipnotlarında verilmiş birçok İttihatçı ismin özgeçmişi; Ahmad, İttihat ve Terakki..., a.g.e., s. 201-223 arasındaki özgeçmişler bölümü; Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 265-284 arasındaki I-III. Dönem OMM üyelerinin listesi; Kansu, 1908..., a.g.e., s. 375-459 arasındaki I. Dönem OMM üyeleri listesi; Aykut Kansu, Politics in Post-Revolutionary Turkey: 1908-1913, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, s. 443-497 arasındaki II. Dönem OMM üyeleri listesi; Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 481-514 arasındaki biyografiler bölümü.

Bu eserlerin dışında TPT'nin I., II., III., IV. ve V. TBMM'yle ilgili ciltleri ve İlk Meclis Anketi'ndeki bazı I. TBMM üyelerinin özgeçmişlerinden de yararlanılmıştır. Haklarında bilgi olmayan mebusların siyasal tutumlarının tespitinde veya diğer eserlerdeki bilgilerinin karşılaştırılmasında bu eserlerin sınırlı katkısı olmuştur. Sınırlılığın nedeni, sözü edilen kaynaklarda çoğu OMM kökenli üyenin Meşrutiyet, I. TBMM ve Cumhuriyet Dönemi siyasal tutumları hakkında bilgi olmamasıdır.

- 224 OMM kökenli mebusların TBMM'de seçildikleri dönem sayılarının tespitinde 217 nolu dipnotta anılan eserlerden yararlanılmıştır.
- 225 Zürcher, İttihatçılık, a.g.e., s. 114-116; Tunaya, a.g.e., s. 407-408.
- 226 OMM kökenlilerin TBMM'nin açılışına kadarki siyasal faaliyetlerine dair bilgileri III. Bölümdeki özgeçmişlerinde de kaynak belirtilerek yer verildiği için burada tekrara düşmemek için referans gösterilmesine gerek olmadığı düşünülmüştür.
- 227 Zürcher a.g.e., s. 119, 123.
- 228 Bu cemiyet Mütareke Dönemindeki direniş hareketlerinin örgütlenmesinde, direniş merkezlerine silah sağlanmasında vs. önemli rol oynamıştır. Üstlendiği önemli görevlerden biri de, işgal edilmiş yörelerdeki yetenekli kişileri işgal edilmemiş yerlere kaçırarak buradaki direniş hareketlerinin güçlendirilmesini sağlamaktı. Bu görevine uygun olarak dağıtılan son OMM üyelerinin çoğunun Ankara'ya Karakol Cemiyeti tarafından getirildiği söylenmektedir; bkz. Zürcher, a.g.e., s. 130. Karakol Cemiyetinin kuruluşu, amaçları ve üyeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tunaya, a.g.e., s. 520-523.
- 229 Bkz.: Zürcher, a.g.e.; İttihatçıların Milli Mücadelede etkin olduğu görüşü için ayrıca bkz.: Bülent Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), Afa Yay., İstanbul, 1992, s. 53-55; Kurtuluş Kuruluş, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s. 68; Tunaya, a.g.e., s. 409-410; Tunçay, a.g.e., s. 34; Ergil, a.g.e., s. 88-93, 133-149; Öz, a.g.e., s. 54, 35 nolu dipnot; Çavdar, a.g.e., s. 20-23.
- 230 Mütareke Döneminde İttihatçıların yargılanmaları hakkında bkz.: Tunaya, "İkinci Meşrutiyet...", a.g.m., s. 115-117.
- 231 Malta sürgünleri hakkında bkz.: Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Bilgi Yay., İstanbul, 1985.
- 232 Zürcher, a.g.e., s. 117; Tunaya, a.g.e., s. 409-410.
- 233 Tank Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasal Karakteri", Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 57-80; "Bağımsız Türkiye...", a.g.m., s. 87; Tunçay, a.g.e., s. 41.
- 234 Bkz.: Güneş, a.g.e., s. 121-135; Tunaya, a.g.e., s. 532-533; Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 158-259.
- 235 Meclis içindeki gruplardan sadece Halk Zümresinin ve Tesanüt Grubunun kimlerden oluştuğu belirlenebilmiştir. Bu isimlerin derlendiği yerler için bkz.: Güneş, a.g.e., s. 121-135; Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 158.
- 236 I. TBMM Dönemindeki komünist parti ve gruplar hakkında bilgi için bkz.: Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), Bilgi Yay., Ankara, 1967, s. 70-98; Şengil, a.g.e., s. 163-200.

- 237 Bkz.: Güneş, a.g.e., s. 132-135; Ergil, a.g.e., s. 200; Tunaya, a.g.e., s. 533.
- 238 Tunçay, Tek-parti..., a.g.e., s. 42.
- 239 Birinci ve İkinci grupların (BG, İG) doğuşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 212-230.
- 240 1970 yılında hayatta olan I. TBMM üyelerinden bazılarıyla yapılan röportajlardan birinde Kılıç Ali, Malta'dan dönen son OMM üyelerinin katılmalarının ardından mecliste gruplaşmaların başladığından söz etmektedir; bkz.: "Üyelerin Anılarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Temeli Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 31, Nisan 1970, s. 6-30.
- 241 Bu gruplaşmalarda OMM kökenlilerin yönelimlerinin tespitinde yalnızca, Ahmet Demirel'in konu üzerine yapılan en ayrıntılı çalışma özelliği taşıyan eserindeki listeler kullanılmıştır. Birinci ve İkinci grupların üyelerinin kimlerden oluştuğu noktasında sadece Demirel'in sunduğu listelere bağlı kalınmasının en büyük nedeni diğer incelemelerde birbiriley çelişen verilerin bulunmasıdır. Sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesi için tek incelemede sunulan listelere bağlı kalınmıştır. Bu grupların üye sayılarıyla ilgili tartışmalar için bkz.: Mete Tunçay, a.g.e., s. 46, 41 nolu dipnot; Demirel, a.g.e., s. 109-118.
- Demirel'in sunduğu listelere bağlı kalınmasında bir diğer neden de yazarın anılan çalışmasını TBMM tutanaklarının ayrıntılı bir incelemesine dayandırmış olmasıdır. Böylece TBMM albümleri vs. kaynaklarla yetinmeyip dönemin meclis tutanaklarını da kullanarak üyelerin gerçekte BG üyesi, İG üyesi ve bağımsızlar şeklinde özetlenemeyecek karmaşık eğilimlerini alt kategoriler de oluşturarak netleştirmiştir; bkz. Demirel, a.g.e., s. 119-133.
- 242 OMM kökenlilerin Meşrutiyet Dönemindeki siyasal tutumları daha önce 223 nolu dipnotta anılan eserlerden yararlanılarak belirlenmiş, Demirel'in adı geçen eserinde verdiği Birinci Grup ve İkinci Grup listeleriyle karşılaştırma yapılarak Tablo 9 elde edilmiştir.
- 243 II. TBMM'ye bağımsız seçilenler Gümüşhane mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey ile Eskişehir mebusu Emin (Sazak) Bey'dir. Bağımsızlardan Emin Bey sonradan Halk Fırkasına katılmış, OMM kökenli olan Zeki Bey bağımsız ve muhalif kalmaya devam etmiştir. Bkz.: Tunçay, a.g.e., s. 57.
- 244 Bkz.: Demirel, a.g.e., s. 571-598.
- 245 Tunaya, a.g.e., s. 409-410; Erik Jan Zürcher, Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928), (Çev.: Ergun Aydınoglu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s. 51.
- İttihatçılar "müdafaa" kavramını ilk kez Milli Mücadele Döneminde kullanmıyorlardı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Balkan Savaşı sırasında kurulan "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti"yle isim ve amaç bakımından benzerliklere sahiptir. Balkan Savaşı sırasında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin amacı bütün ülkeyi seferber etmek, hükümetin savaşı sürdürmesine yardımcı olmaktır. Başlıca faaliyetlerinden biri de

halktan para toplamaktı (bkz.: Ahmad, İttihat ve Terakki..., a.g.e., s. 155, 197; İttihatçılıktan Kemalizme, s. 39). Hatta Kurtuluş Savaşı sırasında Karakol Cemiyeti'nin yerini alan örgüt de "Müdafaa-i Milliye" (Mim Mim Grubu) adıyla kurulmuştur (bkz.: Erik Jan Zürcher, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiper Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), (Çev.: Gül Çağalı Güven), İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 36).

246 Tunçay, a.g.e., s. 42, 31 nolu dipnot.

247 Tesadüf olmakla beraber; I. TBMM'nin toplandığı binanın, o sırada tamamlanmamış olan İTC kulübü olması ilginçtir. I. TBMM'deki birçok İttihatçı mebus için böyle bir mekânsal süreklilik herhalde anlamlı olmuştur. Sonradan İkinci Meclis binası yapılıncı İTC kulübü olarak düşünülen bu mekân bir süre CHP Genel Merkezi olarak da kullanılmıştır. DP, CHP'nin mal varlığına el koyunca, binayı İnkılâp Tarihi Müzesine çevirmiştir. Birinci Meclis binası hakkında bkz.: Velidedeoğlu, a.g.e., s. 15, 64-72; Yunus Nadi, Ankara'nın..., a.g.e., s. 111; Ağaoğlu, a.g.e., s. 13.

248 25 Haziran 1924 tarihli Vakit'ten aktaran: Tunçay, a.g.e., s. 34, 13 nolu dipnot.

249 Zürcher, Devrim ve Uluslaşma..., a.g.e., s. 50.

250 Siyasal ve sosyoekonomik alanlarda İttihatçı ve Kemalist politikalar arasındaki süreklilikler hakkında bkz.: Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme; Resmi Tarih Tartışmaları-3: İttihatçılıktan Kemalizm'e..., Ed: Fikret Başkaya-Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.

251 Zürcher, a.g.e., s. 49, 58; Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", Die Welt des Islams, New Ser., Bd. 32, Nr. 2. (1992), s. 237-253, Zürcher, İttihatçılarla Kemalistler arasındaki bu sürekliliğe uygun olarak 1908-1950 arasını "Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi" başlığı altında incelemiştir; bkz.: Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 5, 137.

252 Mustafa Kemal'in İTC ile ilişkisi tartışmalı bir konudur. Zürcher, Mustafa Kemal'in 1908'in hemen öncesinde girdiği örgütten ayrıldığına dair hiçbir belgenin olmadığını söylemektedir. Ona göre Mustafa Kemal, anılarındaki şiddetli İTC eleştirilerine rağmen cemiyetten ayrıldığını hiçbir zaman iddia etmemiştir (bkz. Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e. s. 88); Akşin de Mustafa Kemal ve İttihatçılıkla ilgili ilginç bir anekdot aktarmaktadır: Mütareke Dönemi salonlarının birinde Rahip Frew, İttihatçılığı reddetmesini istediğinde Mustafa Kemal bunu kabul etmemiş, İttihat ve Terakkinin yurtsever bir örgüt olduğu cevabını vermiştir (Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 9'da Akşin'in yazdığı "Üçüncü Basıma Önsöz"den). Faik Reşit Unat da Mustafa Kemal'in İTC ile bağlarının güçlü olduğunu iddia etmektedir (bkz.: Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", Belleten, S. 102, Nisan 1962, s. 339-349). Buna karşın Fethi Tevetoğlu Mustafa Kemal'in İTC ile bağlarının sıkı olmadığını ve Milli Mücadelede İttihatçıların sanıldığı kadar aktif olmadığını ileri sürmüştür (bkz.: "Atatürk-İttihat ve Terakki", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 15, Temmuz 1989, s. 613-623).

253 Bkz. Peköz, a.g.e., s. 29; Zürcher, a.g.e., s. 147.

- 254 OMM kökenlilerden yürütmede de görev yapmış olanların bulundukları bakanlık görevleri için III. Bölüm'deki özgeçmişler bölümüne bakılabilir.
- 255 II. TBMM'de TCF'nin doğuşuna yol açan tartışmalar hakkında bkz.: Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e., s. 51-97; Nevin Yurdsever Ateş, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Sarmal yay., İstanbul, 1994, s. 53-171; Çakan, II. Meclis..., a.g.e., s. 393-405.
- 256 Tablonun oluşturulmasında önceden anılan eserlere ek olarak yararlanılanlar için bkz.: Zürcher, a.g.e., s. 79-83; Çakan, a.g.e., s. 406; Tunaya, a.g.e., s. 606.
- 257 Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, (Çev.: Nalan Soyarak), Doğu Batı Yay., Ankara, 2006, s. 174-175.
- 258 Tanık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, Özel Basım, 1952, s. 621'den aktaran: Zürcher, a.g.e., s. 131; aynı bildirinin içeriği hakkında ayrıca bkz. Tunçay, a.g.e., s. 146-148.
- 259 Zürcher, a.g.e., s. 132; Çakan, a.g.e., s. 425-426.
- 260 İzmir Suikastı üzerine Ankara İstiklal Mahkemesinin yargılamaları ve kararları hakkında bkz.: Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e. s. 132-133; İttihatçılık... a.g.e., s. 216-237; Tunaya, "İkinci Meşrutiyet...", s. 118-119; Tunçay, a.g.e., s. 162-167.
- 261 TCF'li mebusların II. TBMM'den sonraki siyasi yaşamları hakkında özet bilgi için bkz.: Çakan, a.g.e., s. 408-409; Tunçay, a.g.e., s. 109.
- 262 İsmet İnönü cumhurbaşkanı olduktan sonra değişik nedenlerle Mustafa Kemal'e ve kendisine karşı düştükleri için yönetim dışında kalan isimleri yanına almayı, buna karşılık Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki karşıtlarını etkisiz duruma sokmayı amaçlıyordu. İnönü'nün cumhurbaşkanı seçildikten sonra yaptığı "çevre düzenlemesi" sayesinde bazı OMM kökenliler meclise yeniden girebilmiştir. İnönü'nün bu uygulamaları ve "çevre düzenlemesi" hakkında bkz.: Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 4. Kitap Birinci Bölüm: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950), Bilgi Yay., İstanbul, 1999, s. 18-26.
- 263 Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. III, 237-238.
- 264 Zürcher, a.g.e., s. 237.
- 265 SCF'nin kuruluşu, feshedilişi ve partiye kimlerin katıldığı hakkında bkz.: Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yay., basım yeri yok, 1982; Cemal Avcı, III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931), Ankara, 2000, s. 69-70.
- 266 Bkz.: TPT'nin I., II. ve III. TBMM'yle ilgili ciltleri.
- 267 SCF'ye katılan isimler, Yetkin, a.g.e., s. 41-62 ve Avcı, a.g.e., s. 69-70'ten yararlanılarak belirlenmiş, aralarındaki OMM kökenliler tarafımızdan tespit edilmiştir. III. TBMM üyesi olmayan ve partiyi dışardan destekleyen Mehmet Vehbi (Bolak) Bey'in özgeçmişi için bkz.: III. Bölüm.
- 268 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Haz.: Cemal Kutay, Tercüman Tarih Yay., İstanbul, 1980, s. 536-537'den aktaran: Tunçay, a.g.e., s. 261.

- 269 SCF'li mebusların sonraki TBMM'lere yeniden seçilme durumlarıyla ilgili olarak 217 nolu dipnotta anılan ve doğrudan III. TBMM'yle ilgili ya da bu TBMM Dönemini kapsayan eserlerden yararlanılmıştır.
- 270 1931, 1935 ve 1939 seçimlerinde TBMM'ye bağımsız seçilen mebusların tespitinde yararlanılan eserler: TPT, TBMM IV. Dönem (1931-1935), C. 1, Haz.: TPT Araştırma Grubu; Fahri Çoker, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 8-43; TBMM V. Dönem (1935-1939), C. 1, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İhsan Güneş, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004, s. 18-40; TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), C. 1, Haz.: TPT Araştırma Grubu; İsmet Binark, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004, s. 38-61; Öz, a.g.e., s. 146-159; Reşat Ekrem Koçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi (1877-1950)", Tarih Dünyası, S. 7, 15 Temmuz 1950, s. 209, 299-302; Hakkı Uyar, "Tek Parti Döneminde Seçimler", Toplumsal Tarih, S. 64, Nisan 1999, s. 21-31, s. 26-29.
- 271 1931, 1935 ve 1939'da bağımsız seçilen mebusların ve aralarında yer alan OMM kökenlilerin tespitinde 270 nolu dipnotta anılan eserlerden yararlanılmıştır.
- 272 Cumhuriyet, 15 Temmuz 1931'den aktaran: Öz, a.g.e., s. 150-151.
- 273 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, C. 1, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1973, s. 44'ten aktaran: Öz, a.g.e., s. 151.
- 274 Ulus, 9 Şubat 1935'ten aktaran: Öz, a.g.e., s. 154.
- 275 TBMM ZC, Devre: V, C. 16, s. 81-84'ten aktaran: Öz, a.g.e., s. 153.
- 276 Turan, a.g.e., s. 34-35.
- 277 Fuat Hulusi (Demirelli) Bey'in siyasal durumu için bkz.: Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü..., a.g.e. s. 236; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2689; TPT, IX. TBMM, C. 7, s. 515. 1946'da ve sonrasında TBMM'ye girmeyi başaranların hangi partiye mensup oldukları "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)" başlıklı listeden belirlenmiştir. Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in siyasal durumu için bkz.: TPT, I. TBMM, C. 3, s. 630; Tunaya, a.g.e., s. 712.
- 278 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 109; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2702.
- 279 "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2692, 2704.
- 280 İlk Meclis Anketi, s. 155; Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler..., a.g.e., s. 639.
- 281 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 148-149.
- 282 Bkz: TPT, I. T.B.M.M., C. 3, s. 602-603; İlk Meclis Anketi, s. 240.
- 283 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 165-167; Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 495; <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=182>.
- 284 Şemsettin Günaltay'ın siyasal yaşamı hakkında bkz.: TPT, II. TBMM, C. 3, s. 710; Zürcher, a.g.e., s. 509-510; "Temsilciler Meclisi Üyeleri (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 2724-2727; "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 2720-2726.; TPT, IX. TBMM, C. 7, s. 347, 1 nolu dipnot.

Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in Kurucu Meclis üyeliği için bkz.: TPT, I. TBMM, C. 3, s. 630; "Temsilciler Meclisi Üyeleri (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)", s. 2724; İlk Meclis Anketi, s. 251; Demir, a.g.e., s. 366.

285 Kongar, a.g.e., s. 148.

286 Kongar, a.g.e., s. 149.

287 Zürcher, Devrim ve Uluslaşma..., a.g.e., s. 61.

288 OMM kökenlilerin sınıfsal/mesleki durumlarıyla ilgili veriler 217 nolu dipnotta yer verilen kaynak ve eserlerden derlenmiştir.

289 Metin Heper, Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme-Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 55-64.

290 Keyder, a.g.e., s. 28; Kongar, a.g.e., s. 26, 143.

291 Heper, Türkiye'de Devlet..., a.g.e., s. 49-92; Keyder, a.g.e., s. 9-44, 73; Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", (Çev.: Şeniz Gönen), Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Ed.: Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1986, s. 109-135.

292 Fuat Ercan, Özlem Tezcek, "Double Sided Analysis in The Knowledge Society: Class and Elite Theories", Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, June 1-3, 2006, www.cpsaacsp.ca/papers-2006/Ercan-Tezcek.pdf, erişim tarihi 21 Mayıs 2008, s. 4.

293 D. Ali Arslan, "Türkiye'de İktidarın Sosyolojik Anatomisi ve İktidar Seçkinleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 1, 2004, s. 1-25.

294 Heper, Türk Kamu Bürokrasisi..., a.g.e., s. 65-91; Keyder, a.g.e., s. 45-75.

295 Türk siyasal yaşamında bürokrasinin her zaman görülen ağırlığı hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: Metin Heper, Bürokratik Yönetim Geleneği, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yay., Ankara, 1974.

296 Heper, Türk Kamu Bürokrasisi..., a.g.e., s. 57, 72, 97-99; Türkiye'de Devlet..., a.g.e., s. 95-123.

297 I, II ve III. dönemlere ait meslek bilgileri Demir, a.g.e., s. 338'den alınmıştır. IV. Döneme ilişkin veriler ise Mihçı, a.g.t., s. 157'deki ve Kaya, a.g.t., s. 519-526'daki verilerden tespit edilmiştir. OMM'lerin yapısıyla ilgili değinilecek diğer veriler de aynı eserlerden derlenmiştir.

298 1920-1950 arası I-VIII. TBMM'deki mebusların sınıfsal/mesleki kökenleriyle ilgili veriler Frey, a.g.e., s. 181'den alınmıştır. TBMM'lerin yapısıyla ilgili bundan sonraki veriler de aynı yerden aktarılmıştır.

Türkiye'nin tek parti TBMM'lerinde sivil bürokratların ağırlığı ve asker kökenli üyelerin oranı hakkında benzer rakamlar için ayrıca bkz.: D. Ali Arslan, "Tek ve Çok Partili Dönemlerde Türk Siyasi Elitlerinin Toplumsal Profillerinin Karşılaştırmalı Analizi", Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 2, 2005, s. 53-66.

299 Demir, a.g.e., s. 78.

300 Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s. 62-65, 190; Ahmad-Rustow, a.g.m., s. 251-252, 256.

301 Emiroğlu, a.g.e., s. 234.

- 302 Ahmad, a.g.e., s. 69.
- 303 Doğu Ergil, "Birinci Dünya Savaşından Sonra Toplumsal Farklılaşma ve Siyasal Temsil Sorunu", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Haz.: Siyasî İlimler Derneği, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, t.y., s. 449-525; Keyder, a.g.e., s. 77-95; Ahmad, a.g.e., s. 83.
- 304 Ergun Özbudun, Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, Ankara Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1975, s. 36-37; Turhan, a.g.e., s. 109.
- 305 Demir, a.g.e., s. 79.
- 306 Frey, a.g.e., s. 126.
- 307 OMM kökenlilerin öğrenim durumlarına ilişkin veriler 217 nolu dipnotta anılan kaynak ve eserlerden derlenmiştir.
- 308 TBMM'lerdeki mebusların öğrenim durumlarıyla ilgili veriler Ahmet Taner Kışlalı, "Parlamentonun Yapısal Evriminde Eğitim, Yaş ve Cinsiyet Boyutları", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Haz.: Siyasî İlimler Derneği, Ajans Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, t.y., s. 163-186, s. 166'dan aktarılmıştır.
- 309 Turhan, a.g.e., s. 116.
- 310 Bülent Daver, "Az Gelişmiş Ülkelerde Siyasi Elit (Seçkinler)", AÜSBF Dergisi, S. 2, Haziran 1965, s. 517-535; Yücekök, Türkiye'de Parlamento..., a.g.e., s. 179; Frey, a.g.e., s. 115.
- 311 Frey, a.g.e., s. 51.
- 312 Frey, a.g.e., s. 130-131.
- 313 Doğum yerlerini gösteren tabloda Türkiye ile ilgili bölümlerde "Cumhuriyet Meclislerinin Anatomisi" Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2671-2682, s. 2676'daki kategoriler izlenmiştir.
- 314 OMM kökenlilerin doğum yeri bilgileri 217 nolu dipnotta anılan kaynak ve eserlerden derlenmiştir.
- 315 Frey, a.g.e., s. 92, 188-189.
- 316 Sayıları çok olmamakla birlikte; OMM'de veya TBMM'de birden fazla seçim çevresini temsil eden mebuslar bulunmaktadır. Bu durumda en çok temsil ettiği seçim çevresi dikkate alınmıştır. Temsil ettiği seçim çevrelerinin sayısı eşitse doğduğu yer esas alınmıştır. Eğer temsil ettiği birden fazla seçim çevresinden herhangi birinde doğmamışsa ve sayıları eşitse ilk seçildiği yer temsil ettiği bölgeden sayılmıştır.
- 317 OMM kökenlilerin seçim çevrelerine dair bilgiler 217 nolu dipnotta anılan kaynak ve eserlerden derlenmiştir.
- 318 Kışlalı, a.g.m., s. 172.
- 319 Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 19.
- 320 İlk üç meclise ait yaş hesaplamaları Demir, a.g.e., s. 391'den aktarılmıştır. IV. Meclis'in yaş ortalaması ise Demir'in aynı eserinde s. 354-384'te verdiği mebus listesinden ve çalışmamızın III. Bölüm'ünden yararlanılarak hesaplanmıştır.
- 321 Hesaplamalar Demir'in I-IV. Dönem Meclis-i Mebusan üyelerinin tam listesinden hareketle yapılmıştır; bkz.: Demir, a.g.e., s. 353-384.

- 322 Dankwart A. Rustow, "The Army of the Founding of the Turkish Republic" WP, C. XI, s. 257'den aktaran: Steinhaus, a.g.e., s. 82.
- 323 Frey, a.g.e., s. 214.
- 324 Bkz.: a.g.e., s. 214; Yücekök, Türkiye'de Parlamento..., a.g.e., s. 184; Kışlalı, a.g.m., s. 173-174. Arslan, a.g.m., s. 59.
- 325 TPT, IX. TBMM, C. 7, s. X, 1 nolu dipnot.
- 326 OMM kökenli mebusların yaş durumlarıyla ilgili veriler 217 nolu dipnotta anılan kaynak ve eserlerden derlenmiştir.
- 327 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 408; İlk Meclis Anketi, s. 163; Devletimizi Kuranlar, s. 67; Orhan Bayrak, Büyük Nutuk'ta Kim Kimdir?, Milenyum Yay., İstanbul, 2004, s. 20.
- 328 "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2703; Türkiye'nin 42 Hükümeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973), Haz.: Cafer Demiral, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s. 174; Türker Sanal, Türkiye'nin Hükümetleri (Muvakkat Encümen'den 55. Hükümete), Sim Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara, 1997, s. 335.
- 329 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 43; İlk Meclis Anketi, s. 28; Devletimizi Kuranlar, s. 37.
- 330 Özgeçmişi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: TPT, II. TBMM, C. 3, s. 707-708.
- 331 Bkz.: II. Bölüm'ün ilgili kısımları.
- 332 Tunaya, a.g.e., s. 520.
- 333 Tunçay, Türkiye'de Sol..., a.g.e., s. 77; Goloğlu, a.g.e., s. 265; Güneş, a.g.e., s. 109; Ergil, a.g.e., s. 360.
- 334 Ufuk Özcan, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Milli Mücadelenin Anlamı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul, 1991, s. 77; Goloğlu, a.g.e., s. 275.
- 335 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 492; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 153; Sanal, a.g.e., s. 277.
- 336 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 492; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 387; İlk Meclis Anketi, s. 205; Devletimizi Kuranlar, s. 76; Zürcher, İttihatçılık, a.g.e., s. 221-222, 231.
- 337 Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 7-16; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 474; Şimşir, a.g.e., s. 418.
- 338 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 473; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2702.
- 339 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 473; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2683.
- 340 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 494-495; İlk Meclis Anketi, s. 200; Devletimizi Kuranlar, s. 75.
- 341 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 173; Sanal, a.g.e., s. 333; Bayrak, a.g.e., s. 96.
- 342 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 495; İlk Meclis Anketi, s. 200.
- 343 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 634; İlk Meclis Anketi, s. 252.
- 344 Özgeçmişi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: TPT, II. TBMM, C. 3, s. 288-289.
- 345 TPT, VI. TBMM, C. 1, s. 77, 91, 94, 137; TBMM Albümü, s. 184; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2687.
- 346 Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?, C.1, Haz.:

- Zeki Arıkan, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 9-43; Zeki Arıkan, Tarihimiz ve Cumhuriyet: Muhittin Birgen (1885-1951), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2007, s. 1-70.
- 347 Özgeçmişi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: TPT, I. TBMM, C. 3, s. 497-498; İlk Meclis Anketi, s. 202, Bayrak, a.g.e., s. 34.
- 348 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 755; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 158; Sanal, a.g.e., s. 290.
- 349 Zürcher, a.g.e., s. 222.
- 350 Özgeçmişi için bkz.: TPT, III. TBMM, C. 3, s. 152.
- 351 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 639-640; Devletimizi Kuranlar, s. 40.
- 352 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 72-73.
- 353 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 641-642; İlk Meclis Anketi, s. 256; Devletimizi Kuranlar, s. 87.
- 354 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 619.
- 355 Şimşir, a.g.e., s. 418.
- 356 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 528; Zürcher, a.g.e., s. 222, 230, 237; Devletimizi Kuranlar, s. 80.
- 357 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 565.
- 358 Tunaya, a.g.e., s. 520.
- 359 Şimşir, a.g.e., s. 420.
- 360 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 566; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 33-34; Zürcher, a.g.e., s. 220; Tunçay, Tek-parti..., a.g.e., s. 162.
- 361 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 566; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 34; TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 12; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 159; Sanal, a.g.e., s. 292. Özgeçmişi hakkında benzer bilgiler için bkz. İlk Meclis Anketi, s. 223.
- 362 Ahmad, İttihat ve Terakki..., a.g.e., s. 204.
- 363 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 426.
- 364 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 154; Sanal, a.g.e., s. 290.
- 365 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 427; İlk Meclis Anketi, s. 171; Devletimizi Kuranlar, s. 69.
- 366 Ahmad, a.g.e., s. 204. Ahmad, Ali Cenani'nin oğlunun adını vermediği gibi IV. TBMM üyelerinden aynı soyadına sahip bir mebusa rastlanmamıştır.
- 367 TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 365-366.
- 368 Tunaya, a.g.e., s. 406.
- 369 Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları, Haz.: Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, arka kapak yazısı; TPT, I. TBMM, C. 3, s. 502-504; Devletimizi Kuranlar, s. 76; Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s. 485.
- 370 Bulunduğu bakanlık görevleri için bkz.: Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 168; Sanal, a.g.e., s. 319.
- 371 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 770.
- 372 TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 378-379.
- 373 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 216-217.
- 374 Ali Münif Bey'in Hatıraları, Haz.: Taha Toros, İsis Yay., İstanbul, 1996, s. 1-41; Nazım H. Polat, "Çukurovalı İki Adaş: Münif Beyler", http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_3/polat.pdf, erişim tarihi: 6 Şubat 2007.

- 375 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 494; Şimşir, a.g.e., s. 418.
- 376 TPT, TBMM-III. Dönem, C. 3, s. 493; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2705; "Danışma Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1981-6 Aralık 1983)", s. 2729.
- 377 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 483; İlk Meclis Anketi, s. 194; Devletimizi Kuranlar, s. 73.
- 378 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 517-518.
- 379 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 751-753.
- 380 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 924; İlk Meclis Anketi, s. 364; Demir, a.g.e., s. 376.
- 381 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 59-60; İlk Meclis Anketi, s. 36; Devletimizi Kuranlar, s. 38.
- 382 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 60; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2690; Demir, a.g.e., s. 371.
- 383 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 810; İlk Meclis Anketi, s. 320.
- 384 TPT, VI. TBMM, C. 1, s. 81, 90, 95, 112, 136, 139; TBMM Albümü, s. 173; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2694.
- 385 Akşin, a.g.e., s. 75.
- 386 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 185-186.
- 387 Devletimizi Kuranlar, s. 38; Bayrak, a.g.e., s. 57.
- 388 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 61.
- 389 Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Haz.: Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1975, s. IX, X; Tunaya, a.g.e., s. 509;
- 390 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 166; Sanal, a.g.e., s. 314.
- 391 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 62; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 745; Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. 222; Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 488-489; İlk Meclis Anketi, s. 35.
- 392 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 901-902; İlk Meclis Anketi, s. 357; Devletimizi Kuranlar, s. 108.
- 393 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 127-129; Devletimizi Kuranlar, s. 43; Bayrak, a.g.e., s. 59.
- 394 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 183-184.
- 395 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 158; Sanal, a.g.e., s. 290.
- 396 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 388-390; İlk Meclis Anketi, s. 154; Haluk Selvi, "Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey (1875-1930)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum Üniversitesi, Erzurum, 1994, s. II; Devletimizi Kuranlar, s. 66.
- 397 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 435-436; İlk Meclis Anketi, s. 176; Devletimizi Kuranlar, s. 70; Şimşir, a.g.e., s. 419.
- 398 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 472-474; İlk Meclis Anketi, s. 188; Bayrak, a.g.e., s. 65-66; Şimşir, a.g.e., s. 41.
- 399 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 81; Devletimizi Kuranlar, s. 39.
- 400 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 446.
- 401 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 241-242; İlk Meclis Anketi, s. 94; Devletimizi Kuranlar, s. 52.
- 402 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 270-271.
- 403 Şimşir, a.g.e., s. 416.
- 404 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 453-454.

- 405 TPT, IX. TBMM, C. 7, s. 515; TBMM Albümü, s. 236; Parlâmenter Şairler, s. 80; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2689.
- 406 TPT, VI. TBMM, C. 1, s. 80, 89, 96, 115, 136, 139; TBMM Albümü, s. 178; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2692.
- 407 Tunaya, a.g.e., s. 412.
- 408 TBMM-II. Dönem 1923-1927, C. 3, s. 481-482.
- 409 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 78; Devletimizi Kuranlar, s. 39.
- 410 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 667; İlk Meclis Anketi, s. 266; Devletimizi Kuranlar, s. 89.
- 411 Şimşir, a.g.e., s. 420; Bayrak, a.g.e., s. 143; Devletimizi Kuranlar, s. 100.
- 412 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 797-798; İlk Meclis Anketi, s. 314.
- 413 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 747.
- 414 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 732-734; Parlâmenter Şairler, s. 338-339.
- 415 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 551-552; İlk Meclis Anketi, s. 107; Devletimizi Kuranlar, s. 55.
- 416 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 79-80; Bayrak, a.g.e., s. 129; Devletimizi Kuranlar, s. 39.
- 417 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 528-529; İlk Meclis Anketi, s. 212.
- 418 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 595-596; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 349; İlk Meclis Anketi, s. 234; Bayrak, a.g.e., s. 107; Devletimizi Kuranlar, s. 83.
- 419 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 379.
- 420 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 939-940; Devletimizi Kuranlar, s. 110.
- 421 Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. 222, 230; Demir, a.g.e., s. 375; Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti..., a.g.e., s. 163.
- 422 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 940; özgeçmiş hakkında benzer bilgiler için bkz.: İlk Meclis Anketi, s. 366.
- 423 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 955-956; İlk Meclis Anketi, s. 375; Devletimizi Kuranlar, s. 112.
- 424 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 311-312; Bayrak, a.g.e., s. 111.
- 425 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 849; İlk Meclis Anketi, s. 339; Bayrak, a.g.e., s. 111; Devletimizi Kuranlar, s. 105.
- 426 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 670-671; İlk Meclis Anketi, s. 267.
- 427 TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 303-306; Şimşir, a.g.e., s. 418. Halil Menteşe'nin özgeçmişinin daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz.: Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları adlı eserin İsmail Arar tarafından yazılmış "Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler" başlıklı bölüm; Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 3-94.
- 428 Parlâmenter Şairler, s. 285.
- 429 Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 494; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 173; Sanal, a.g.e., s. 332.
- 430 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 112; İlk Meclis Anketi, s. 44-45; Devletimizi Kuranlar, s. 41.
- 431 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 222; Devletimizi Kuranlar, s. 50.
- 432 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 496; Şimşir, a.g.e., s. 415.
- 433 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 496; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2703.

- 434 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 451-452; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 361-362; Devletimizi Kuranlar, s. 71.
- 435 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 155; Sanal, a.g.e., s. 283; Demir, a.g.e., s. 375.
- 436 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 287; İlk Meclis Anketi, s. 118; Demir, a.g.e., s. 374.
- 437 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 174; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 158; Sanal, a.g.e., s. 289.
- 438 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 517-518; İlk Meclis Anketi, s. 216; Devletimizi Kuranlar, s. 78; Şimşir, a.g.e., s. 419.
- 439 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 518; "Millet Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", s. 2715.
- 440 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 175; Sanal, a.g.e., s. 338.
- 441 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 701; İlk Meclis Anketi, s. 281; Devletimizi Kuranlar, s. 92.
- 442 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 959-961; İlk Meclis Anketi, s. 377; Bayrak, a.g.e., s. 124; Devletimizi Kuranlar, s. 112.
- 443 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 39-40.
- 444 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 392; Devletimizi Kuranlar, s. 66.
- 445 Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e., s. 94; Tunçay, a.g.e., s. 108.
- 446 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 392; Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. 231.
- 447 İlk Meclis Anketi, s. 155; Tunaya, a.g.e., s. 639; Bayrak, a.g.e., s. 134.
- 448 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 165-166.
- 449 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, (Haz.: Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1976, s. 257-290.
- 450 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 165-167; Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 495.
- 451 <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=182>, erişim tarihi: 17 Ocak 2008.
- 452 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 879.
- 453 Tunaya, a.g.e., s. 509; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. IX, X.
- 454 Şimşir, a.g.e., s. 419.
- 455 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 168; Sanal, a.g.e., s. 319.
- 456 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 882; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 414-415; Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. 221-222, 231-232; Tunçay, a.g.e., s. 166.
- 457 Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 495-496; Tunçay, a.g.e., s. 167; Turan, a.g.e., s. 25.
- 458 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 539; İlk Meclis Anketi, s. 222; Devletimizi Kuranlar, s. 79; Bayrak, a.g.e., s. 233.
- 459 Tunçay, Türkiye'de Sol..., a.g.e., s. 77; Goloğlu, a.g.e., s. 265.
- 460 Sanal, a.g.e., s. 287.
- 461 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 540.
- 462 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 935-936; İlk Meclis Anketi, s. 368; Devletimizi Kuranlar, s. 111.
- 463 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 438.
- 464 "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2701.
- 465 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 828-830; İlk Meclis Anketi, s. 330; Devletimizi Kuranlar, s. 103.
- 466 Tunçay, a.g.e., s. 77; Goloğlu, a.g.e., s. 265.

- 467 Şengil, a.g.e., s. 190.
468 Tunçay, a.g.e.; Goloğlu, a.g.e., s. 275; Güneş, a.g.e., s. 110; Ergil, a.g.e., s. 365.
469 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 904; Tunaya, a.g.e., s. 412.
470 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 904.
471 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 644-645.
472 Bayrak, a.g.e., s. 146; Devletimizi Kuranlar, s. 113.
473 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 970.
474 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 290; Sanal, a.g.e., s. 290.
475 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 970, 73-77; Devletimizi Kuranlar, s. 39; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2688.
476 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 30-31.
477 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 30-31; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (6 Kasım 1983-1988)", s. 2716.
478 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 213-214.
479 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 213; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2684.
480 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 259-260.
481 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 398; Tunaya, a.g.e., s. 412.
482 Yalçın, a.g.e., s. 258.
483 Şimşir, a.g.e., s. 415.
484 Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e., s. 94; Zürcher, İttihatçılık..., a.g.e., s. 222, 230, 237.
485 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 398.
486 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 891.
487 Tunaya, a.g.e., s. 520.
488 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 893; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. IX, X.
489 Şimşir, a.g.e., s. 419.
490 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 893.
491 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 893; Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e., s. 94; Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti..., a.g.e., s. 108.
492 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 893; Zürcher, İttihatçılık, a.g.e., s. 222, 231; Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 497-498; Bayrak, a.g.e., s. 152.
493 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 893; İlk Meclis Anketi, s. 354.
494 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 768.
495 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 831-836; İlk Meclis Anketi, s. 331; Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 489-490. Bulunduğu bakanlık görevleri için bkz.: Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 156; Sanal, a.g.e., s. 286; Bayrak, a.g.e., s. 61.
496 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 836; TPT, V. TBMM, C. 2, s. 369-370; "Millet Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", s. 2710.
497 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 462; Tunaya, a.g.e., s. 509; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. IX, X.
498 Güneş, a.g.e., s. 124; Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 158.

- 499 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 462; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 233-234; İlk Meclis Anketi, s. 186; Devletimizi Kuranlar, s. 72; Bayrak, a.g.e., s. 167.
- 500 Bkz.: <http://www.kansu.org/favorite.htm>, erişim tarihi: 20 Ağustos 2007.
- 501 Bkz.: www.bizkackisiyiz.com/yazi.php?yazi_id=12809, erişim tarihi: 25 Mayıs 2008.
- 502 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 549-550; İlk Meclis Anketi, s. 102; Devletimizi Kuranlar, s. 54.
- 503 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 110-111, 621; İlk Meclis Anketi, s. 245; Devletimizi Kuranlar, s. 84.
- 504 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 447; İlk Meclis Anketi, s. 179.
- 505 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 191-192; Bayrak, a.g.e., s. 69-70; Devletimizi Kuranlar, s. 48.
- 506 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 136-137; İlk Meclis Anketi, s. 52.
- 507 TBMM Albümü, s. 195; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2691.
- 508 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 319-320.
- 509 Tunaya, a.g.e., s. 412.
- 510 Şimşir, a.g.e., s. 419; TPT, I. TBMM, C. 3, s. 320. Özgeçmişi için ayrıca bkz.: İlk Meclis Anketi, s. 131; Devletimizi Kuranlar, s. 60.
- 511 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 654.
- 512 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 654; İlk Meclis Anketi, s. 261; Tunçay, a.g.e., s. 55, 62 nolu dipnot; Demir, a.g.e., s. 370. Tunçay, Mehmet Hamdi Rıza Bey'i 1923 seçimlerinde tekrar seçilme başarısı gösteren üç İkinci Grup üyesinden birisi saymaktadır; bkz.: Tunçay, a.g.e. ve aynı yer. Ancak Tunçay'ın eseri dışındaki araştırmaların hiçbirinde adı geçen mebusun 1923'te seçildiğine dair bilgi yoktur. Bkz.: Demir, a.g.e., s. 370; TPT, I. ve II. Meşrutiyet, C. 2, s. 70; TPT, I. TBMM, C. 3, s. 654-655; İlk Meclis Anketi, s. 261; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2701; TBMM Albümü, s. 47; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 7-17.
- 513 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 883; İlk Meclis Anketi, s. 353; Bayrak, a.g.e., s. 204; Devletimizi Kuranlar, s. 107.
- 514 Demir, a.g.e., s. 372; TPT, I. TBMM, C. 3, s. 894-895; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2686.
- 515 Tunaya, a.g.e., s. 412.
- 516 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 690-691.
- 517 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 680-681; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 174; Sanal, a.g.e., s. 335.
- 518 Fevzi Demir, "Bir Jön Türk'ün Sürüldüğü Fizan'dan Büyük Sahra'yı Geçerek Kaçışı: Sami Bey'in Çölü Geçiş Anıları", Toplumsal Tarih, S. 81, Ekim 2000, s. 55-60; TPT, III. TBMM, C. 3, s. 56-57.
- 519 Bayrak, a.g.e., s. 240.
- 520 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 322; İlk Meclis Anketi, s. 132; Devletimizi Kuranlar, s. 61; Şimşir, a.g.e., s. 419.
- 521 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 743.
- 522 Güneş, a.g.e., s. 124; Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 158.
- 523 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 743-744; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 595; İlk Meclis Anketi, s. 300.
- 524 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 102-103; Bayrak, a.g.e., s. 251.

- 525 Demir, a.g.e., s. 375; TPT, I. TBMM, C. 3, s. 583.
526 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 148-149; Bayrak, a.g.e., s. 169.
527 Bayrak, a.g.e., s. 258; Devletimizi Kuranlar, s. 83.
528 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 602-603; İlk Meclis Anketi, s. 240.
529 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 675-676.
530 "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2688; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 158; Sanal, a.g.e., s. 292.
531 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 676; özgeçmişi için ayrıca bkz.: İlk Meclis Anketi, s. 269.
532 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 886.
533 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 768-769.
534 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 757; İlk Meclis Anketi, s. 304.
535 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 681; Mithat Şükrü Bleda: İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumisi-İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 5-12 ve arka kapak yazısı; Zürcher, İttihatçılık., a.g.e., s. 221, 222, 231, 233; Şimşir, a.g.e., s. 418.
536 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 342-343; İlk Meclis Anketi, s. 134.
537 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 678; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 548; İlk Meclis Anketi, s. 270; Devletimizi Kuranlar, s. 90.
538 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 678; "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980), s. 2723.
539 TPT-Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri, C. 1: 1961-1964, s. 356.
540 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 343-344.
541 Tunaya, a.g.e., s. 412.
542 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 171; Sanal, a.g.e., s. 327.
543 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 678-679.
544 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 574; İlk Meclis Anketi, s. 226; Devletimizi Kuranlar, s. 80.
545 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 575; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2688.
546 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 575;
547 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 165; Sanal, a.g.e., s. 313.
548 TPT, TBMM II. Dönem 1923-1927, C. 3, s. 440; Demir, a.g.e., s. 363.
549 Demir, a.g.e., s. 369.
550 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 168; TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 122.
551 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 347.
552 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 783-784.
553 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 51-52.
554 TPT, TBMM II. Dönem 1923-1927, C. 3, s. 490-491.
555 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 511; İlk Meclis Anketi, s. 210; Devletimizi Kuranlar, s. 77; Şimşir, a.g.e., s. 419.
556 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 533-534.
557 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 383-384; İlk Meclis Anketi, s. 150; Devletimizi Kuranlar, s. 65.
558 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 717-718; İlk Meclis Anketi, s. 288; Devletimizi Kuranlar, s. 94.

- 559 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 231; İlk Meclis Anketi, s. 92; Devletimizi Kuranlar, s. 51.
- 560 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 53.
- 561 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 67; İlk Meclis Anketi, s. 39; Devletimizi Kuranlar, s. 39; Sanal, a.g.e., s. 339.
- 562 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 577; İlk Meclis Anketi, s. 228.
- 563 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 98-99; Devletimizi Kuranlar, s. 40.
- 564 Tunaya, a.g.e., s. 509; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. IX, X.
- 565 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 716-717.
- 566 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 680; Devletimizi Kuranlar, s. 90; "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980), s. 271.
- 567 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 886; Demir, a.g.e., s. 373.
- 568 Şimşir, a.g.e., s. 417.
- 569 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 298-299; İlk Meclis Anketi, s. 122; Devletimizi Kuranlar, s. 59.
- 570 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 170; Sanal, a.g.e., s. 324.
- 571 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 299; "Millet Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", s. 2714.
- 572 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 704-705; İlk Meclis Anketi, s. 282; Bayrak, a.g.e., s. 202; Devletimizi Kuranlar, s. 92.
- 573 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 303-304; Tunaya, a.g.e., s. 509; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. IX.
- 574 Bu örgüt hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Güneş, a.g.e., s. 132-135; Ergil, a.g.e., s. 200-201; Tunaya, a.g.e., s. 533.
- 575 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 845-846.
- 576 Tunçay, Türkiye'de Sol..., a.g.e., s. 77; Tunaya, a.g.e., s. 531; Ergil, a.g.e., s. 360.
- 577 Kamil Erdeha, Yüzellilikler Yahut Mili Mücadelenin Muhasebesi, Tekin Yay., İstanbul, 1998, s. 182-183.
- 578 Dr. Rıza Nur, Cemiyet-i Hafîye, Şehir Yayınları, İstanbul, 2005, s. 8-10.
- 579 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 868-869.
- 580 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 869-870; TPT, II. TBMM, C. 3, s. 698-699; İlk Meclis Anketi, s. 345; Parlâmenter Şairler, s. 208; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 167; Sanal, a.g.e., s. 325.
- 581 Dr. Rıza Nur, a.g.e., s. 13.
- 582 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 361; İlk Meclis Anketi, s. 141; Devletimizi Kuranlar, s. 63.
- 583 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 177; İlk Meclis Anketi, s. 73; Devletimizi Kuranlar, s. 47; Heyet-i Temsiliye..., a.g.e., s. X.
- 584 TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 286; Şimşir, a.g.e., s. 417.
- 585 TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 286.
- 586 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 588; İlk Meclis Anketi, s. 232.
- 587 Güneş, a.g.e., s. 124; Ed.: Demir, Çağdaş Türkiye..., a.g.e., s. 158.
- 588 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 625-626; İlk Meclis Anketi, s. 246.
- 589 Özgeçmişi için bkz.: TPT, II. TBMM, C. 3, s. 373-375.
- 590 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 402; Devletimizi Kuranlar, s. 67.

- 591 İlk Meclis Anketi, s. 161; Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası..., a.g.e., s. 94; Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti..., a.g.e., s. 108.
- 592 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 402; İlk Meclis Anketi, s. 161.
- 593 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 187-188.
- 594 Demir, a.g.e., s. 377.
- 595 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 161-162; İlk Meclis Anketi, s. 64; Devletimizi Kuranlar, s. 45.
- 596 Köprülü beldesi 1992 yılında Ardahan'ın il olması üzerine Göle ilçesiyle beraber Ardahan'a bağlandı. Bkz.: <http://www.koprulubeldesi.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=1>, erişim tarihi: 17 Ekim 2007.
- 597 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 209; TPT, V. TBMM, C. 2, s. 698.
- 598 Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 165; Sanal, a.g.e., s. 311; Bayrak, a.g.e., s. 238.
- 599 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 593.
- 600 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 776-777.
- 601 Bayrak, a.g.e., s. 246; http://tr.wikipedia.org/wiki/Suut_Kemal_Yetkin, erişim tarihi: 25 Nisan 2008.
- 602 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 124-125.
- 603 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 444; TPT, III. TBMM, C. 3, s. 342; TPT, V. TBMM, C. 2, s. 387; Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 510.
- 604 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 710; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 162; Sanal, a.g.e., s. 304.
- 605 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 710; Zürcher, Modernleşen Türkiye..., a.g.e., s. 509-510; "Temsilciler Meclisi Üyeleri (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)", s. 2725.
- 606 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 710; "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", s. 2722; TPT, TBMM-IX Dönem 1950-1954, C. 7, s. 347, 1 nolu dipnot.
- 607 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 9.
- 608 TPT, III. TBMM, C. 3, s. 9; TPT, V. TBMM, C. 2, s. 643; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 174; Sanal, a.g.e., s. 337.
- 609 TPT, V. TBMM, C. 2, s. 53-54.
- 610 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 962-963; İlk Meclis Anketi, s. 378; Devletimizi Kuranlar, s. 49.
- 611 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 197-198; İlk Meclis Anketi, s. 81.
- 612 Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları, Haz.: Ahmet Turan Alkan, İletişim Yay., İstanbul, 1989, s. 9-31; TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 101-102.
- 613 Fevzi Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimlerinde Din ve Siyaset: Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", Toplumsal Tarih, C. 11, S. 64, Nisan 1999, s. 13-17, s. 16.
- 614 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 417-418; İlk Meclis Anketi, s. 166.
- 615 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 217-218; İlk Meclis Anketi, s. 86; Devletimizi Kuranlar, s. 50.
- 616 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 457.
- 617 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 530; İlk Meclis Anketi, s. 217; Devletimizi Kuranlar, s. 79.
- 618 Tunaya, a.g.e., s. 412.
- 619 Özcan, a.g.t., s. 77.
- 620 Tunçay, Türkiye'de Sol..., a.g.e., s. 77; Goloğlu, a.g.e., s. 265.

- 621 Tunçay, a.g.e., s. 84; Tunaya, a.g.e., s. 531; Goloğlu, a.g.e., s. 275; Güneş, a.g.e., s. 110; Ergil, a.g.e., s. 365.
- 622 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 531; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2697; "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", s. 2723; TPT -Cumhuriyet Senatosu,, C. 1, s. 686-687; Demir, a.g.e., s. 363.
- 623 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 979-980; İlk Meclis Anketi, s. 379; Devletimizi Kuranlar, s. 113.
- 624 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 629; TPT, III. TBMM, C. 3, s. 551; TPT, IV. TBMM, C. 2, s. 521; Devletimizi Kuranlar, s. 86; Türkiye'nin 42 Hükümeti, s. 73; Sanal, a.g.e., s. 333-334.
- 625 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 627-630; Tunaya, a.g.e., s. 712.
- 626 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 630; "Temsilciler Meclisi Üyeleri (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)", s. 2724; İlk Meclis Anketi, s. 251; Demir, a.g.e., s. 366.
- 627 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 791-792.
- 628 TPT, II. TBMM, C. 3, s. 363-364; Bayrak, a.g.e., s. 266-267.
- 629 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 404.
- 630 Şimşir, a.g.e., s. 417.
- 631 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 309; İlk Meclis Anketi, s. 129.
- 632 TPT, I. TBMM, C. 3, s. 309; Devletimizi Kuranlar, s. 60; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", s. 2702.
- 633 Kongar, İmparatorluktan Günümüze..., a.g.e., s. 143-164, 238, 483-490; 21. Yüzyılda Türkiye..., a.g.e., s. 132-154.
- 634 Mardin, a.g.m., s. 125, 129. Ayrıca bkz.: Özbudun, a.g.e., s. 30, 37-44; Keyder, a.g.e., s. 97-105.
- 635 1950-1957 arası TBMM'lerin yapısı için bkz.: Frey, a.g.e., s. 181; 1957-1960 arası XI. TBMM için bkz.: Şahin, a.g.t., s. 19.
- 636 Türkiye'de parlamentonun evrimiyle ilgili kısa bir değerlendirme için bkz.: Şükrü Hanioglu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Zihniyet, Siyaset ve Tarih, Bağlam Yay., İstanbul, 2006, s. 153-155.

KAYNAKÇA

RESMÎ YAYINLAR

- Düstur*, 3. Tertip, C. 1.
Düstur, 3. Tertip, C. 3.
Düstur, 3. Tertip, C. 4.
Düstur, 3. Tertip, C. 5.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre I, C. 1.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre I, C. 2.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre I, C. 5.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, C. 2.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C. 1.

BAŞVURU ESERLERİ, KAYNAK ESERLER

- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. I-II, (Yayına Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A. Ş., İstanbul, 1999.
Atatürk'ün Tamim, Tdgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
İÇDEMİR, Uluğ (Yayına Hazırlayan), *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

ANILAR, BİYOGRAFİK ESERLER

- ABALIOĞLU, Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
—, *Birinci Büyük Millet Meclisi. Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. (Cumhuriyet Gazetesi armağanı)*, İstanbul, 1998.
AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
ALKAN, Ahmet Turan (Yayına Hazırlayan), *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
ARIKAN, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet: Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
BAYRAK, Orhan, *Büyük Nutuk'ta Kim Kimdir?* Milenyum Yayınları, İstanbul, 2004.
BİNARK, İsmet (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.
BİRGİN, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, C. I (Yayına Hazırlayan: Zeki Arıkan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
Birinci Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920, TBMM Kültür ve Sanat Kurulu Yayınları, Ankara, 2001.

- Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 65. Yıl: Devletimizi Kuranlar*, (Hazırlayan: Kurtuluş Sa-
vaşı ve Cumhuriyet Müzeleri), Ankara, 1985.
- "Cumhuriyet Senatosu Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2720-2726.
- ÇOKER, Fahri (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923 - C. 3: I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-TBMM IV. Dönem 1931-1935 - C. 2: IV. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri (1961-1964)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- "Danışma Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1981-6 Aralık 1983)" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2727-2729.
- DEMİR, Fevzi, "Bir Jön Türk'ün Sürüldüğü Fizan'dan Büyük Sahra'yı Geçerek Kaçışı: Sami Bey'in Çölü Geçiş Anıları", *Toplumsal Tarih*, S. 81, Ekim 2000, s. 55-60.
- Dr. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2005.
- ERDEHA, Kamil, *Yücelilikler Yahut Millî Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998.
- GÖVSA, İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1945.
- GÜNDOĞDU, Cihangir (Yayına Hazırlayan), *İlk Meclis (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri) Anketi*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2004.
- GÜNEŞ, İhsan (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-I. ve II. Meşrutiyet - C. 2: Ayân ve Mebûsân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-TBMM V. Dönem 1935-1939 - C. 2: V. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- HALICI, Feyzi (Hazırlayan), *Parlâmenter Şairler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1990.
- Mithat Şükrü Bleda: İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumisi-İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- "Millet Meclisi Üyeleri (15 Ekim 1961-12 Eylül 1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2705-2716.
- OKYAR, Osman – SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (Yayına Hazırlayan), *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- POLAT, Nazım H., "Çukurovalı İki Adaş: Münif Beyler", http://turkoloji.cu.edu.tr/cukurova/sempozyum/semp_3/polat.pdf, Erişim Tarihi: 6 Şubat 2007.
- Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1962.
- SANAL, Türker, *Türkiye'nin Hükümetleri (Muvakkat Encümen'den 55. Hükümete)*, Sim Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara, 1997.

- SELVİ, Haluk, "Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey (1875-1930)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- "Temsilciler Meclisi Üyeleri (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2724-2727.
- TOROS, Taha (Yayına Hazırlayan), *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (23 Nisan 1920-27 Mayıs 1960)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 2683-2705.
- "Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri (6 Kasım 1983-1988)" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.10, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 2716-2720.
- ÖZTÜRK, Kazım (Hazırlayan), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 23 Nisan 1920-14 Ekim 1973*, Önder Matbaası, Ankara, 1973.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927 - C. 3: II. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi TBMM-III. Dönem 1927-1931 - C. 3: III. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-TBMM IX. Dönem (1950-1954) - C. 7: IX. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi-TBMM X. Dönem (1954-1957) - C. 2: X. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

ARAŞTIRMA, İNCELEME ESERLER

- AĞAOĞLU, Samet, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1981.
- AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankwart. A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1975-1976, S. 4-5, s. 245-284.
- AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çeviren: Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çeviren: Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- AKBAYAR, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 1238-1246.
- AKIN, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- , "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bir İnceleme-Aykut Kansu, The Revolution of 1908 in Turkey (Leiden: Brill, 1997)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 1-2, 2000, s. 207-212.
- , "2. Meşrutiyet Devrim midir?" *Teori*, Temmuz 2008, s. 17-25.

- , (Editör), *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002.
- ARASLI, Oya, *Adaylık Kavramı ve Türkiye'de Milletvekilliği Adaylığı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.
- ARMAĞAN, Servet, *Anayasa, Seçimler ve Anayasa Mahkemesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977.
- ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995), C. 1-2, Alkım Yayınevi, Ankara, basım tarihi yok.
- ARSLAN, Durmuş Ali, "Türkiye'de İktidarın Sosyolojik Anatomisi ve İktidar Seçkinleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2004, s. 1-25.
- , "Tek ve Çok Partili Dönemlerde Türk Siyasî Elitlerinin Toplumsal Profillerinin Karşılaştırmalı Analizi", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 2005, s. 53-66.
- ATALAY, Bahadır-KANVER, Füsün-YAZAN, Nihal, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları*, İstanbul, 1986.
- ATALI, Esra, "1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- AVCI, Cemal, *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- BAŞKAYA, Fikret – ÇETİNOĞLU, Sait (Editör), *Özgür Üniversite Yayınları, Resmi Tarih Tartışmaları-3: İttihatçılıktan Kemalizm'e...*, Ankara, 2007.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- "Cumhuriyet Meclislerinin Anatomisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 2671-2682.
- ÇAKAN, Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Müntehib-i Saniden Seçmene*, V Yayınları, Ankara, 1987.
- ÇETİK, Mete, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi", *Birikim*, S. 82, Şubat 1996, s. 77-83.
- ÇOKER, Fahri (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi, TBMM IV. Dönem (1931-1935)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- DAVER, Bülent, "Az Gelişmiş Ülkelerde Siyasî Elit (Seçkinler)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Haziran 1965, s. 517-535.
- DEMİR, Fevzi, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- , *II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- , "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan'ında Etnik Grupların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler", *Tarih ve Milliyetçilik*, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri, Mersin, 1997, s. 348-368.
- , (Editör), *Çağdaş Türkiye Tarihi (Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi)*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2003.

- DEMİRAL, Cafer (Hazırlayan), *Türkiye'nin 42 Hükümeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.
- DEMİREL, Ahmet, *Birinci TBMM'de Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- DEMİREL, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- DÜZEL, Neşe, Aykut Kansu ile Röportaj, *Radikal* (27 Haziran 2005), <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=156980>, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2007.
- EMİROĞLU, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri-II. Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- ERASLAN, Cezmi-OLGUN, Kenan, *Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERCAN, Fuat-TEZCEK, Özlem, "Double Sided Analysis in the Knowledge Society: Class and Elite Theories" *Annual Meeting of the Canadian Political Science Association*, 2006, www.cpsa-acsp.ca/papers-2006/ercan-tezcek.pdf, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2008.
- ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982.
- ERGİL, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981.
- , "Birinci Dünya Savaşından Sonra Toplumsal Farklılaşma ve Siyasal Temsil Sorunu" *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, basım tarihi yok, s. 449-525.
- EZHERLİ, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1998.
- FREY, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, M.I.T. Press, Cambridge, 1965.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971.
- GÖKDEMİR, Oktay, "1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, S. 149, Mayıs 1996, s. 59-62.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref - KILI, Suna, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
- GÜLER, Zeynep, "Osmanlı Parlamentosu Üyesi Olan Arnavut ve Bulgar Milletvekillerinden Birkaçının Osmanlı Sonrası Kariyerleri Üzerine Bir Çalışma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2008.
- , "1908 Osmanlı Parlamentosu'nda Yer Alan Bazı Rum, Arnavut ve Bulgar Milletvekillerinin Biyografileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2008.
- GÜNEŞ, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1985.
- , (Hazırlayan), *Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem (1935-1939)*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.
- HANIOĞLU, Şükrü, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Editör: Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalaycıoğlu), Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1986, s. 291-296.

- , "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yıllığı* IV, 1989, s. 61-78.
- , *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.
- HEPER, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- , *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme-Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- , *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (Çeviren: Nalan Soyarık), Doğubatı Yayınları, Ankara, 2006.
- HÜR, Ayşe, "1908 Devrimi'nin Karanlık Yüzü", *Radikal (Radikal 2 Eki; 31 Temmuz 2005)*, http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4916, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2007.
- KANSU, Aykut, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", *Toplumsal Tarih*, C. 10, S. 55, Temmuz 1998, s. 4-11.
- , *Politics in Post-revolutionary Turkey: 1908-1913*, Leiden: Brill, 2000.
- , *1908 Devrimi*, (Çeviren: Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- , "Türk Devrimi'nin Yıldönümü", *Radikal (Radikal 2 Eki; 24 Temmuz 2005)*, http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4895, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2007.
- , "100. Yıldönümünde 1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak", *Toplumsal Tarih*, S. 175, Temmuz 2008, s. 22-35.
- KARACA, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- KARAÇAM ŞENGİL, Mizyal, *Birinci Dönem TBMM'de Düşünce Akımları (1920)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.
- KARS, H. Zafer, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- , "Jön Türklerin Anadolu'daki Örgütleri ve Eylemleri 1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir", *Teori*, S. 222, Temmuz 2008, s. 36-39.
- KAYA, Erol, "Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1997.
- KAZGAN, Gülten, "Milli Türk Devletin Kuruluşu ve Göçler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1556-1557.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (Çeviren: Sabri Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, "Parlamentonun Yapısal Evriminde Eğitim, Yaş ve Cinsiyet Boyutları", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, basım tarihi yok, s. 163-186.
- KOÇAK, Cemil, "Zafer Kars'ın Kitabı Vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, S. 25, Ocak 1996, s. 62-64.
- , "1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, S. 45, Eylül 1997, s. 59-61.
- KOÇU, Reşat Ekrem, "Türkiye'de Seçimin Tarihi (1877-1950)", *Tarih Dünyası*, Yıl: 1, S. 7, 15 Temmuz 1950, s. 299-302.

- KONGAR, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, C. 1-2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- , 21. Yüzyılda Türkiye (2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- KUYAŞ, Ahmet, "II. Meşrutiyet, Türk Devrim Tarihi ve Bugünkü Türkiye", *Doğu Batı*, Yıl: II, S. 45 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2008), s. 49-64.
- KÜÇÜKÖMER, İdris, *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- MACFIE, A. L. *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)*, (Çeviren: Damla Acar-Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- MARDİN, Şerif, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", (Çeviren: Şeniz Gönen), *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (Editör: Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu), Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1986, s. 109-135.
- MIHÇI, Sebahattin, "Osmanlı Parlamento Tarihinde Son Dönem", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 953-960.
- , "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili" *Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 169-182.
- ÖRGÜN, Mehmet Haluk, "Eğitim Seviyesi ve Değişim Açısından Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- ÖZ, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset-Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.
- ÖZBUDUN, Ergun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- ÖZCAN, Ufuk, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Milli Mücadelenin Anlamı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- PEKÖZ, Mustafa, *Türkiye'de Sistem Partileri-1923'ten 2004'e, CHP'nin İdeolojik Politik Tarihi*, C. 1, Gün Yayınları, İstanbul, 2004.
- PRATOR, Sabine, *Der Arabische Faktor in Der Juntürkischen Politik Eine Studie Zum Osmanischen Parlament Der II. Konstitution (1908-1918)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1993.
- SAĞLAM, Fazıl - SOYSAL, Mümtaz, "Türkiye'de Anayasalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 18-54.
- SENCER, Muzaffer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- SEZEN, Saim, *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.
- SOYSAL, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı-1982 Anayasasına Bilimsel Yaklaşım*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.

- STEİNHaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, C. 1, (Çeviren: Necdet Sander), Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- ŞAHİN, Rıfat, "XI. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1957-1960)", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- ŞAYLAN, Gencay, "Millet Meclisinin Meslek Açısından Yapısı ile İlgili Bazı Düşünceler", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, basım tarihi yok, s. 133-162.
- , "Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısının Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 388-410.
- , "TBMM'nin Kuruluşu ve Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2662-2670.
- ŞİMSİR, Bilal, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.
- , *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.
- , "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 10-26.
- TEKELİ, Şirin, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1798-1824.
- TEVETOĞLU, Fethi, "Atatürk-İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 15, Temmuz 1989, s. 613-623.
- TSOVİKYAN, H. M., "1905 Rus Devrimi'nin Türkiye'deki Devrim Hareketlerine Etkisi", H. Zafer Kars, 1908 Devriminin Halk Dinamiği (Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997) içinde, s. 94-121.
- TUNAYA, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, Arba Yayınları, İstanbul, 1952.
- , *Türkiyenin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- , "İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk", *İdare Hukuku İlimleri Dergisi*, Yıl: 2, S. 3, Aralık 1981, s. 85-121.
- , "Tarih Yolu Nasıl Keşfedilir? Atatürk ve Osmanlı Mirası", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 3-20.
- , "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 1986, s. 297-311.
- , *Hürriyet'in İlanı*, (Cumhuriyet gazetesi armağanı), Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1998.
- , "Mütareke Döneminin Özellikleri (1918-1922)", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 3-29.
- , "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasal Karakteri", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 57-80.
- , "Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 50. Yıldönümünde", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 83-115.

- , "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, basım tarihi yok, s. 27-39.
- , "İkinci Meşrutîyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüz-yılı*, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, Ankara, basım tarihi yok, s. 75-131.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967.
- , *T.C.'nde Tek-parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap Birinci Bölüm: *Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1999.
- TURGUT, Nühket, *Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.
- TURHAN, Mehmet, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I", *Türk Kültürü*, S. 255, Temmuz 1984, s. 453-466.
- , "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II", *Türk Kültürü*, S. 256, Ağustos 1984, s. 497-509.
- , "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-III", *Türk Kültürü*, S. 257, Eylül 1984, s. 575-596.
- , "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 147, Nisan 1987, s. 23-72.
- Türkiye'de ve Yabancı Memleketlerde Seçim Mevzuatı*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1949.
- ULUSALKUL, Nedim, *İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum İhtilâli*, Ankara Basımevi, Ankara, 1937.
- UNAT, Faik Reşit, "Atatürk'ün II. Meşrutîyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", *Belleten*, S. 102, Nisan 1962, s. 339-349.
- UYAR, Hakkı, "Tek Parti Döneminde Seçimler", *Toplumsal Tarih*, S. 64, Nisan 1999, s. 21-31.
- UZUN, Cem, "Ne Darbe, Ne Yarım Kalmış Başarısız Bir Deneme Ne de İhanet...", *Resmî Tarih Tartışmaları-4: 1908 Darbe mi? Devrim mi?*, Editör: Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008, s. 55-126.
- "Üyelerin Anılarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Temeli Birinci Büyük Millet Meclisi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 31, Nisan 1970, s. 6-30.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.*, İstanbul, 1999.
- YETKİN, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, yayım yeri yok, 1982.
- YURDSEVER ATEŞ, Nevin, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994.
- YÜCEKÖK, Ahmet N., *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.
- , *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.
- ZARİNEBAF, Fariba, "Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutîyet", (Çeviren: Ahmet Akşit), *Toplumsal Tarih*, S. 166, Ekim 2007, s. 24-34.

- ZÜRCHER, Erik Jan, "The Otoman Legacy of the Turkish Republic: an Attempt at a New Periodization", *Die Welt Des Islams*new, 2, 1992, s. 237-253.
- , *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çeviren: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet/Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- , *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çeviren: Nüzhet Salihoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- , *Savaş, Devrim ve Uluslaşma/Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, (Çeviren: Ergun Aydınöğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

tr.wikipedia.org
www.biyografi.net
www.bizkackisiyiz.com
www.kansu.org

Dizin

- Ab** Abdullah Azmi (Torun) Efendi 89, 101
Abdullah Faik (Çopuroğlu) Efendi 101, 183
Abdullah Fehmi Efendi 131
Abdullatif Paşa 122
Abdurrahman Rahmi (Katoğlu) Bey 102
Abdurrahman Sami Paşa 122
Abdurrahman Şeref Efendi 181
Abdülhamit 12, 62, 103, 118, 123, 127, 129, 136, 152
Abdülkadir Kemali Bey 33
Abidin Bey 33
Adalet Partisi 132
Adnan (Adivar) Bey 61, 70-71, 73-74, 102
Ağaoğlu, Ahmet bkz. Ahmet (Ağaoğlu) Bey
Ağaoğlu, Samet 103
Ağnam Vergisi 164
Ahali Fırkası 183
Ahmet (Ağaoğlu) Bey 76-77, 102
Ahmet (Alfred) Rüstem Bey 106
Ahmet Emin Bey 114
Ahmet Ferit (Tek) Bey 103, 182-183
Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey 103
Ahmet İffet (Mercimekoğlu) Bey 104
Ahmet İzzet Paşa 126
Ahmet Mahir Efendi (Hacı) 116
Ahmet Muhittin (Birgen) Bey 104
Ahmet Muhtar (Çilli) Bey 71, 73, 105
Ahmet Muhtar Paşa (Gazi) 113, 134
Ahmet Münir (Erhan) Bey 105
Ahmet Remzi (Akgöztürk) Efendi 105
Ahmet Rıfat (Çalık'a) Bey 106
Ahmet Rıza Bey 121
Ahmet Rüştü (Çolakoğlu) Bey 106
Ahmet Şükrü Bey 71-73, 107
Ahrar Fırkası 29, 147-148, 171
Akgöztürk, Ahmet Remzi bkz. Ahmet Remzi (Akgöztürk) Efendi
Ali (Çetinkaya) 61, 68, 75, 88, 107
Ali (Dikmen) Bey 78-79, 108
Ali Cenani Bey 91, 97, 107, 192
Ali Fethi (Okyar) Bey 61, 69, 75-76, 88, 108, 148, 188
Ali Fuat (Bucak) Bey 109
Ali Fuat (Cebesoy) 73, 129, 178
Ali Galip (Yenen) Bey 77
Ali Haydar Bey 78, 109
Ali İhsan Paşa 145
Ali Mehmet Münir (Çağlı) Bey 89, 100, 109
Ali Münif (Yeğenağa) Bey 78-79, 88, 109
Ali Rıza (Ataışık) Efendi 110
Ali Rıza Bey 110
Ali Rıza Paşa 114
Ali Şefik (Bekman) Bey 110
Ali Şükrü Bey 111
Alpsar, Edip 130
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) 34, 42, 49, 56, 59, 63-64, 66-68, 70, 72, 75, 158, 161-162
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, İkinci 64
Arap(lar) 28-29, 37, 180; eyaletleri 38, 95-96, 98, 161
Aras, Tefvik Rüştü 69
Arnavut(lar) 28, 37, 53, 180
Arnavutluk 18, 38
Arpacıoğlu, Arsan Savaş 129
Asaf (Doras) Bey 89
Asım (Sirel) Bey 88, 111
Askeri Tıbbiyé 93, 111, 116, 139, 145, 147
Ataç, Hasan Fehmi bkz. Hasan Fehmi (Ataç)
Ataışık, Ali Rıza bkz. Ali Rıza (Ataışık) Efendi
Atatürk 114, 120, 133; dönemi 20
Ataullah Bey 111
Atıf (Kamçıl) Bey 111
Atıf Efendi (Hacı) 116
Avnizâde Talat (Özudoğlu) Bey 111
Ayan Meclisi 44, 50
Aydın, Halil Hulki bkz. Halil Hulki (Aydın) Efendi

Bahriye 93, 126; Mektebi 111, 135
 Balkanlar 40, 95-96, 98, 161
 Başara, Yusuf Ziya 135
 Bayar, Celal 52, 69, 81-82, 84, 131, 152
 Baykut, Cami bkz. Cami (Baykut) Bey
 Bekir (Sümer) Efendi (Hacı) 91
 Bekir Efendi (Hacı) 117
 Bekir Sami (Kunduh) Bey 61, 71, 73, 112
 Bekir Sıtkı (Ocak) Bey 112
 Bekirâğa Bölüğü 62, 108-109, 116-117, 121, 125, 130, 134, 153
 Bekman, Ali Şefik bkz. Ali Şefik (Bekman) Bey
 1876 Anayasası 23, 42-43, 158, 168
 1908 devrimi 14-15, 18, 132, 165-168
 1921 Anayasası 40, 42-43, 46-47, 50, 158-159, 177
 1924 Anayasası 43
 Birgen, Muhittin bkz. Ahmet Muhittin (Birgen) Bey
 Birinci Grup 64-67, 71-72, 76, 78, 882, 161, 185
 Bucak, Ali Fethi bkz. Ali Fuat (Bucak) Bey
 Bulgar(lar) 28, 180

Cami (Baykut) Bey 112, 61, 97, 183
 Canitez, Hasan Refet bkz. Hasan Refet (Canitez)
 Cavit Paşa 113
 Cebesoy, Ali Fuat (Paşa) bkz. Ali Fuat (Cebesoy)
 Celal Nuri (İleri) Bey 114
 Celalettin Arif Bey 32-33, 35, 52, 61, 113, 173, 177
 Cemal (Paşa, Mersinli) 73-74, 114
 Cemal Bey 138
 Cenani, Ali bkz. Ali Cenani Bey
 Cevat Abbas (Gürer) 88
 Cumhurbaşkanı 17, 46-47
 Cumhuriyet 11, 15-17, 19-21, 48, 50, 55, 60, 68, 84, 158, 160-163, 166-167
 Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 20, 49-50, 57, 59, 67-72, 74-83, 90-91, 159, 161-163

Cumhuriyet Senatosu 141, 155
 Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi 83, 156

Çağl, Ali Mehmet Münir bkz. Ali Mehmet (Çağl) Bey
 Çalgüner, M. Cemil 141
 Çalgüner, Mehmet Rauf 141
 Çalık'a, Ahmet Rıfat bkz. Ahmet Rıfat (Çalık'a) Bey
 Çanklı, Hacim Muhittin bkz. Hacim Muhittin (Çanklı) Bey
 Çayırızâde Mustafa Hilmi (Çayırhoğlu) Efendi 91, 115
 Çerkez Ethem 147
 Çerkez(ler) 28, 53, 180
 Çetinkaya, Ali bkz. Ali (Çetinkaya)
 Çilli, Ahmet Muhtar bkz. Ahmet Muhtar (Çilli) Bey
 Çolakoğlu, Ahmet Rüştü bkz. Ahmet Rüştü (Çolakoğlu) Bey

Damat Ferit Paşa 117, 121, 130
 Dar'ül-Fünûn 89, 103-104, 124, 135, 154
 Demirelli, Fuat Hulusi bkz. Fuat Hulusi (Demirelli) Bey
 Demokrat Parti (DP) 49-50, 56, 81-83, 97, 100, 161-163
 Dikmen, Ali bkz. Ali (Dikmen) Bey
 Dinç, Raif bkz. Raif (Dinç) Efendi (Hoca)
 Doras, Asaf bkz. Asaf (Doras) Bey
 Durlanık, Mehmet Tevfik bkz. Mehmet Tevfik (Durlanık) Efendi (Hacı)
 Dursunoğlu, Cevat 120
 Dünya Savaşı, I. 11, 17, 29, 38, 62
 Dürrizâde Abdullah 106

Engin, Mehmet bkz. Mehmet (Engin) Bey
(Hafız)
Enver Paşa 75
Erhan, Ahmet Münir bkz. Ahmet Münir
(Erhan) Bey
Ermeni(ler) 28-29, 31, 37, 40
Erzurum 52; Kongresi 31, 38-39
Esperzâde Mustafa Saffet (İspirli) 89, 115

Fa Faik (Kaltaklıran) Bey 60, 87
Fazıl Berki (Tümtürk) Bey 116
Fedekâran-ı Millet Cemiyeti 136
Felah-ı Vatan Grubu 113
Fevzi Paşa 178
Feyzi Bey 157
Fuat Hulusi (Demirelli) Bey 81-82, 97, 116,
188

Ga Galanti, Avram 29
Galip Bahtiyar (Göker) 60, 116
Genç Osmanlılar 12, 98, 162
Genç Türkler bkz. Jön Türkler
Geveci, Emin bkz. Emin (Geveci) Bey
Göker, Galip Bahtiyar bkz. Galip Bahtiyar
(Göker)
Günaltay, Şemsettin 69
Gürer, Cevat Abbas bkz. Cevat Abbas (Gürer)
Gürsoy, Nilüfer 132
Güven Partisi 141

Ha Hacim Muhittin (Çankı) Bey 119
Hakkı (Ungan) Bey 120
Hakkı Behiç Bey 180
Hakkı Sami 52
Halet (Sağıroğlu) Bey 71, 74, 91, 120
Halil (Menteşe) Bey 70-71, 74, 78-80, 91,
121, 194
Halil Hulki (Aydın) Efendi 120
Halil Kâzım (Hüsnü) Bey 91, 120
Halk Fırkası 67-68
Halk Zümresi 63-64, 102, 128, 154, 184

Halkçılık 104
Hamdullah Suphi (Tannöver) 82, 121
Harbiye 93-94, 103, 107, 111-114, 123, 127,
129-130, 133, 144
Hasan (Sağlam) Bey 128
Hasan Fehmi (Ataç) 87, 122
Hasan Fehmi Efendi 89, 122
Hasan Hayri Bey 123
Hasan Hüsnü Bey 180
Hasan Refet (Canitez) 88, 123
Hasan Tahsin (Uzer) Bey 76-77, 123
Haydar bey 124
Haydar Hilmi (Vaner) Bey 124
Hayvanat-ı Ehliye Rûsumu 13, 164
Hendese-i Mülkiye 106
Heyet-i Ayan 24
Heyet-i Temsiliye 41-42, 62, 112, 126-127,
130, 132, 134, 146, 148
Heyet-i Vükela 24
Hizb-i Cedid 103, 112, 182-183
Hürriyet Bayramı 166
Hürriyet ve İtilaf 160, 162, 172
Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) 29-30, 60-
63, 171, 183
Hürriyetperver Avam Fırkası 60, 63, 108
Hüseyin Avni (Ulaş) Bey 52, 70-71, 73-74,
82, 124
Hüseyin Baki (Çelikbaş) Bey 125
Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey 73, 82-83, 100, 125
Hüseyin Rauf (Orbay) Bey 125
Hüseyin Sırrı (Bellioğlu) Bey 78-79, 126
Hüsnü, Halil Kazım bkz. Halil Kâzım
(Hüsnü) Bey
Hüsrev (Gerede) Bey 127

Islahat Grubu 63
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 147

İbrahim Hakkı Paşa 121
İbrahim Kâzım (Dalkılıç) Efendi 127
İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey 76, 128

Is

İb

İcra Vekilleri Heyeti 43
İhsan (Sağlam) 60
İkinci Grup 49, 65-67, 69-72, 75, 78, 82, 161-162, 185
İkinci Meclis 43, 71, 186
İleri, Celal Nuri bkz. Celal Nuri (İleri) Bey
İlyas Sami (Muş) Efendi (Hacı) 92, 117, 180
İnankor, Emin bkz. Emin (İnankor) Efendi (Hafız)
İnönü, İsmet 69, 73, 79, 122, 148, 155, 166, 187
İntihab-ı Mebusan Kanunu 42, 48-49, 158, 169, 177-178
İslamcılık 28, 37
İsmail (Canbolat) 60
İsmail Fahri (Çamaş) Bey 128
İsmail Fazıl Paşa 129
İsmail Hakkı (Canbolat) Bey 71, 73
İsmail Hakkı (Mumcu) Bey 129-130, 151
İsmail Kemal (Alpsar) Bey 129
İsmet (Eker) Bey 87, 130
İstanbul Hükümeti 33, 41, 44
İstiklal Grubu 63
İstiklal Mahkemesi (Ankara) 73, 75, 102, 105, 107, 112, 114, 120, 124, 130-131, 137, 140, 147, 149, 187
İstiklal Mahkemesi (Eskişehir) 124
İstiklal Mahkemesi (Isparta) 137
İstiklal Mahkemesi (Konya) 110, 118, 144
İstiklal Mahkemesi (Samsun) 115, 154-155
İstiklal Mahkemesi (Şark) 119, 123
İstiklal Mahkemesi (Yozgat) 132
İttihad-ı Osmani Cemiyeti 109
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 12, 18-20, 27-31, 40, 49, 60-63, 68-69, 72, 75, 83-84, 90-91, 159, 161-163, 171-172, 182-183, 186
İttihatçılar 12, 14, 16-17, 20, 23-27, 30-31, 37, 50, 58-66, 68-69, 71-76, 78, 80-82, 88-89, 91-92, 99-100, 160-161, 165, 171, 181, 183-184, 186-187,

Jön Türkler 13, 37, 69, 74, 91, 98-99, 162, 165-166

Kafkasya 40, 95-96, 102, 112, 122, 144, 147
Kalaç, Ahmet Hilmi bkz. Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey
Kaltaklıran, Faik bkz. Faik (Kaltaklıran) Bey
Kamçıl, Atıf bkz. Atıf (Kamçıl) Bey
Kamil (Miras) Efendi (Hoca) 71
Kâmil Efendi (Hacı) 117
Kanun-u Esasi 23, 42-43, 46, 158
Kara Kemal 145
Kara Vasıf (Karakol) Bey 61, 70, 73-74, 130
Karabekir, Kazım 34, 146, 174, 177-178
Karabet Tomayan 142
Karakol Cemiyeti 61, 102, 107, 130, 184
Kaya, Şükrü 69
Kazım Karabekir Paşa bkz. Karabekir, Kazım
Kemalistler 20, 69, 74, 88-89, 91-92, 186
Kemalizm 20, 68
Kıbrıs 95
Kılıç Ali 185
kopuş 11, 15-18, 21, 31, 41, 50, 167
Köyceğizli Hayati Hamza Bey 131
Kunduh Musa Paşa 112
Kunduh, Bekir Sami bkz. Bekir Sami (Kunduh) Bey
Kurucu Meclis 83, 152, 156, 162, 189
Kürtler 28, 39, 53, 180
Liberaller 30, 58-59, 65-66, 71, 162, 171, 1882-1883
Londra Konferansı 127
Mahir Sait Bey 29
Mahmut Celal (Bayar) Bey bkz. Bayar, Celal
Mahmut Şevket Paşa 121
Makedonya 29, 37-38
Marmaralı, Abravaya (Dr.) 41
Mazhar Müfit (Kansu) Bey 132
Mebus Seçimi kanunu 49

Ka

Li

Ma

Meclis-i Ayan 23, 44, 158, 181
Meclis-i Mebusan 23-25, 29, 31-35, 39-42,
48, 59, 71, 76, 78, 93, 96, 998, 168,
171
Meclisi Müessisan 34, 173
Meclis-i Umûmiye 23, 31, 169
Mehmed Seyyid Bey (Çelebizâde) 115
Mehmet (Engin) Bey (Hafız) 73-74
Mehmet Arif Bey 113
Mehmet Behçet (Kutlu) Bey 132
Mehmet Besim (Fazlıoğlu) Bey 133
Mehmet Bey (Hafız) 120
Mehmet Celal Bey 133
Mehmet Cevat Abbas (Gürer) Bey 133
Mehmet Emin (Erişgil) Bey 133
Mehmet Emin (Yurdakul) Bey (Hacı) 76,
97, 118, 133
Mehmet Faik (Kaltakkıran) Bey 134
Mehmet Hamdi Rıza Bey 134, 197
Mehmet Muzaffer Paşa 126
Mehmet Rasim (Başara) Efendi 135
Mehmet Reşit Paşa 135
Mehmet Sabri (Toprak) Bey 135
Mehmet Sami (Çölgeçen) Bey 135
Mehmet Şefik (Baydar) Bey 151
Mehmet Şemsettin (Günaltay) Bey 151
Mehmet Şerafettin (Aykut) Bey 136
Mehmet Şükrü (Saraçoğlu) Bey 151
Mehmet Tahsin (Hüdayioğlu) Bey 136
Mehmet Talat (Sönmez) Bey 76-77, 137
Mehmet Tevfik (Durlanık) Efendi (Hacı) 118
Mehmet Vasfi (Nuhoğlu) Efendi 82, 137
Mehmet Vehbi (Bolak) Bey 71, 774, 76-77,
82, 138
Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi 138
Mehmet Ziya (Bacanak) Bey 138
Menteşe, Halil bkz. Halil (Menteşe) Bey
Mercimekoğlu, Ahmet İffet bkz. Ahmet İf-
fet (Mercimekoğlu) Bey
Merkez-i Umumi 27, 49, 159
Mersinli, Cemal bkz. Cemal (Paşa, Mersinli)

Mesleki Temsil 175
Meşrutiyet 11-12, 14-23, 25-26, 28, 34, 37-38,
40, 44, 46-50, 53-57, 59, 65-66, 68, 71,
76, 78, 882, 84, 86, 90, 158-161, 163,
167, 176, 181; Dönemi 180
Meşrutiyet, II. 15, 20, 24-26, 28, 63, 167-
168, 186; Dönemi 27
Millet Partisi 82
Milli Ahrar Fırkası 61, 112-114
Milli Kalkınma Partisi 82, 124
Milli Kongre 61, 140
Milli Meşrutiyet Fırkası 103, 113, 182-183
Milli Mücadele 60, 61, 65, 68, 99
Milli Türk Fırkası 118
Miras, Kamil bkz. Kamil (Miras) Efendi
(Hoca) 124
Misak-ı Milli 38-40
Mithat (Altıok) Bey 139
Mithat Şükrü (Bleda) Bey 61, 73-74, 80, 89,
139
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti 64, 146
Muhiittin Bey 140
Musa Kâzım Efendi 140
Museviler 28-29
Mustafa Atıf (Bayındır) Efendi 141
Mustafa Efendi (Hacı) 118
Mustafa Feyzi (Sarhan) Efendi 60
Mustafa Feyzi Efendi 141, 180
Mustafa Hilmi (Uran) Bey 152
Mustafa Hulusi Çalgüner Efendi 141
Mustafa Kemal 32-35, 42, 48, 61, 64-66,
69, 72-74, 77, 80, 112, 119, 126, 146,
173-175, 177-178, 180, 186, 187 ayrıca
bkz. Atatürk
Mustafa Nuri Bey 114
Mustafa Rahmi (Köken) Bey 141
Mustafa Şeref (Özkan) Bey 89, 142
Mustafa Şükrü (Çağlayan) Efendi 142
Muş, İlyas Sami bkz. İlyas Sami (Muş)
Efendi (Hacı)
Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri 68

Müdafaa-i Hukuk 31, 62; **Zümresi** 63
Müfit Bey 34
Mülki Tıbbiye 93, 149
Mülkiye 93-94, 103, 105, 109-III, 123, 125-126, 128-129, 132-133, 135, 137-138, 140, 150, 152, 154
Münip (Boya) Bey 88, 142
Müstakil Grup 81
Mütareke 31; **Dönemi** 31, 60, 62, 107-108, 144, 160, 176, 184

Na **Nadir Nadi** 154
Nazif (Aktin) Bey 142
Necmettin Molla (Kocataş) Bey 142
Nisab-ı Müzakere Kanunu 135, 142, 177-178, 181
Niyazi Bey III
Numan (Ustalar) Efendi 63, 143
Nusret Sadullah (Ayaşlıoğlu) Bey 143

Oc **Ocak, Bekir Sıtkı** bkz. **Bekir Sıtkı (Ocak) Bey**
Okyar, Ali Fethi bkz. **Ali Fethi (Okyar) Bey**
Onar, Ahmet 140-141
Osman Fevzi (Topçu) Bey 143
Osman Nuri (Özgen) Bey 143
Osman Nuri (Özpay) Bey 71, 143
Osman Selman (Selmeniko) Bey 144
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 130
Osmanlı Mebusan Meclisi (OMM) 21, 31, 51, 53-62, 64-77, 79-85, 87, 89, 91-92, 94-99, 100, 107, 158, 160-162, 180-182, 184-185, 187-190
Osmanlı Mesai Fırkası 143
Osmanlılık 29, 37-38

Öm **Ömer Lütfi (Yasan) Bey** 144
Ömer Lütfü (Argeşo) Bey 144
Ömer Mümtaz Bey 144
Ömer Şevki Bey 71, 74, 145
Ömer Vehbi Efendi 145
Örfi Divan-ı Harp 121
Özdamar, İstemat Zihni 41

Özüdoğru, Talat bkz. **Avnizâde Talat (Özüdoğru) Bey**

Peker, Recep 69
Pirinççioğlu, Vefik 146
Pirinççizâde Arif Bey 145
Pirinççizade Feyzi (Pirinççioğlu) Bey 71, 74, 91, 145, 180
Ragıp (Soysal) Bey 91, 146
Rahmi (Katoğlu) Bey 71, 89
Raif (Dinç) Efendi (Hoca) 64, 71, 92, 146
Rasim (Başara) Bey 89
Rauf (Orbay) Bey 70-71, 73-74, 123, 131
Recep (Peker) 79
Refet (Bele) 73, 80, 180
Refik Şevket Bey 33, 52
Resul Bey 180
Reşit (Ronabar) Paşa 60
Reşit Bey 146
Rıfat (Bölerçi) Efendi 106
Rıza (Nur) Bey 32-33, 62-63, 147, 183
Rumeli II, 13-14, 18-19, 29, 31, 37, 40, III
Rüşti Efendi 148

Sadullah Feyzi Bey 148
Sağiroğlu, Halet bkz. **Halet (Sağiroğlu) Bey**
Sağlam, Hasan bkz. **Hasan (Sağlam) Bey**
Sait Halim Paşa 121
Salah Cimcoz (Cimcoz) Bey 73-74, 148
Saltanat Şurası 113
Sami Paşazâde Sezai Bey 122
Sazak, Emin bkz. **Emin (Sazak) Bey**
Selahattin (Köseoğlu) Bey 115
Selahattin Paşa 34
Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 49, 75-78, 82, 161-162, 187-188
Serdarzâde Mustafa Sırmı Efendi 149
Servet Bey 128
Sırmı (Bellioğlu) Bey 79-80
Sinop 52; **Cezaevi** 128
Sirel, Asım bkz. **Asım (Sirel) Bey**

Sivas Kongresi 38
 Slavlar 37
 Suat (Soyer) Bey 78, 149
 Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası 61
 Süleyman Asaf (Doras) Bey 149
 Süleyman Efendi (Hacı) 118
 Süleyman Nazif 114
 Süleyman Necati (Güneri) Bey 70-71, 73-74, 115, 120, 149
 Süleyman Necmi (Selmen) Bey 150
 Süleyman Sudi (Acarbay) Bey 150, 183
 süreklilik 11, 15, 17-18, 21, 41, 51, 53, 68-69, 83-84, 87, 94-95, 99, 158, 160-161, 163, 186

Şa Şakir (Kesebir) Bey 150
 Şemsettin (Günaltay) Bey 82-83, 162
 Şemsi Paşa (Arnavut) III
 Şerif Bey 35
 Şevketzâde Abdülkadir (Emirmahmutoğlu) Efendi 91, 151
 Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi 151

Ta Tahtakılıç, Ahmet 127-128
 Takriri Sükûn Kanunu 167
 Talat Paşa 109, 121
 Talimat-ı Muvakkate 169
 Tanin 82-83, 104, 125
 Tanrıöver, Hamdullah Suphi bkz. Hamdullah Suphi (Tanrıöver)
 Tanzimat 22, 26; Dönemi 86
 Taptas, Nikola 41
 Taşkıran, Tezer 103
 Teceddüt Fırkası 60, 63, 116, 128, 134-135, 141, 154
 Tek, Ahmet Ferit bkz. Ahmet Ferit (Tek) Bey
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) 49, 56, 69-75, 82, 161-162
 Tesanüt Grubu 63-64, 132, 137, 149, 184
 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 36, 40, 42, 44-45

Teşkilat-ı Mahsusa 131, 147, 150
 Tefvik Nazif (Arıcan) Bey 152, 180
 Tıbbiye-i Mülkiye 102
 Timurcuzaade Tefvik Bey 152
 Topal Osman III
 Trablusgarp 38, 165
 Tunah Hilmi Bey 32, 152
 Turancılık 38
 Turgut Yeğenağa 110
 Tümerkan, Muhittin 122
 Tümtürk, Fazıl Berki bkz. Fazıl Berki (Tümtürk) Bey
 Türk Ocağı 122
 Türkçülük 28, 37-38
 Türker, Berç Keresteciyan 41
 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 20-21, 32-34, 36, 39-45, 51-59, 61, 63, 65-67, 69-82, 88-92, 94-98, 128, 154, 158, 160-162, 176, 181, 186, 189-190
 Türkiye Komünist Fırkası 102, 128, 154

Ubeyde Elli III
 Ubeydullah (Hatipoğlu) Efendi 92, 153
 Ulaş, Hüseyin Avni bkz. Hüseyin Avni (Ulaş) Bey
 Ugan, Hakkı bkz. Hakkı (Ugan) Bey
 Uzer, Celalettin 123
 Uzer, Hasan Tahsin bkz. Hasan Tahsin (Uzer) Bey

Üçüncü Meşrutiyet 41, 45, 172, 175

Vaner, Haydar Hilmi bkz. Haydar Hilmi (Vaner) Bey

Veliyullah (Hacı Veli) Efendi 153
 Veliyüddin (Saltıkgil) Efendi 154
 Ventura, Mişon 29
 Vergi-yi Şahsi 13, 164-165
 Veysel Rıza Bey 154

Ub

Üç

Ve

Ya

- Yalçın, Hüseyin Cahit 104, 170
Yeğenağa, Ali Münif bkz. Ali Müfit
(Yeğenağa) Bey
Yenen, Ali Galip (Yenen) Bey bkz. Ali Galip
(Yenen) Bey
Yeşil Ordu 102, 127-128, 147, 154
Yetkin, Suut Kemal 151
27 Mayıs 1960 Darbesi 83, 156, 162
Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey 60, 154
Yurdakul, Mehmet Emin bkz. Mehmet
Emin (Yurdakul) Bey (Hacı)
Yusuf Bahri (Tatlıoğlu) Bey 155
Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey 81, 83, 89,
100, 155, 162, 188-189
Yusuf Ziya (Özencil) Bey 156
Yüksek Denizcilik Okulu 126
Yüksek Mühendis Okulu 105
Yüksek Öğretmen Okulu 93, 107

Ze

- Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey 70-71, 156, 185
Zigrel, Hamit Zülfü 157
Zihni (Orhon) Bey 156
Ziraat Yüksek Okulu 93, 109
Zülfü (Tigrel) Bey 87, 145, 180

Türkiye tarihinin Meşrutiyet ve Cumhuriyet evreleri arasındaki süreklilik tartışmalarına Hasan Kendirci de parlamento boyutunu inceleyerek katılıyor ve anayasal sistem açısından büyük benzerlikleri bulunan her iki dönemin siyasal elitleri arasındaki geçişliliğe yoğunlaşıyor. Kitapta, 1908-1920 arasında Mebusan Meclislerine katılan birçok kişiye 1960'lara kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de rastlandığı anlatılıyor. Meşrutiyet parlamentosu üyelerinin siyasal yaşamda görülen sürekliliklerinin kurumsal boyutları aşan yanları olduğunu da gösteriyor. Kendirci, söz konusu sürekliliği sağlayan koşulların neler olduğunu analiz ediyor. Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte siyasal elitlerin yapısını irdeleyen ve bugünkü durumlarını anlamak için çarpıcı ipuçları veren bu eser, Türk siyasal hayatına, özellikle yüzyılı aşan Türk yasama tarihine toplu bir bakış da sağlıyor.

KitapyAYINEVİ

ISBN 978-605-105-042-3

9 786051 050423

15,- TL

